

84(УДНТЛ)
М 78

СОМЕРСЕТ МОЭМ

АДИБ
ИЖОДИДАГИ
ЭНГ ЯХШИ
АСАР

Ой ва САРИҚ ЧАҚА

Санъат туйгуларни намоёиш этиш шакли,
туйгу эса ҳамма тушунадиган тилда ифодаланади

84(4ДНТ)
М78

Сомерсет МОЭМ

Ой ва САРИҚ ЧАҚА

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

У-8894/1

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

УЎК: 821.11-31

КБК: 84(7)-44

М-78

Мозм, Уильям Сомерсет

Ой ва сариқ чақа: роман / У. С. Мозм. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 272 б.

ISBN 978-9943-20-893-3

Инсон руҳан таназзулга юз тутмаслиги, ўзининг яширин шахсиятию асл «мен»ини йўқотиб қўймаслиги учун кескин бурилиш ясашга куч топиши ва қатъий қарор қабул қилишига ҳеч нарса, ҳатто вақт ҳам тўсқинлик қилмаслиги лозим. Ҳа, ҳеч қачон «энди кеч» тамойилига алданиб қолманг. Сизни ҳаракатсизлантириб қўйган қобиклар, зерикарли қонун-қоидалар, омма учун одатий бўлиб қолган қолиплардан халос бўлинг. Энг муҳими, ўзлигингизга қарши яшаманг. Асар нима ҳақида эканлигини пайқагандирсиз?!

Романнинг бош қаҳрамони қирқ ёшли Чарлз Стрикленд асли савдо олами кишиси бўлса-да, ўзида санъатга нисбатан илоҳий куч мужассам эканлигини аввалбошдан ҳис этарди. Бу йўлда у ҳатто оиласини ташлаб, Парижга бош олиб кетади. Стрикленд, том маънода илоҳий қобилият соҳиби эди, лекин санъат ундан яхшигина бадал ҳам талаб қилади. Унинг ўз аёли ва фарзандларини ёлғизлатиб кетиши ҳамда оғир дамда кўмакдош бўлган қадрдони Дирк Струве яхшиликларига акс таъсир кўрсатиши, айти пайтда Бланш Струве муҳаббатига нисбатан адолатсизлиги, унинг ҳаётига зомин бўлиши расом қисматининг нақадар мураккаб эканини кўрсатади.

Стрикленд инстинктларга бўйсунмайди, у учун ижтимоий талаблар мутлақо аҳамиятсиз. Асар давомида қаҳрамон ҳеч вақосиз – сариқ чақасиз тасвирланса-да, аммо ҳаётининг сўнгида инсониятга дахлдор, мукаммал санъат асари яратиб кетади.

Рус тилидан
Раҳматилла ИНОҶОМОВ
таржимаси

ISBN 978-9943-20-893-3

© Уильям Сомерсет Мозм, «Ой ва сариқ чақа». «Янги аср авлоди», 2021.

БИРИНЧИ БОБ

Чарлз Стрикленд билан танишган вақтимда, гапнинг ростини айтадиган бўлсам, унинг қандайдир фавкулодда одамлиги хаёлимга ҳам келмаганди. Эндиликда эса унинг улуғлигини бирор кимса инкор эта олмаса керак. Мен бу ўринда ном қозонган сиёсатдон ёхуд машхур саркарданинг улуғлигини кўзда тутаётганим йўқ. Бу нарсаси кўпроқ одамнинг ўзига эмас, балки шарт-шароитга ва у яшайдиган маконга боғлиқ. Вазиятнинг ўзгариши туфайли унинг машхурлиги кўпинча ўз-ўзидан қумга сингган сувдай йўқолиб кетиши ҳеч гап эмас. Бош ми-нистр эгаллаган мансабисиз эзма мақтанчоққа, генерал эса армиясиз бор-йўғи маҳаллий аҳамиятга эга бўлган шерга айланади. Чарлз Стрикленднинг улуғлиги эса ҳақиқий улуғликдир. Сизга унинг санъати ёқмаслиги мумкин, лекин шунда ҳам лоқайд муносабатда бўлол-майсиз. У сизни қойил қолдиради, ўзига жалб этади. Уни мазах қилишган вақтлар орқада қолиб кетди. Санъаткорга хос нуқсонлар ҳам фазилатларига қўшимчадай туйилади. Тўғри, бу рассомнинг санъатдаги ўрни бора-сида ҳали-ҳануз баҳслар давом этмоқда, кўкларга кўтариб мақташ қанчалик асоссиз бўлса, уни қораловчилар ҳам, унга менсимай муносабатда бўлувчилар ҳам шунчалик асоссиздирлар. Унинг асарлари даҳонинг ижодиёти эканлиги – шубҳасиз. Санъатдаги энг муҳим нарсаси деб, ижодкор шахсиятини тушунаман, агар у оригинал бўлса, барча нуқсонларини кечиришга тайёрман. Веласкес

рассом сифатида, эҳтимол, Эл Грекодан юқорироқ бўлгандир. Лекин унинг асарларига кўникиб қоламиз-да, эҳтиросли ва ўз қалбининг мангу фидойилигини кўрсатган дурдоналарини унчалик ҳам қадрлайвермаймиз. Рассом, шоир ёки созанда ўзининг кўтаринки ва улуғвор санъати билан эстетик туйғунинг эҳтиёжини қондиради, лекин бу қониқиш жинсий инстинктга ўхшаб кетади. Унинг сири бамисоли саргузашт романлардай кишини ўзига тартади. Бу худди коинот сирларидай англаб бўлмас жумбоқдир. Стрикленднинг энг арзимасдай туйиладиган асарлари ҳам рассомнинг ўзига хос, мураккаб, азоб-уқубатлар билан тўла шахсияти тўғрисида кўп нарсаларни айта олади. Улар ҳатто рассомнинг асарларини хушлайвермайдиган одамларни ҳам бефарқ қолдирмайди, унинг ҳаёти, характерининг ўзига хос томонларига қизиқиш уйғотади.

Стрикленд вафотининг тўрт йиллиги арафасида Морис Гюренинг «Меркюр де Франс»да эълон қилинган мақоласи бу рассомни унутилиб кетишдан сақлаб қолди. Кўпгина таниқли адабиётчилар Гюре очган сўқмоқдан юришди. Анча вақтгача Францияда бирорта танқидчининг рассом ҳақидаги фикрларига унчалик қўшилишмади. Аксинча, уларнинг фикрлари ғалати туйилди. Лекин кейинроқ майдонга келган ишлар Гюренинг ҳақлигини кўрсатди. Шу маънода Чарлз Стрикленднинг шуҳрати француз қўйган пойдеворга асосланади, деб бемалол айтиш мумкин. Бу шуҳрат санъат тарихидаги энг романitik эпизодлардан биридир. Лекин мен Чарлз Стрикленд санъатини таҳлил қилмоқчи эмасман, унинг шахсиятини очадиган қирралари тўғрисидагина тўхталмоқчиман. Санъатнинг ўзига хос хусусиятларини билмайдиган одамлар рассомчиликда муқаррар равишда ҳеч нарсанинг фаҳмига боришмайди ва шу боисдан бундай асарларни миқ этмай томоша қилганлари маъқул, деб фикр

юритадиган рассомларга қўшила олмайман. Санъатга хунар деб қараш, уни фақат хунаrmанд одамларгина тушунади, дейиш тамомила хатодир. Санъат туйғуларни намойиш этиш шакли, туйғу эса ҳамма тушунадиган тилда ифодаланади. Санъат технологиясини амалий жиҳатдан унчалик тушунмайдиган танқидчилик эса ҳеч қачон салмоқлироқ гап айта олмайди, деган фикрга қўшиламан. Ўзимнинг эса рассомчилик соҳасида ҳеч нарсага ақлим етмайди. Бахтимга бундай хатарли саргузаштни бошлашнинг зарурияти ҳам йўқ. Зеро, менинг дўстим, иқтидорли рассом ва адиб жаноб Эдуард Леггат ўзининг мўъжазгина китобида Стрикленд ижодини муфассал таҳлил этган. Мазкур китоб Англияга қараганда Францияда кўпроқ муваффақият қозонган ва мен уни санъат асарларини нозик ҳис этиш ва назокатли услубда ёзишнинг ажойиб намунаси, деган бўлардим.

Морис Гюре ўзининг машҳур мақоласида кенг оммада қизиқиш ва иштиёқ уйғотиш учун Стрикленднинг ҳаётий йўли тўғрисида мароқ билан ҳикоя қилади. Санъатни юксак эҳтирос билан севган Гюре чинакам, фавқуллодда қобилиятнинг қадрига етадиганлар эътиборини ўзига қаратишга ҳаракат қилди. Ажойиб журналист бўлганлиги туфайли мақсадга тезроқ эришиш учун одамларни қизиқтира олди. Стрикленд билан қачонлардир учрашган, у Лондонда истиқомат қилган пайтидан билладиган ёзувчилар унинг бу қадар машҳур бўлиб кетишини кутмагандилар. Монмантрда улар билан ёнма-ён ўтирган рассомлар – омадсиз ва шунчаки бир сураткаш, деб юрган одамлар чинакам даҳо рассом бўлиб чиққанидан беҳад ҳайратланардилар. Франция ва Америкадаги журналларда рассом тўғрисидаги мақолалар бодраб чиқди. Улардаги хотира ва мақтовлар худди оловга кerosин сепгандек омманинг рассомга қизиқишини янада авж олдирадди. Тиришқоқ Вейбрехт-Ротголтс ўзининг

салмоқли монографиясида Стрикленд тўғрисида фикр билдирилган ишларнинг узундан-узоқ рўйхатини келтиради.

Инсон табиатида афсоналар тўқишга иштиёқ кучли бўлади. Шунинг учун ҳам одамлар ўзларига ўхшаган кишиларнинг ҳаёти тўғрисида ҳаммани ҳайрон қолдирадиган ва сирли ҳикоялар тўқишга интилишади. Кейинчалик ўзлари ўйлаб топишган афсоналарга ўзлари ҳам ишониб қолишади. Бу ўртамиёна ҳаётга қарши романтиканинг исёнидир.

Ҳаёти тўғрисида афсоналар тўқилган одам эса мангуликка дахлдор бўлиб қолади. Ҳазилкаш файласуф, жаноб Уолтер Рели инсоният тамомила янги жойларга инглиз байроғини тикканини эмас, балки маликанинг оёқлари остига ёмғирпўшини ташлаган вақтни эҳтиром билан эслайди, деб кулган эди. Чарлз Стрикленд хилватда ҳаёт кечирганди. Унинг дўстларидан душманлари кўпроқ эди. Шунинг учун рассом ҳақида фикр билдирганлар ўзларининг узук-юлуқ хотиралари ёнига турли-туман тўқималар қўшганлар. Ҳолбуки, рассом тўғрисида биладиган ўша нарсалари ижодкор шахсиятини романтик тарзда ҳикоя қилиш имконини берарди. Унинг ҳаётидаги жуда кўп нарсалар ғалати ва қўрқинчли эди, қиёфаси доимо жазавага тушган ҳолатда бўларди. Қисмат унинг бошига ғоят оғир кўргиликларни ёғдирганди. У тўғрисидаги афсоналар шу қадар кенг ёйилиб кетдики, ақли расо тарихчи ҳеч қачон унга суянишни ўзига раво кўрмайди.

Лекин тақводор Роберт Стрикленд тарихчи эмасди. У, чамаси, ўз отасининг таржимаи ҳолини, тарқалиб кетган баъзи ноаниқликларни тушунтириш, атрофидаги кишиларга кўп изтироблар келтирган тафсилотларни изоҳлаш учун ёзган кўринади. Албатта, мазкур китобда ҳикоя қилинган жуда кўп нарсалар мўътабар хонадонни хижолатда қолдирди. Стрикленд – ўғилнинг асарини

Ўқиб мен роса кулдим. У ғоятда зерикарли ва саёз ёзилганлигига ҳам хурсанд бўлдим. Роберт Стрикленд ўз асарида рассомни ғамхўр эр ва ота, оққўнгил, меҳнатсевар ва юксак ахлоқли одам сифатида тасвирлаганди. Ҳозирги даврда черков хизматчиси бўлган муаллиф матнни таҳлил этиш борасида маҳорат кўрсатади. Руҳоний Стрикленд отаси ҳаётидаги барча фактларни ҳурматли ўғилнинг манфаатларига мослаштирган, келажакда черков ҳаётида юқори мартабаларга эришишига ёрдам берадиган қилиб ўзгартирган. Мен ҳаёлан уни йўғон гавдасига руҳонийлар кийимини кийиб олган ҳолда тасаввур қилдим. Ҳайиқмай амалга оширилаётган бу иш ғоят хатарли эди. Янги афсона ота шуҳратининг ошишига олиб келди. Зеро, рассом шахсияти туфайли Стрикленд санъатидан шу вақтгача қўнгли тўлмаганлар ҳам йўқ эмасди. Унинг ўлимига баъзилар куйинишди. Ўғилнинг яхши ният билан қилган ҳаракатлари ғалати бир тарзда отасининг ихлосмандлар қўнглини анча совитди. Стрикленднинг энг яхши асарларидан бири бўлган «Самариялик хоним» рассомнинг янги таржимаи ҳоли туфайли бошланган баҳсдан кейин, бундан тўққиз ой олдин таниқли коллекционер сотиб олган нархдан 235 фунтга арзонлашгани тасодифий эмасди. Тез орада коллекционер вафот этгач, бу расм кимошди савдосига чиқариб юборилди.

Эҳтимол, Стрикленд санъатига ўзига хослик ва ўта жозибадорлик етишмас. Агар фалсафа доктори Вейтбрехт-Ротголтснинг китоби ўз вақтида чиқмаганда, балки санъат шинавандалари рассом асарлари ҳақидаги барча шубҳаю гумонлари тарқамаган бўлармиди?!

Доктор Вейтбрехт-Ротголтс инсон зотининг бутун туриш-турмуши залолатдан иборатдир, деган ақидага риоя қилувчи тарихчилар мактабига мансубдир. Албатта, бу мактаб намояндаларини фавқулодда ва романтикага мойил одамларни ҳиммат эгалари ҳамда намуна

сифатида кўрсатишни афзал билувчиларга қараганда китобхонлар кўпроқ маъқуллайдилар. Масалан, мен Антоний билан Клеопатрани фақат моддий манфаатларгина бирлаштиргудай бўлса, жуда хафа бўлардим. Тўғри, Тиберий қирол Георг В га қараганда яхшироқ ҳокими мутлақ бўлганлигига ишонишим учун фавқулодда далиллар керак бўлди.

Доктор Вейтбрехт-Ротголтс яхши ниятлар билан таржимаи ҳол ёзган Роберт Стриклендни шундай иборалар билан таъзирини бердики, руҳонийга беихтиёр раҳмингиз келади. Унинг назокатини муғомбирлик, мужмал мулоҳазаларини қип-қизил алдамчилик, атайин индамай ўтилган жойларни хоинлик, деб атади. Бошқа ёзувчилар учун кечириш мумкин бўлмаган, аммо ўғли бўлганлиги туфайли кўз юмиладиган ҳақиқатдан чекинилган жойларни риёкорлик, тентаклик, оҳанжамалик, маккорлик, деб баҳолади. Шахсан ўзим жаноб Стрикленд отаси билан онаси орасидаги келишмовчиликлар тўғрисидаги овозаларни инкор этиш учун Чарлз Стрикленднинг Париждан юборган хатидаги «хурматга сазовор аёл» деган иборасини келтирганда шошқалоқликка йўл қўйган, деб ҳисоблайман. Чунки доктор Вейтбрехт-Ротголтс хатнинг асл нусхасини топиб, ундаги очиқ-ойдин ёзиб қўйилган «Хотинимни жин урсин. У хурматли аёл. Лекин мен уни аллақачон дўзахда бўлишини афзал билардим» деган сўзларини эълон қилади. Шунини айтиш керакки, ўша вақтларда катта нуфузга эга бўлган черков бундай мулоҳазаларга, табиийки, ола қараган.

Доктор Вейтбрехт Чарлз Стрикленднинг оташин мухлиси эди, шу туфайли ҳам у барча воситалар билан рассомни қоралайди, дейишга ўқувчиларда асос йўқ. Бундан ташқари, доктор ғоят олижаноб кўринаётган ҳаракатлар тагидаги оқимни беҳато сеза оларди. Психопатолог, шу билан бирга, санъатшунос бўлган бу олим

онг ости дунёсидан ҳам яхшигина хабардор эди. Бирорта мутасаввуф оддий нарсалар заминидаги яширин маънони ундан яхшироқ англаб етмоғи амримаҳол эди. Мутасаввуф айтилмаган нарсаларни кўра олади, психопатолог эса гапирилмаган нарсаларни ҳам била олади. Олим муаллиф ўз қаҳрамонини таҳқирлаши мумкин бўлган ҳар бир тафсилотни иштиёқ билан ҳикоя қилганини кузатиш мароқли эди. У қаҳрамонининг шафқатсизлиги ва пасткашлигига мисол бўла оладиган бирор ҳолатни топганида худди даҳрийни гулханга ташлаган инквизитор қозисидай хурсандчиликдан энтикади. Муаллифнинг тиришқоқлигига қойил қолса арзийди. Рассом ҳаётига оид арзир-арзимас барча тафсилот ҳам унинг назаридан соқит бўлмаган. Биз бу асар орқали ҳаттоки Чарлз Стрикленд кирхона ҳисоб-китоб дафтарчасига тўлаган-тўламаганигача билиб оламиз. Демак, муаллифнинг назаридан рассом ҳаётининг икир-чикир тафсилотлари ҳам четда қолмаган.

ИККИНЧИ БОБ

Чарлз Стрикленд тўғрисида шу қадар кўп нарса ёзилганки, менинг ҳам у ҳақида бирон нима қоралашим жойизмикин, деб ўйлаб қолдим. Унинг ўз асарлари рассомга кўйилган ҳайкалдир. Шу нарса ростки, мен уни бошқаларга қараганда яқиндан биламан. Илк маротаба уни рассом бўлмасидан илгарироқ кўрганман. Парижда ночор ҳаёт кечирган пайтларида ҳам тез-тез кўриб турардим. Шундай бўлишига қарамасдан, уруш тасодифлари туфайли қисмат мени Таитига улоқтириб ташламаганда ҳеч қачон у тўғрисида ёзмаган бўлардим. Маълумки, рассом ҳаётининг охирги йилларини ўша жойларда ўтказган. Мен Таитида уни яқиндан билган бир қанча одамлар билан танишдим. Шундай қилиб, менда ҳозиргача

нисбатан унинг мавҳумроқ бўлиб қолаётган фожиали ҳаётининг ўша даврини маълум даражада ойдинлаштириш имконияти туғилди. Агар кўпчилик ҳисоблаганидек, Стрикленд чиндан ҳам улуғ рассом бўлса, у билан деярли ҳар куни кўришиб турган одамларнинг фикрини эшитиш қизиқарлидир. Тўғриси айтсам, бундай изоҳларга зарурият бормикин ўзи! Кимлиги хотирамда йўқ-ку, аммо қайсидир донишманд одамлар руҳий мувозанатларини сақлаб туришлари учун кунига икки мартадан ўзлари ёқтирмаган ишни бажариб туришлари лозим, деган экан. Шахсан мен бу топшириқни аниқ бажаряпман, ҳар куни ўрнимдан тураман ва ҳар куни ўрнимга ётаман. Табиатан тарки дунёчиликка мойилроқ одам бўлганим учун ҳар ҳафтада ўзимни яна бундан ҳам оғирроқ азобни бажаришга мажбур этаман – «Times» адабий иловасини ўқийман. Сон-саноксиз чиқаётган бундай китобларнинг қайси бирлари яшаб қоларкин, муваффақият қозонаркин? Агар муваффақият қозонса ҳам узоққа бормаса керак. Бундай китобларнинг муаллифи тасодикий ўқувчини бирор соат овунтириш, сафарга отланганларни йўлдаги зерикашдан қутқариш учун қандай изтиробларни бошдан кечирганию қанча тажрибалар ўтказгани ёлғиз Оллоҳга аён. Агар бундай асарларга ёзилган тақризларга қараб мулоҳаза юритилгудай бўлса, уларнинг аксарияти яхши ёзилган, уларда жуда яхши фикрлар ифодаланган, баъзилари эса бутун умр мобайнида қилинган меҳнатнинг натижаси. Айтилганлардан шундай хулосага келаманки, ёзувчи фақат иш жараёнида юк бўлиб турган фикрларидан қутулгани учунгина таскин топгани, асар тўғрисидаги яхши ва ёмон гапларга ҳам, унинг муваффақияти ёки муваффақиятсизлигига ҳам бепарво бўлиб қолгани маъқул. Лекин уруш бошланиши одамлар орасида янгича муносабатлар ҳам пайдо бўлди. Ёшлар бизнинг давримизда тил-

га олинмайдиган маъбудга сиғина бошлашди. Биздан кейинги авлод қайси йўлдан кетиши эндиликда маълум бўлиб қолди. Тиниб-тинчимас ва ўз кучини биладиган ёш авлод эшикни чертиб ўтирмайди, тўғридан-тўғри уйга кириб ўрнимизга ўтиради қўяди. Уларнинг қийқириғидан ҳамма ёқ ларзага келади. Кексалар ёшларнинг қилиқларига тақлид қилишиб, ҳали даврлари ўтмаганлигига ўзларини ишонтирмоқчи бўлишади. Улар ёшлар билан бирга жўровоз бўлишга интилишади, лекин уларнинг оғизларидан жанговар ҳайқириқ эмас, мунгли нола чиқади. Улар пардоз билан ўзларининг аввалги ёшликларини қайтармоқчи бўлган кекса сатангларни эслатади. Эслироқлари эса қадр-қимматларини билган ҳолда ўз йўлларида оғишмай кетаверади. Уларнинг истехзоли табассумларида бир вақтлар бизлар ҳам худди сизлардек эдик, тез орада сизлар ҳам ўз ўрнингизни янги авлодга бўшатиб берасизлар, деган маънони уқиш мумкин бўлади. Ҳеч қачон сўнгги сўз айтилмайди. Ниневия шон-шуҳратга кўмилган пайтда бошқа кўпгина жойлар таназзулга юз тутаётганди. Гапираётганларга худди янгидай туйилаётган сўзлар кўпинча бошқалар томонидан худди ўша оҳангларда юзларча маротаба айтилган бўлади. Маятник орқага ва олдинга тебраниб туради. Ҳаракат муқаррар равишда доира бўйлаб содир бўлади. Баъзан одам ўз давридан нарироқ ўтиб, ўзга даврларда ҳам яшайди. Эндиликда Жорж Краббни ким эслайди? У ўз даврида ўта машҳур эди, ҳамма даҳо сифатида тан олганди. У Александр Попнинг шогирди бўлиб, маснавий йўсиндаги ахлоқий ҳикоялар ёзарди. Лекин Францияда революция рўй берди, кейин Наполеон урушлари бошланди, шоирлар янги кўшиқлар айтишга тушишди. Крабб эса маснавий усулидаги ахлоқий ҳикоялар ёзишда давом этди. Айтиш мумкинки, у дунёни ағдар-тўнтар қилиб юборган ўспиринларнинг шеърларини ўқирди ва

буларни сафсата, деб ҳисобларди. Албатта, бу шеърлардаги жуда кўп гаплар ҳақиқатга тўғри келмасди. Лекин Китс ва Вордсворт қасидалари, Колрижнинг қатор достонлари, айниқса, Шелли асарлари башариятга руҳнинг ҳали номаълум жиҳатларини кашф этди. Жаноб Крабб ўлгудай тентак эди, у ҳамон маснавий йўлида дидактик тарихларни ёзишда давом этди. Мен гоҳида ёшлар ижодини ўқиб тураман. Эҳтимол, жўшқин Китс ва кўтаринки руҳдаги Шелли инсоният асрлар мобайнида эсда тутадиган янги ижод намуналарини эълон қилишгандир. Билмадим... Улар ўз қаламлари остидан чиқаётган асарлар устида заргарона ҳафсала билан ишлашларига қойил қоламан. Услугларининг мукамаллигига ҳайратланаман. Лекин уларнинг сўз бойликлари (чамаси, улар болаликларида Роженинг «Луғат»ини роса ўқишган бўлса керак) менга ҳеч нарсани англатмайди. Назаримда, улар ҳаддан ташқари кўп нарса билишадигандай, лекин буларни юзакироқ ҳис этишадигандай туйилди. Елкамга қоқиб самимий эркалатишларини ҳам, ҳаяжондан кўкрагимга ўзларини ташлашларини ҳам ёқтирмайман. Уларнинг эҳтирослари менга жуда мажмағил, орзулари эса мароқсиз туйилди. Мен уларни ёқтирмайман. Чунки мен бошқа давр одамиман. Мен ҳамон маснавий шаклидаги дидактик тарихларимни битавераман. Лекин буларни фақат ўзимни овутиш учунгина қилганимда тентак бўлар эдим.

УЧИНЧИ БОБ

Буларнинг барчаси шунчаки айтилган гаплар. Биринчи китобимни ёзганимда жуда ёш эдим. Бахтли тасодиф туфайлигина у эътибор қозонди, турли одамлар мен билан танишиш йўлларини қидира бошлашди. Лондон адабий оламига кириб келган тўғрисидаги маъюс хотираларга бериламан. Мен анчадан бери Лондонда бўлганим йўқ. Агар романларда унинг ўзига хос белгилари тўғри тасвирланаётган бўлса, у ердаги жуда кўп нарсалар ўзгариб кетган. Адабий ҳаёт қайнайдиган жойлар ҳам ўзгарган. Илгариги Хампстед, Ноттинг-Хиллгейт, Хай-стрит ва Кенсингтон сингари адабий марказлар ўз ўрнини Челси ва Блумсберига бўшатиб берган. Ўша вақтларда қирқ ёшдан кичик ёзувчилар одамлар эътиборида бўларди, эндиликда йигирма бешдан ошган ёзувчилар кулгили туйилади. У пайтларда биз ўз туйғуларимиздан уялардик, бошқаларга кулгили кўринмаслик учун ўзимизга ишонч туйғусини чеклаб турардик. Ўша вақтлардаги зиёлилар ахлоқий қадриятлар учун қанчалик ғамхўрлик қилишганини унчалик билмадим-у, лекин ҳар ҳолда бу нарсалар ҳозиргидек айқаш-уйқаш бўлиб кетмаганди. Ўйламай иш қилишимизни индамаслик пардаси билан беркитсак-да, ўзимизни «иккиюзламачи» дея олмасдик. Нарсаларни ўз номи билан аташ, тўғрисини айтиш бизда мажбурий ҳисобланмасди, аёллар эса у пайтларда мустақил ҳаёт кечиришга ўрганишмаганди. Мен Виктория вокзалидан унча узоқ бўлмаган жойда яшардим, илтифотли адабиётчилар ҳузурига извошда меҳмонга бориб турардим. Ўзимда журъат топиб қўнғироқчани босгунимгача кўча бўйлаб у ёқдан бу ёққа анча вақтгача бориб келардим. Сўнг қўрқув ва ҳаяжондан юрагимни ҳовучлаб, одамлар билан лик тўлиб кетган диққинафас хонага кирардим. Улар мени гоҳ у, гоҳ бу машхур ёзувчига таништири-

шарди. Улардан ўз китобим тўғрисида мақтов гапларни эшитганимда бутун аъзойи баданим қизиб кетарди. Сухбатдошларим мендан ўткир гаплар кутишаётганини ҳис этиб турардим. Лекин бунақа гаплар ўтириш тугагандан кейингина хаёлимга келарди. Тортинчоқлигимни яшириш учун зўр бериб ёнимдагиларга чой ва кесиб қўйилган бутербродларни узатаверардим. Мен иложи борича кўзга ташланмасликка ва бу улуғ одамларни бамайлихотир кузатиш, ақлли гапларини тинглашга ҳаракат қилардим. Бу ўтиришлардаги барваста бўйли, жиддий, қиррабурун, одамга еб қўйгудай тикиладиган хонимлар эсимда қолган. Мен худди сеҳрлангандай уларнинг қўлқопларини ечмасдан қовурилган нонни ютоқиб ейишаётганини, кейин эса бармоқларини гўё биров кўрмаётгандай стулларга артишаётганини кўриб турардим. Бу ҳолат, табиийки, мебель учун яхши эмас, лекин ўйлашимча, хонадон соҳибаси бунинг жавобини уларникига меҳмонга борганда икки ҳисса қилиб қайтаради. Хонимларнинг баъзилари сўнгги урф бўйича кийинишарди, роман ёзадиган одамлар бўлишгани учун кўғирчоққа ўхшаб юришни истамасликларини айтишарди. Агар қоматинг расо бўлса, уни кўз-кўз қилишга интил, ингичка оёққа кийилган чиройли туфли бирор ноширга сенинг «маҳсулот»ингни сотиб олишга халақит бермайди. Бошқалари, аксинча, бундай қарашни «енгилтаклик» деб баҳолашар, бошқачароқ кийинишар ва турли-туман безакларни тақиб юришарди. Эркаклар эса одатда сипо кийинишарди. Улар дунёвий одамларга ўхшаб кўринишга интилишар, кўрганлар уларни нуфузли фирмаларнинг бошлиқлари, деб ўйлашлари ҳеч гап эмасди. Кўринишлари эса ҳар доим ҳорғин эди. Мен шу вақтгача ҳеч қачон ёзувчиларни кўрмагандим, шунинг учун улар жуда ғалаги, ҳатто қандайдир сохтага ўхшаб туйиларди. Уларнинг гапларини қойилмақом деб билардим, ўзларига салгина

қарши чиққан ҳамкасаба қаламкашларни дарҳол ҳақорат қилиб ташлашларини эшитиб ҳайрон қолардим. Башанг кийинган адабиёт ва санъат кишиларининг дўстлари уларнинг мазах қилишларига ўзларининг кўринишлари ва характерлари билангина эмас, балки асарлари билан ҳам асос берадилар. Мен ҳеч қачон ўз фикрларимни уларга ўхшаб гўзал ва осонгина ифодалай олмасам керак, деб ишонардим. Ўша вақтларда сўзлаш, нутқни «санъат» деб билишарди. Ўрнида топилган жавоб жуда юқори баҳоланарди. Чиройли айтилган пиграмма ўтиришларни жонлантириб юборарди. Бахтга қарши мен сўздаги бундай мушакбозликлардан бирортасини эслаб қолмаганман. Лекин, назаримда, касбимизнинг тижорат билан боғлиқ томонлари тўғрисида гап кетганда суҳбат янада қизирди. Янги пайдо бўлган китобни муҳокама қилаётганимизда, табиийки, биз унинг қанча нусхаси тарқалгани, муаллиф қанча ҳақ олгани, китоб унга яна қанча даромад келтириши тўғрисида сўзлардик. Кейин муқаррар равишда ноширлар тўғрисида гап кетарди, бир ноширнинг сахийлиги иккинчисига қарама-қарши қўйиларди. Уларнинг қайси бири билан ҳамкорлик қилиш, қай бири қалам ҳақиға зикналик қилмаслиги ёки ҳар қандай асарни ҳам ўткази олиши ҳақида сўзлашардик. Баъзи ноширлар замонавий асарларга, бошқалари эса эски услубдаги ижод намуналарига ўчлигини таъкидлардик. Кейин гап биз учун буюртмалар ундирадиган коммиссионерлар, газета муҳаррирлари, уларга зарур мақолалар, мингта сўзга ким қанча тўлаши, тўлаганда ҳам ўз вақтида тўлайди ми ёхуд кечиктириб юборадими, сингари масалаларга келиб тақаларди. Буларнинг барчаси менга ғоят романтик туйиларди. Мен ўзимни қандайдир яширин ҳамкорликнинг аъзосидай ҳис этардим.

ТҮРТИНЧИ БОБ

Ўшанда ҳеч ким менда Роза Уотерфордчалик хайрихоҳлик уйғотмаганди. Унда донишманд эркакларга хос фазилатлар билан бирга аёлларга хос назокат уйғунлашганди. Қалами остидан чиққан романлар эса ўз оригиналлиги билан китобхонларни ҳайрон қолдирадди. Чарлз Стрикленднинг хотинини илк маротаба унинг уйида учратгандим. Уотерфорд хоним бир пиёла чойга чақирганда унинг уйига жуда кўп одам йиғилди. Ҳамма бир-бири билан валақлашар, мен эса бир чеккада жимгина ўтирардим, ўзимни ғоятда ноқулай ҳис этардим. Лекин жуда тортинчоқ бўлганлигимдан меҳмонларнинг бирор гуруҳига қўшила олмасдим, ўз ишига ғарқ бўлган одамдай миқ этмай ўтирардим. Уотерфорд хоним меҳмондўст хонадон соҳибаси сифатида саросимада ўтирганимни кўриб ёрдамга шошилди.

– Сиз Стрикленд хоним билан гаплашишингиз керак, – деди у. – Хоним китобингизни ўқиб қойил қолибди.

– Стрикленд хоним қандай иш билан шуғулланади? – қизиқиб сўрадим мен.

Агар Стрикленд хоним таниқли адиба бўлса, бу саволим билан ўзимнинг гумроҳлигимни кўрсатган бўлардим. Шундай бўлган тақдирда у билан суҳбатлашиш учун маълум нарсаларни билиб олмоғим даркор эди. Роза Уотерфилд хоним сўзларининг таъсирини кўрсатмоқ учун ўзини ҳайрон қолган киши қилиб кўрсатди.

– У одамларни бир пиёла чойга чорлаб турувчи меҳмондўст аёл. Агар сиз хонимга маъқул келсангиз, унинг таклифига сазовор бўлдим, деяверинг.

Роза Уотерфорд беадаброқ эди. Ҳаёт унинг тасаввурда роман ёзиш учун қулай бир восита, одамлар эса зарур хомашё эди. Вақт-соати билан бундай хомашёлар орасидан унинг истеъдодига қойил қоладиганларни

уйига таклиф этар ва илтифот кўрсатарди. Одамларнинг таниқли кишиларга яқинроқ бўлишга интилишдек қусурлари устидан мийиғида кулган ҳолда ўзини ғоят машҳур одам қилиб кўрсатишга интиларди. Менга таништирилган Стрикленд хоним билан чамаси ўн дақиқа юзма-юз туриб гаплашдик. Мен ёқимли овозидан бошқа унда эътиборга сазоворроқ бирор нарса пайқамадим. У Вестминстерда яшаркан, уйининг деразалари ҳали қуриб битказилмаган черковга қараб тураркан. Мен ҳам шу уйга яқин жойда яшардим. Бу ҳолат бир-биримизни яқинроқ ҳис этишга имконият яратди. Армия ва Флотнинг бош дўкони Темза ва Цент-Жеймс боғи оралиғида яшовчилар учун боғловчи бўғин вазифасини ўтарди. Стрикленд хоним менинг яшаш манзилимни сўраб олди ва бир неча кундан кейин нонуштага таклиф қилди. Мен бундай таклифномаларни жуда кам олардим ва шу босидан таклифни жон-жон деб қабул қилдим. Ҳаммадан эрта бориб қолмайин деб, черков атрофини уч маротаба айланиб чиқиб, меҳмонга кечикиброқ кириб борганимда ҳамма жамулжам эди: Уотерфорд, Жей хонимлар, Ричард Туайнинг ва Жорж Род сингари ёзувчилар йиғилишганди. Мусаффо ҳаволи баҳор кунларидан бири бўлганлиги туфайли йиғилганлар аъло кайфиятда эдилар. Улар турли-туман мавзуларда гурунглашишарди. Ёшларга хос енгларига гул тикилган яшил кўйлак ёки аёлларга хос баланд пошналар туфли кийиб, Париж атир-упалари билан ўзига оро берган Уотерфорд янги шляпада эди. Бу ҳолат унинг сўзларига фавқулодда кескинлик бағишларди. Илгари ҳеч қачон бизнинг умумий дўстларимиз тўғрисида бу қадар жаҳл билан сўзлаганини эшитмагандим. Ахлоқсизлик заковатнинг қалби, деб ишонадиган Жей хоним ярим овозда шу қадар бепарда аскиялар қилардики, бамисоли оқ дастурхон ҳам қизариб кетгудай бўларди. Ричард Туайнинг эса қандайдир бўлмағур гапларни

У-8894/1

тинмасдан валдирарди. Жорж Род эса ҳозирги ҳолатда аския айтишнинг ҳожати йўқ, деган ҳаёлга бориб миқ этмас, оғзини фақат лаззатли таомлардан бирор бўлагини ташлаб юбориш учунгина очиб қўярди. Стрикленд хоним кам гапирса-да, лекин унда умумий суҳбатни қовуштириб туриш қобилияти кучли экан. Ўртага бироз сукунат тушгудай бўлса, ўринли луқма ташлар, натижада суҳбат яна жонланиб кетарди. Барваста бўйли, семиз эмас-у, аммо тўладан келган ўттиз етти ёшлардаги бу аёл унчалик гўзал эмасди, лекин қулча юзли хоним самимий боқадиган жигарранг кўзлари билан хушрўйгина кўринарди. Қоп-қора сочларини ҳафсала билан тараганди, пардоз-андозни ҳам меъёрида ишлатганди. Шу боисдан ҳам бошқа икки хонимга нисбатан содда ва табиийроқ кўринарди.

Унинг ошхонаси ўша даврнинг нозик дидли одамлари талаби даражасида саранжом-саришта эди. Деворларга тахта қопланиб бўяб қўйилган, унга чиройли қора рамкалар ичига олинган расмлар осилган. Яшил эшик пардалари яшил гиламга тегай-тегай деб турибди. Гиламларда акси туширилган сершоҳ дарахтлар орасида қуёнлар ўйнаб юришибди. Бу расмларда, шубҳасиз, Уильям Мориснинг таъсири сезилади. Ўша вақтларда Лондонда бундай камтар, чиройли, дид билан безатилган ошхоналардан беш юздан ортиқроғини учратиш мумкин эди.

Мен меҳмондорчиликдан Уотерфорд билан бирга чиқдим. Ҳаво очиқлиги ва унинг янги шляпаси боғни сайр этишга рағбат уйғотди.

– Вақтни жуда чиройли ўтказдик, – дедим мен.

– Нонушта ҳақида қандай фикрдасиз? Мен унга агар уйингга ёзувчилар келишини истасанг, зиёфатни яхшилаб қил, – деб тайинлагандим.

– Оқилона маслаҳат, – дедим мен. – Лекин хонимга ёзувчилар нима учун керак?

Уотерфорд хоним елкасини қисди.

– У ёзувчиларни «қизиқ одамлар» деб тушунади ва қатордан қолишни истамайди. У бечора жуда содда, бизнинг ҳаммамизни фавқулодда одамлар, деб фараз қилади. Унга бизни нонушта билан сийлаш ёқади, биз эса бундан ҳеч нарса йўқотмаймиз. Шунинг учун ҳам менинг унга муносабатим жуда илиқ.

Босиб ўтилган йўлга қараб туриб шундай ўйлайманки, Стрикленд хоним машхур одамларга яқинроқ бўлишни хоҳловчиларнинг энг беғарази экан. У ёшлигида пойтахтдан узоқроқда тинч ҳаёт кечирган. Пойтахт кутубхонасидан унга юбориб туриладиган китоблар фақат ўз романтикаси билангина эмас, Лондон романтикаси билан ҳам ўзига ром этганди. Унда мутолаага зўр иштиёқ бор эди (бу асарнинг ўзидан кўра ёзувчи билан, асарлардан кўра рассом билан қизиқувчиларда камроқ учрайдиган хусусият), у кундалик ҳаётда эриша олмайдиган ҳаёллар дунёсида яшарди. Ёзувчилар билан танишганда ўзини худди илгари фақат томошабинлар залидан кўриб юрган саҳнага чиқиб қолгандай ҳис этарди. Хоним уларни шу қадар идеаллаштирардики, ёзувчиларни ўз уйида зиёфат қилаётганда ёхуд уларникига борганида бошқача, қандайдир кўтаринки оламда яшаётгандай ҳис этарди. Ёзувчиларнинг ҳаёт тарзи уни хайрон қолдирарди, лекин ўз ҳаётини бир дақиқа бўлсин шу тарзда ўтказишни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Уларнинг ахлоқлари, ноодатий кийинишлари, ғалати назариялари ўзига жалб этарди, лекин бу унинг эътиқодига заррача таъсир эта олмасди.

– Айтинг-чи, жаноб Стрикленд деган одам борми ўзи? – қизиқиб сўрадим мен.

– О, албатта, бор-да. У Ситида нимадир қилади. Бир-жа даллоли бўлиб ишлайди, шекилли. Жуда зерикарли одам!

– Улар ўзаро яхши муносабатдадилар?
– Бир-бирларини сидқидилдан ёқтиришади. Хоним сизни тушликка таклиф этса, уни кўриб қоларсиз. Лекин чет одамлар уларникига кам боришади. Жуда беозор одам. Адабиёт ва санъатга сира қизиқмайди.

– Нега дилбар аёллар кўпинча зерикарли одамларга турмушга чиқишади?

– Нега деганда ақлли эркаклар дилбар аёлларга уйла-нишмайди.

Мен бу фикрга эътироз билдира олмадим ва Стрикленд хонимнинг болалари бор-йўқлигини сўрадим.

– Ҳа, бир қиз, бир ўғли бор. Иккаласи ҳам мактабда ўқишади.

Мавзу тугаган эди. Биз бошқа нарсалар тўғрисидаги суҳбатга ўтиб кетдик.

БЕШИНЧИ БОБ

Ёз мобайнида Стрикленд хоним билан тез-тез учрашиб турдим. Мен унинг уйидаги тантанали чойхўрликдан-да ёқимлироқ нонушталарига бориб турардим. Биз бир-биримизни самимий ёқтириб қолгандик. Мен ҳали жуда ёш бўлганим туфайли, эҳтимол, адабиёт майдонига қўяётган дастлабки қадамларимга бош бўлиб тургани ҳақидаги фикр унга қандайдир ёқимли эди. Ёнимда ҳар қандай масалада дарду ҳасратимни диққат билан эшитадиган ва ўринли маслаҳат берадиган одамнинг борлиги кўнглимга таскин берарди. Стрикленд хонимда раҳм-шафқат туйғуси кучли эди. Бу, аслида, ажойиб фазилат, лекин шундай фазилатга эга кишилар кўпинча уни суистеъмол қилишади. Улар ўз қурбонларига шафқат дўлини шу қадар кўп ёғдириб юборишадики, натижада улар тамомила ўзларини йўқотиб

қўйишади. Азият чекаётганларнинг ғам-ташвишлари ўзларига етмагандай ҳамдардлик билдираётган одамнинг оху нолалари бунинг ёнига қўшилади. Стрикленд хоним эса бу хислатларни йўққа чиқармасди. Унинг ҳамдардлигини қабул қилсангиз, бағоят хурсанд бўларди. Бу кузатишларимни самимий равишда Роза Уотерфорд билан ўртоқлашган пайтимда у шундай деди:

– Сут ичиш, айниқса, унга коньяк аралаштириб ичиш маза, лекин сигир ундан тезроқ қутулишни хоҳлайди. Шишиб кетган елин ғоят ёқимсиз нарса.

Роза Уотерфорднинг тилини худди заҳарли илон, дейсиз. Ҳеч ким учалик сўз билан чақиб ололмайди. Шу билан бирга, ҳеч ким унчалик ёқимли сўзларга уста эмасди.

Стрикленд хонимнинг яна бир хусусияти менга ёқарди – ораста яшашни биларди. Унинг уйи доимо саранжом-саришта ва озода эди. Ҳамма ёқда анвойи гуллар кўзга ташланади. Меҳмонхонага қалин ип газламадан дарпарда осилган. Хона анча сипо кўринса-да, ёруғ ва шинам эди. Таомлари дид билан ва мазали тайёрланарди. Ихчамгина ошхонасидаги стол чиройли идиш-товоқлар билан безатилган. Иккала хизматкор ҳам ғоят башанг кийинишган, кўриниши ёқимтой. Стрикленд хоним ажойиб уй бекаси эканлиги шундоққина кўриниб турибди. Табиийки, у ажойиб она ҳам. Меҳмонхонани болаларининг расмлари безаб турибди. Ўн олти ёшлардаги ўспирин ўғли Роберт Регбида ўқирди. Бир суратда у спорт костюмида, бошқасида тик ёқали камзулдаги кўриниши тасвирланганди. У ҳам худди онаси сингари кенг пешонали бўлиб, чиройли, ўйчан кўзлари қандайдир маъноли боқарди. У озода, соғлом ва қобилиятли ўспириндек таассурот қолдирарди.

– Уни жудаям ақлли, деб ўйламайман, – деди Стрикленд хоним бир куни суратга тикилиб турганимни пайқаб, – лекин у софдил ва ёқимли бола. Қизи ўн тўртга чиққанди. Унинг онасиники сингари қоп-қора ва қуюқ

сочлари тўлқин-тўлқин бўлиб елкасига тушиб турарди. Юзлари самимий, кўзлари беташвиш эди.

– Уларнинг ҳар иккаласи қуйиб қўйгандай ўзингиз, – дедим мен.

– Ҳа, улар отасига қараганда кўпроқ менга ўхшашади.

– Нега мени шу пайтгача эрингиз билан таништирмадингиз?

– Сиз у билан танишишни хоҳлайсизми?

У кулиб қўйди – унинг кулгиси ҳақиқатан жуда чиройли эди – қизариб кетди. Мен унинг ёшидаги аёлнинг салгина нарсига қизаришидан ҳайрон қолардим. Лекин соддалик унинг етакчи жозибаси эди.

– У адабиётга тамомила бегона, тор фикрли одам, – деди у.

Хонимнинг сўзларида менсимаслик оҳанги йўқ эди. Аксинча, уни ўз дўстларидан ҳимоя қилгандай мулоимлик билан гапирди.

– У биржада ишлайди, одатдаги биржа даллоллари-дан бири. Сиз у билан гаплашсангиз, зерикиб ўласиз.

– Сизга ҳам у билан яшаш зерикарлими?

– Йўқ, ахир мен унинг хотиниман-ку. Мен унга жуда ўрганиб қолганман.

У хижолатини яшириш учун кулимсираб қўйди. Назаримда, у Роза Уотерфордга ўхшаб бирор ҳазилни айтиб юборишдан чўчиётгандек туйилди. Жим бўлиб қолди. Кўзларида қандайдир назокат ва ёқимтойлик учқунлари ялтиллагандай бўлди.

– У ўзини даҳо деб ҳисобламайди, ҳатто биржада ҳам унчалик кўп даромад қилмайди. Лекин ҳайратда қоладиган даражада яхши ва самимий одам.

– Ўйлайманки, у менга ёқиб қолади.

– Мен бирор кун оилавий даврадаги овқатланишга сизни таклиф этаман. Лекин зерикиб қолгудай бўлсангиз, ўзингиздан кўринг.

ОЛТИНЧИ БОБ

Шундай шароит рўй бериб, ниҳоят, Чарлз Стрикленд билан учрашганимиздан кейин ҳам у билан дурустроқ таниша олмадим. Бир куни эрталаб Стрикленд хонимнинг қисқагина хатини келтириб беришди. Унда бугун кечкурун уйида меҳмонларни кутишини, илгари таклиф қилинган меҳмонлардан бири келолмаслиги сабабли унинг ўрнини эгаллашим мумкинлиги айтилганди. Хатда яна шундай сўз ҳам бор эди: «Ўтириш жуда зерикарли бўлишини олдиндан огоҳлантириб қўйишни ўз бурчим, деб ҳисоблайман. Меҳмонлар таркиби шундай дейишимга тўла асос беради. Лекин шунга қарамай, ташриф буюрсангиз, чексиз миннатдор бўлур эдим. Орада бироз вақт топиб озгина гурунглашамиз».

Ўзаро яхши муносабатларимиз меҳмондорчиликка боришимни тақозо этишини тушундим. Стрикленд хоним мени эри билан таништирганда у қўлимни сиқиб қўйди. Хоним унга тикилганча, ҳазиллашди: «Мен уни ҳақиқатан ҳам эрим борлигини билдириб қўйиш учун чақиргандим».

Менимча, у бунга шубҳалана бошлади. Стрикленд назокат билан кулиб қўйди. Одатда, айтилган гапда кулгига сабаб бўладиган бирор аломат бўлмаган пайтда шундай қилинади. У кулиб қўйди-ю, лекин ҳеч нарса демади. Янги меҳмонлар хонадон соҳибининг эътиборини ўзига тортди ва мен яна ўз хаёлларимга ғарқ бўлдим. Ҳамма йиғилиб бўлганда мен зиёфат столини кузатиб бориш топширилган хоним билан гаплашиб турардим. Хаёлимга маданиятли одамлар ўзларининг қисқа умрларини ҳар хил зерикарли маросимларга сарфлашга бунчалик уста бўлишмаса, деган фикр келди. Бу шундай зиёфат эдики, хаёлингга беихтиёр равишда хонадон соҳибаси шунча меҳмонни кутиб, ўзини нега бунчалик уринтираркин,

меҳмонлар эса бу машаққатни ўзларига нима учун раво кўришаркин, деган фикрлар келади. Стол атрофида ўн нафар одам тўпланганди. Улар учрашишганда бамайлихотир ва лоқайдгина кўришишди, стол атрофидан эса енгил нафас олиб туриб кетишди. Бундай овқатланиш худди жазони ўташдай гап эди. Стриклендлар ўзлари учун унчалик қизиқарли бўлмаган бу одамларни овқатланишга таклиф этишлари «керак» эди. Мезбонлар ўз бурчларини адо этишди, меҳмонлар эса вазифаларини бажаришди. Нега дейсизми? Уй эгалари ёлғиз ўтирмаслик учун уларни таклиф этишганди, меҳмонлар эса ўз хизматкорларига дам бериш, таклифни рад этишга асос бўлмаганлиги учун бу ерга келишганди.

Ошхона анча тор эди. Стол атрофида таниқли адвокат билан давлат амалдори хонимлари билан, Стрикленд хоним опасининг эри полковник Мак-Эндрю билан ва бир парламент аъзосининг хотини ўтиришарди. Парламент аъзоси ўша куни палатадан чиқиб кета олмаслиги маълум бўлгач, унинг ўрнига мени таклиф этишган экан. Анча басавлат кўринаётган бу улфатчиликда қандайдир бадҳазмлик бор эди. Аёллар ўз мавқеларидан мағрурланаётгандай, эътиборни жалб этиш учун устомонлик қилишаётгандай кўринишарди. Эркаклар эса ўзларини виқор билан тутишаётганди. Ҳамма ҳам одатдагидан баландроқ гапирар, улфатчиликни жонлантиришга интиларди, шунинг учун ҳам хона шовқин-суронга тўлган эди. Лекин ўртадаги умумий гап қовушмаётганди. Меҳмонлар газак қилиб, суюқ овқат ичаётганда ва балиқ еяётганда фақат ўнг томондаги шериги билан мулоқот қиларди, сабзавот ва ширинлик еяётганда эса чап томонидаги ҳамроҳи билан гаплашарди. Сиёсат ва гольф, болалар ва сўнгги премьер, Қироллик академиясида намойиш этилаётган расмлар, об-ҳаво, ёз мавсумида мўлжалланаётган ишлар тўғрисида сўз борарди. Гап-сўз-

лар бир дақиқа тинмас, шу туфайли ҳам шовқин тобора кучаярди. Стрикленд хоним хурсанд бўлса арзирди – зиёфат кўнгилдагидек ўтди. Унинг эри хонадон соҳиби ролини яхши уддалаётганди. Лекин у ҳаддан ташқари камгап эди. Пировардида, унинг икки томонида ўтирган хонимларнинг юзларида ҳорғинлик аломатларини сездим. Чамаси, хонадон соҳиби уларни зериктириб юборган. Бир-икки маротаба эрига тикилиб турган Стрикленд хонимнинг ташвишли нигоҳини пайқадим. Ширинлик еб бўлингач, Стрикленд хоним ўрнидан турди, даврадаги бошқа аёллар ҳам «гур» этиб жойларидан қўзғалишди-да, меҳмонхонага кириб кетишди. Улар чиқиб кетишгач, Стрикленд эшикни ёпиб, столнинг нариги томонига ўтиб, таниқли адвокат ва ҳукумат амалдорининг ўртасига ўтирди. У ҳаммамизга бир қадахдан портвейн қуйди-да, сўнг сигара билан сийлади. Адвокат шаробни ажойиб экан, деб мақтади, Стрикленд уни қаердан харид қилганини айтди. Гап шароб ва тамаки устида кетди. Кейин адвокат ўзи қатнашган суд жараёни тўғрисида сўзлади, полковник эса поло ўйини хусусида билганларини маълум қилди. Улар билан гурунглашадиган бирор гапим бўлмаганлиги туфайли жим ўтирдим, боодоблик билан уларнинг суҳбатига қулоқ тутдим. Ҳеч кимнинг мен билан иши йўқ эди, бекорчиликдан Стриклендга разм сола бошладим. У мен ўйлаганимдан кўра баланд бўйли, ориқдан келган, кўримсизгина одам экан; елкаси кенг, қўллари ва оёқлари узун, костюми ўзига ёпишмайроқ турибди. У бамисоли ясаниб олган аравакашга ўхшарди. У унчалик чиройли бўлмаса-да, у қадар хунук ҳам бўлмаган қирқ ёшлардаги эркак эди. Соқоли қиртишлаб олинган юзлари ғалати таассурот қолдирарди. Сочлари сарғишдан келган, калта қилиб олинганди, кўзлари кулранг билан кўк рангнинг ўртасидаги қандайдир рангга мойилроқ эди. Хулласи калом, кўриниши

ўртамиёна эди. Мен эндигина Стрикленд хоним уни та-
ништиришдан уялишининг маъносини тушундим. Ёзув-
чилар ва санъаткорлар қаторидан ўрин олмоқчи бўлган
аёлнинг эри бундай бўлмаслиги керак эди. Унда жозиба
етишмасди. У бирор ғалатиноқ табиати билан ҳам ажра-
либ турмасди, шунчаки оққўнгил, зерикарли, ҳалол,
одми бир одам эди. Унинг баъзи фазилатлари, эҳтимол,
диққатга сазовордир, лекин у билан мулоқот қилишга
чидаб бўлмасди. Бу жиҳатдан уни йўқ, деб ҳисобласа ҳам
бўларди. Жамиятнинг яхшигина аъзоси, дурустгина эр
ва ота, ҳалол даллол бўлса ҳам унга вақт сарфлаш ҳайф
эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Мавсум ўз поёнига яқинлашаётганди, атрофдаги-
ларнинг барчаси кетишга тайёргарлик кўришаётганди.
Стрикленд хоним оиласи билан Норфолкка кетишга
ҳозирланаётганди. У ерда болалари денгиз ҳавосидан
бахра олишади, эри гольф ўйнайди. Биз у билан кузда
учрашишга келишиб хайрлашдик. Лекин ўзим жўнаб
кетишимдан олдинроқ хоним ва унинг болалари билан
дўкон остонасида учрашиб қолдик. У ҳам худди мен син-
гари Лондондан жўнаб кетиш олдидан зарур нарсаларни
харид қилаётган экан. Хоним ҳорғинроқ ва тутакитроқ
тургандай туйилди. Мен уларга боққа кириб, музқай-
моқ ейишни таклиф этдим. Стрикленд хоним, чамаси,
ўз болаларини менга кўрсатиб қўйиш учун бўлса керак,
таклифимга дарҳол кўна қолди. Унинг болалари эса су-
ратдагига қараганда ҳам жозибалироқ экан, она ҳақли
равишда улар билан фахрланарди. Мен ёш бўлганим
учун уялишмас, кўнгилларига келган гапни айтишдан
тортинишмасди. Улар ғоятда ёқимтой, бутун вужудлари-
дан саломатлик анқиб турарди. Айни пайтда дарахт соя-

сида ўтириш ҳам лаззатли эди. Орадан бирор соат ўтгач, хоним бир отли извошни чақириб жўнаб кетди, мен эса кунни ўтказиш учун клубга йўл олдим. Ўша куни кўнглимда қандайдир ғашлик бор эди, шунинг учунмикин, билмадим, ўзимда уларнинг осойишта оилавий ҳаётига маълум даражада ҳасад пайдо бўлганини сездим. Чама-си, уларнинг ҳаммалари бир-бирларини яхши кўришарди. Улар гапларининг орасига қандайдир сўзлар қўшиб қўйишар, бу сўзлар эса четдаги одамга ҳеч нарсани аңлатмас, лекин ўзлари бундан ҳузур қилиб кулишарди. Эҳтимол, Чарлз Стрикленд сўзлаш жозибаси жиҳатидан зерикарли одамдир, лекин унинг шахсияти ўзи яшаётган муҳитга мос эди. Шунинг ўзигина маълум муваффақиятгина эмас, балки бахт ҳам эди. Стрикленд хонимдек ажойиб аёл уни севарди. Мен уларнинг ҳеч нарса рахна солмаётган, ҳалол, тинч, осойишта кечаётган сермазмун ҳаётларини тасаввур қилиб кўрдим. «Улар умрларининг охиригача, то қариб-чириб кетгунларигача шундай, тинчгина ҳаёт кечирсалар, ўз фарзандларининг камолини кўрсалар, ўғиллари келажакда соғлом зурриётлар ҳадя этадиган яхшигина қизга уйланса, қизлари эса келишган ёш йигитга, ҳарбий одамга турмушга чиқса керак, деб ҳаёл қилдим. Ҳузур-ҳаловатда, фарзандлар ва набиралар қуршовида узоқ умр кўриб, бахтли ва фойдали ҳаёт кечириб, мангу уйқуга кетсалар керак» деган фикрга бордим. Кўпгина эр-хотинлар тарихи шу тарзда кечади. Бундай ҳаётнинг ўзига хос жозибаси, сеҳри бор.

Бундай ҳаёт кўм-кўк майсазорлар оралаб қуюқ дарахтлар тагидан жилдираб оқаётган, лекин денгизга бориб қуйилмайдиган, осойишта ирмоқчани эслатади. Лекин денгиз шу қадар осойишта ва бефарқки, беихтиёр қалбингга тўсатдан қандайдир ғам-андух кириб олади. Эҳтимол, бу нарса ўша вақтлардаёқ маълум бўлиб, шахсиятимдаги ўзига хос ғалатилик нишонасидир. Кўп-

чиликнинг бундай қисмати ҳамма вақт менга чучмал туйиларди. Мен бунинг ижтимоий қимматини, инсонни бахтиёр этишдаги ўрнини эътироф этардим-у, қайноқ қоним эса қандайдир бошқача, исёнкорона ҳаётни қўм-сарди, шекилли. Бундай табиий қувончлар негадир мени чўчитарди. Менинг юрагим хавф-хатарга тўла ҳаётга интиларди. Умр йўлимда сув ости қояларию хиёнаткор саёзликлар учраса ҳам майли, лекин у бир текисда, зерикарли ўтмасин, токи кутилмаган, тўсатдан пайдо бўладиган қувончни англаш имкони бўлсин.

САККИЗИНЧИ БОБ

Стриклендлар тўғрисида барча ёзганларимни ўқиб кўрар эканман, уларнинг қиёфалари анча нурсиз чиққанини пайқаб қолдим. Китоб қаҳрамонларининг ҳаёт тарзини белгилайдиган ўзларига хос хусусиятларини аниқ кўрсатиб бера олмадим, шекилли. Ўйлайманки, бу менинг камчилигим. Мен уларнинг характеридаги ҳаётларини бутунлай бошқа ўзанга солиб юборган қандайдир ўзига хос хусусиятларини топиш учун кўп бош қотирдим. Ишонманки, мен қаҳрамонларим табиатларидаги баъзи одат ва қилиқларни кўрсатиб, уларни жонлантиришга ҳаракат қилдим. Бўлмаса улар худди гулқоғоздаги шакллардай ўз қиёфаларини йўқотган бўлишарди. Ўзимни оқлайдиган ягона томони шундаки, улар менга аслида ҳам худди мана шундай туйилишарди. Ижтимоий организмнинг бир қисмига айланиб кетган одамлар сингари улар мажҳулга ўхшарди, назаримда. Бундай одамлар танамиз тўқималаридаги жуда зарур, соғлом вақтида эса биз томонимиздан сезилмайдиган тўқималарга ўхшайди. Стриклендлар одадий буржуа оилаларидан бири эди. Ўзларини шер фаҳмлайдиган иккинчи даражали ёзувчиларга эътиқод қўйган ёқимтой ва меҳмондўст хотин, ўз бурчини ҳалол бажара-

ётган зерикарли эр, соғлом фикрли болалар. Бундан ҳам кўра мақбулроқ оилавий уйғунликни топиш амримаҳол эди. Кейинчалик рўй берган ҳодисаларни эсларканман, ўзимдан ўзим сўраб қўяман: наҳотки Чарлз Стрикленд қиёфасида ўзидан бошқани тан олишни истамайдиган оддий одамлардан ажралиб турадиган бирор хусусиятни сеза олмаган тентак бўлсам. Эҳтимол, шундайдир. Ахир ўша даврлар билан ҳозирги давр ўртасида катта масофа бор, у вақтларда ҳаётий тажрибам йўқ эди, одамларни билмасдим. Лекин, барибир, ўша вақтда ҳозирги ҳаётий тажрибам билан унга рўбарў келганимда ҳам худди аввалгисидай муносабатда бўлардим. Лекин ҳаёлимда инсон зотидан кутилмаган нарсаларни кутиш мумкин, деган фикр бўлар ва ўшанда Лондонга қайтиб келганимдан кейин эшитган ахборотимдан ўшандагидек лол қолмаган бўлардим. Пойтахтга қайтиб келган кунимнинг эртасига Жермин-стритда Роза Уортерфордни учратиб қолдим.

– Кайфиятингиз чоғ кўринади, нима гап ўзи? – деб сўрадим. У кулиб қўйди, кўзларида бировнинг бахтсизлигидан кулиш аломатлари зухур эди.

Бунинг сабабини дарҳол тушундим. У дўстларидан ким биландир рўй берган жанжалнинг тарихини гапириб берди. Адабиёт оламидаги бу аёлнинг бутун туйғулари жунбишга келганди.

– Ахир сиз Чарлз Стрикленд билан танишсиз-ку?! Унинг фақат юзигина эмас, балки бутун гавдаси тўла жанговар тайёргарликни ифодалаб турарди. Мен бош қимирлатиб «танийман» деган ишорани билдирдим-у, ҳаёлимга бечора ё извошнинг тагида қолган, ё бўлмаса биржада ютқазган, деган фикр келди.

– Даҳшатли қисмат! У хотинини ташлаб кетди!

Уотерфорд, табиийки, Жермин-стритдаги пиёдалар юрадиган йўл бу гапни давом эттириш учун қулай жой эмаслигини ҳис этди. У биргина бу хабар билан мени лол

қилиб қўйди. Устига-устак, бунинг ҳеч қандай тафсило-
тини билмайман, деб айтди. Мен шаҳар шовқин-сурони
бу жанжалнинг сабабларини айтишга монелик қилмас,
деб ўйладим.

– Айтяпман-ку сизга, бошқа ҳеч нарсани билмайман,
– деди у менинг безовталаниб бераётган саволларимга
жавобан:

– Ўйлайманки, хушрўйроқ бирорта қиз уни йўлдан
уриб, бирга кетган.

У мафтункор кулиб қўйди ва ўзини тиш шифокори ку-
таётганини айтиб пошналарини тақиллатганча жўнаб
қолди. Бу янгилик мени хафа бўлишдан ҳам кўра кўпроқ
хаёлимни ўзига банд этди. Ўша вақтларда менинг ҳаётий
тажрибам этарлича эмас эди. Танишларим ҳаётида ил-
гари фақат романлардагидек воқеалар рўй берганидан
ларзага келган эдим. Кейинчалик атрофимизда бўлаёт-
ган бундай ҳодисаларга ўрганиб кетдим, лекин ўшанда
бу воқеа мени ниҳоятда ташвишга солганди. Стрикленд
қирқдан ошган одам эди. Шундай табаррук ёшдаги
одамнинг ишқий саргузаштлар йўлига кириб кетишини
тушуна олмаётгандим. Ёшлик мағрурлиги туфайли бўл-
са керак, мен одам ўттиз беш ёшдан кейин севиш қоби-
лиятига эга бўлолмайди, деб ҳисоблардим. Бу янгилик
мени нокулай аҳволга солиб қўйганди. Мен қишлоқда
вақтимда Стрикленд хонимга хат йўллаб, тез орада Лон-
донга қайтиб келишим билан агар хоним лозим топса,
уникига бир пиёла чой ичгани боришимни билдир-
ган эдим. Унга бугун боришимни билдириб хат ёзган-
дим, лекин ундан жавоб олмагандим. У мени кўришни
хоҳлайдими, йўқми? Эҳтимол, бундай ташвишлар билан
менинг хатимни ёдидан чиқаргандир. Шу туфайли ҳам
бундай ташрифдан ҳозирча воз кечиб турган маъқулроқ.
Бошқа томондан эса, эҳтимол, у бу тарихни бутунлай сир
тутишни хоҳлар, мен эса бу ғалати воқеани эшитганим-

ни унга билдириб қўйсам одобсизлик қилган бўларман. Мен ҳаммадан ҳам ажойиб аёлнинг туйғуларини ҳақоратлаб қўймасмикинман, деб андиша қилардим, хира бўлиб кўринишдан қўрқардим. Табиийки, у жудаям изтироб чекаётганди. Ёрдам бера олмаганингдан кейин бировнинг қайғусига қандай қараб турасан? Гарчи шундай бўлса-да, менинг қизиқувчанлигим аёл ўз бошига тушган ташвишга қандай чидаётганини билишга ундарди. Бир сўз билан айтганда, мен жудаям гангиб қолгандим. Кейин мен ҳеч нима бўлмагандай, уникига бораману хизматкор орқали Стрикленд хоним мени кўришни ишташ-истамаслигини аниқлайман, деган қарорга келдим. Бу унга мени кўришни хоҳламаса қабул қилмаслик имконини берарди. Хизматкорга олдиндан тайёрлаб қўйган сўзларимни айтаётганимда ҳам саросимада эдим. Даҳлизда жавоб кутаётганимда ҳам аввалдан жуфтакни уриб қолмаслик учун ўзимни зўрлаб ушлаб турардим. Хизматкор йўлдан қайтди. Назаримда, у бу хонадонда рўй берган барча кўнгилсизликлардан хабардордай эди.

– Мана бу уйга киринг, жаноб, – деди у.

Мен унинг кетидан меҳмонхонага кирдим. Уй пардалари қарийб туширилган эди. Стрикленд хоним деразага орқа ўгириб ўтирарди. Унинг куёви, полковник Мак-Эндрю камин олдида исиниб турарди. Мен ўзимни жудаям ноқулай сездим. Бу ерда пайдо бўлишим, назаримда, уларни саросимага солиб қўйди ва Стрикленд хоним мени қабул қила олмаслиги ҳақидаги хатни жўната олмаганлиги туфайлигина меҳмонхонасида кутиб олаётгандай туйилди. Полковник ҳам менинг бостириб кирганимдан ғазабда бўлса керак, деб ўйладим.

– Ҳозир мени қабул қилишингизга унчалик ишонмагандим, – дедим ясама самимийлик билан.

– Нега қабул қилмас эканман? Эмми ҳозир бизга чой келтиради, – жавоб қилди у.

Ҳатто нимқоронғи хонада ҳам Стрикленд хонимнинг кўзлари йиғидан шишиб, доим оппоқ кўринадиган юзлари қандайдир ўзгариб қолганини фаҳмладим. – Сиз менинг куёвим билан танишсиз, шекилли. Баҳорда бизникида кўришган эдингизлар.

Биз қўл бериб кўришдик. Мен шунчалик ўзимни йўқотиб қўйдимки, нима дейишни ҳам билмасдим, лекин Стрикленд хоним мушқулимни осон қилди. У ёзни қандай ўтказганим билан қизиқди, чой келгунгача хонимнинг ёрдамида гапга сал-пал аралашиб турдим. Полковник эса ўзига содали виски келтиришларини илтимос қилди.

– Сизга ҳам виски ичишни маслаҳат бераман, Эмми, – деди у.

– Йўқ, мен чой ичмоқчиман, – рад этди Эмми.

Бу қандайдир кўнгилсизлик рўй берганлигига дастлабки ишора эди. Мен ўзимни эшитмаганга олдим ва Стрикленд хонимни суҳбатга жалб этишга уриндим. Камин ёнида турган полковник миқ этмади. Ичимда қачон кетишим лозимлигини чамалаб турардим. Стрикленд хоним нима сабабдан уйида қабул қиляпти, деб ўз-ўзимга савол берардим. Меҳмонхонада гуллар кўринмас, ёзда йиғиштириб қўйилган безак буюмлари ҳам ҳалигача ўз ўрнига жойлаштирилмаганди. Одатда, чиройли кўринадиган уй жуда совуқ ва қовоғи солиқдай туйиларди, худди деворнинг нариги томонида мурда ётганга ўхшарди. Мен чойимни ичиб қўйдим.

– Сигарета чекишни хоҳлайсизми? – сўради Стрикленд хоним.

У сигарета турадиган қутичани қидираётганди, лекин у яқин ўртада кўринмаётганди.

– Бизда сигарета тугаганга ўхшайди.

Тўсатдан кўзларига ёш келиб, хонадан чопқиллаб чиқиб кетди. Мен довдираб қолдим. Чамаси, эри сотиб

оладиган сигаретанинг йўқлиги юрагига қаттиқ таъсир қилди, уйдаги камчиликлар тўғрисида ғамхўрлик қиладиган одамнинг энди йўқлиги уни тамомила изтиробга солаётганди. Ўзининг аввалги хотиржам ҳаёти мангуликка йўл олганини тушуниб етганди. Асилзодаларга хос қонун-қоидаларга амал қилиб ўтиришга ҳожат қолмаганди.

– Мен кетганим яхшига ўхшайди, – полковникка шундай деб, ўрнимдан турдим.

– Сиз аблаҳ Чарлининг хотинини ташлаб кетганини эшитган бўлсангиз керак? – дарғазаб қичқирди у. Мен жавоб қайтаришга шошилмадим:

– Ҳа, қандайдир кўнгилсизлик бўлганига ишора қилишганди.

– У қочиб кетди. Қандайдир сатанг билан Парижга қочди. Эммига сариқ чақа ҳам қолдирмади.

– Жуда ачинарли, – дедим нима дейишни билмай.

Полковник бир зарб билан вискини ичиб юборди. Бу баланд бўйли, қотмадан келган, элик ёшлардаги, оқ сочли, мўйлаби пастга осилган, кўзлари кўм-кўк, лаблабри қуришган киши эди. Олдинги учрашувдан менинг эсимда қолган нарса фақат унинг бирор маъно уқиш қийин бўлган юзию истеъфога чиққунгача ўн йил мобайнида ҳафтасига энг камида уч мартадан поло ўйнаганини мақтаниб гапириб бергани бўлди.

– Ўйлашимча, ҳозир Стрикленд хонимнинг мен билан гаплашишга фурсати йўқ, – дедим. – Унга жуда ачинаётганимни ва бирор нарса билан ёрдам бера олсам, ўзимни бахтиёр ҳисоблашимни етказиб қўйинг. У ҳатто менинг гапимни эшитмади.

– Билмадим, энди у нима қилади. Ахир унинг болалари бор. Қандай қилиб кун кечиришади? Ҳаво билан овқатланишадими? Ўн етти йил-а!

– Ўн етти йил? Бу билан нима демоқчисиз?

– Турмуш қуришганига ўн етти йил бўлди, – кескин жавоб берди. – Менга Стрикленд ҳеч қачон маъқул бўлмаган. Албатта, у божам бўлгани учун ҳеч нарса дея олмас эдим. Ёки сиз уни назокатли одам, деб ҳисоблайсизми? Аслида, Эмми унга турмушга чиқмаслиги керак эди.

– Улар бутунлай ажраб кетишдими?

– Расман ажралишлари қолди, холос. Мен «Дарҳол ажралиш тўғрисида ариза ёзинг, Эмми! Бу сизнинг ўз олдингиздаги ва болаларингиз олдидаги бурчингиз», дедим. Яхшиси, у менинг кўзимга мутлақо кўринмасин. Акс ҳолда таъзирини бериб қўяман.

Хаёлимга бу иш полковник Мак-Эндрюга унчалик осон бўлмаса керак, Стрикленд бақувват одам-ку, деган фикр келса-да, индамай қўя қолдим. Яхши фазилатли кишилар бошқалар томонидан ранжитилсалар ҳам гуноҳкорларни қарғамасликлари ёдимга тушди. Мен иккинчи маротаба кетишга чоғланиб турганимда Стрикленд хоним кириб қолди. У кўз ёшларини артишга, юзига салгина упа сепиб, ўзини эпақага келтиришга улгурганди.

– Ўзимни тута олмаганимга афсусдаман, – деди у. – Яхшиямки, сиз кетиб қолмабсиз.

У ўтирди. Мен энди тамомила эсанкираб қолгандим. Менга алоқадор бўлмаган нарса тўғрисида гаплашиш тамомила ноқулай бўлаётганди. Мен ўша пайтларда хотин-қизларнинг энг катта қусури – шахсий ишларини дуч келган одам билан қизгин муҳокама қилавериши эканлигини билмасдим. Стрикленд хоним, афтидан, ўзини тутиб олишга уринаётганди.

– Бу ҳақда кўп гаплашишяптими? – сўради у.

Оила бошига тушган мусибатдан хабардорлигимга унинг қатъий ишончи мени саросимага солиб қўйди.

– Мен эндигина дам олишдан қайтдим. Роза Уотерфорддан бошқа ҳеч кимни кўрмадим.

Стрикленд хоним қўлларини бир-бирига қовуштириб сўради:

– Ундан ниманики эшитган бўлсангиз, ҳаммасини гапириб беринг.

Мен жим турардим, лекин у айтишга мажбур қилди.

– Ҳар қанча оғир бўлмасин, мен бу гапларни билишни хоҳлайман.

– Унинг гап сотиб юришини яхши биласиз-ку. Унинг сўзларига ишониб бўлмайди. Эрингиз сизни ташлаб кетганини айтди, – дедим уни тинчлантириш учун.

– Бор гап шуми?

Мен Роза Уотерфорд билан хайрлаша туриб, қаҳвахонадаги қиз ҳақидаги гапини айтишни лозим топмай, ёлғон сўзладим.

– У эрим қандайдир аёл билан жўнаб кетганини гапирмадими?

– Йўқ.

– Мен билмоқчи бўлган нарса шу эди.

Бошим қотиб қолган эди, лекин шундай бўлса-да, кетишим лозимлигини фаҳмладим. Хайрлашаётганимда Стрикленд хонимнинг хизматига доимо тайёрлигимни айтдим. У маъюс жилмайди.

– Ташаккур сизга. Лекин мен учун бирор нарса қила оладиган одам топилмаса керак.

Ҳаддан ташқари уятчан бўлганлигим туфайли хонимга ҳамдардлик ҳам билдира олмадим, хайрлашмоқчи бўлиб полковник томонга ўгирилдим. Лекин у қўлимни сиқиб хайрлашмади.

– Мен ҳам кетаман. Агар сиз Виктория-стрит бўйлаб юргудай бўлсангиз, йўлда ҳамроҳ бўламиз.

– Жудаям яхши, – дедим мен. – Кетдик.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

– Мудҳиш тарих, – деди кўчага чиқишимиз биланок полковник.

У қайнсинглиси билан соатлаб муҳокама қилган нарсани мен билан ҳам гаплашиш учун бирга чиққанини тундим.

– Биласизми, биз ҳатто ўша аёлнинг кимлигини ҳам билмаймиз, – деди полковник. – Ярамас фақат Парижга жўнаб кетганини биламиз, холос.

– Менинг назаримда, улар энг ибратли эр-хотинларга ўхшаб туйилишарди.

– Худди шундай эди. Сиз келмасингиздан олдин Эмми биргаликдаги ҳаётлари мобайнида бирор маротаба ҳам жанжаллашмаганликларини гапириб турган эди. Сиз Эммини биласиз. Ёруғ оламда ундан яхшироқ аёл йўқ.

Бундай гаплардан кейин мен унга бир неча савол билан мурожаат этишни лозим топдим.

– Сиз хоним ҳозиргача бирор нарсадан шубҳаланмаган, деб ҳисоблайсизми?

– Бўлмаса-чи! Ҳеч нарсадан шубҳаланмаган. Стрикленд август ойини Норфолкда хотини ва болалари билан ўтказган. Аввал қандай бўлса, худди шундай дам олишган. Биз хотиним билан бирга улар дам олаётган жойга бир неча кунга бордик, мен у билан гольф ўйнадим. Сентябрь ойида унинг шериги таътилга кетиши лозим бўлганлиги туфайли Лондонга қайтиб келди. Эмми эса денгиз бўйида қолди. Улар бир уйни бир ярим ойга ижарага олишган экан. Муҳлат тугашидан олдин хоним қайси куни Лондонга етиб келишларини хат орқали эрига билдирибди. Эри эса Париждан унга хат йўллаб, энди у билан турмаслигини маълум қилибди.

– Бу қарорини нима билан изоҳлабди? – ажабланиб сўрадим.

– Азизим, у ҳеч нарсани изоҳлаб ўтирмабди. Мен хатни ўқидим. Хат бор-йўғи ўн қаторга яқин, бундан ортиқ эмасди.

– Ҳеч нарсага тушунмаяпман...

Шу дақиқада кўчани кесиб ўтгандик, катта кўчадаги шовқин-сурон гапимизни давом эттиришга имкон бермади. Полковник менга айтиб берган нарсалар ҳақиқатдан йироқдай туйилаётганди. Охири Стрикленд хоним ундан ниманидир яшираётган бўлса керак, деган қарорга келдим. Ўз-ўзидан аёнки, ўн етти йил аҳил яшаган эр-хотин бир-бирини бирор сабабсиз ташлаб кетмайди. Ёхуд улар айтилаётганидай аҳил яшашмагандир. Полковник менинг мулоҳазаларимни бўлиб юборди:

– Бирор сатанг билан қочиб қолган эркак қандай сабаб ҳам кўрсатарди. Эҳтимол, хотинимнинг ўзи бунинг фаҳмига етар, деб ўйлагандир. Мана шунақа ярамас одам у.

– Стрикленд хоним энди нима қилмоқчи? – савол билан юзландим полковникка.

– Аввало, бу иш ҳужжат билан тасдиқлансин-чи. Ўзим Парижга бориб келмоқчиман.

– Идораси нима бўлди?

– Идорасида ҳам жуда айёрона йўл тутган. Йил мобайнида кетишга тайёрланган.

– У жўнаб кетиши тўғрисида шеригини огоҳлантирибдими?

– Буни хаёлига ҳам келтирмабди.

Полковник Мак-Эндрю савдо масалаларида кўп нарсаларга ақли етмасди, мен эса бу ишлардан тамомила беҳабар эдим. Шунинг учун ҳам Стрикленд ўз ишларини қай аҳволда ташлаб кетганини тушунмадим. Мак-Эндрюнинг гапига қараганда, ташлаб кетилган шериги ғоят ғазабда экан, Стриклендни судга беришини баён этибди.

– Кўринишидан бу машмаша унга беш юз франкларга тушса керак, – истехзо билан қўшиб қўйдим.

– Худоба шукрки, уй жиҳозлари тағинам Эмми қарамоғида. Унга шуларгина қолади.

– Сиз хоним бир чақасиз қолди, деганингизда бу нарсалар ёдингиздамиди?

– Албатта, ёдимда эди. Унга икки юз ёхуд уч юз фунт пулию мана шу мебеллар қолди.

– Лекин улар энди қандай қилиб тирикчилик ўтказишади? – полковникнинг юзидан ачиниш аломатлари сезилиб турарди.

– Бу ёлғиз Оллоҳгагина маълум.

Ҳаммасини, чамаси, ақл билан идрок этса бўларди, аммо дарғазаб полковник ўз сўзлари билан мени чалкаштириб юбораётганди. У Армия ва Флот дўкони олдидаги соатга қараб, клубда карта ўйнайдиган шериклари кутиб туришгани эсига тушиб, мени Цент-Жеймс боғига ёлғиз боришимга имконият яратиб берганидан жуда хурсанд бўлиб кетдим.

ЎНИНЧИ БОБ

Орадан бир-икки кун ўтгач, Стрикленд хоним менга хат юбориб, кечқурун уникага киришимни сўрабди. Уйига кириб борганимда ёлғиз ўтирган экан. Роҳибаларники сингари қоп-қора оддий кўйлак бошига тушган оғир мусибатдан белги эди. Юрагидаги шунча ғам-ғусса билан ўзини тутиб ўтирганига ҳайрон қолдим.

– Сизга бирор илтимос билан мурожаат этгудай бўлсам, уни бажаришга ваъда бергандингиз, шекилли? – деди хоним.

– Ҳа, албатта.

– Парижга бориб, Чарли билан учрашиб келишга розилик бера оласизми?

– Менми? – таажжуб билан унга боқдим.

Бу гапдан лол бўлиб қолгандим. Ахир мен уни бир мартагина кўргандим, холос. Хоним менга қандай топшириқ беришни мўлжаллаяптикин?

– Фред у ёққа бормоқчи. (Фред полковник Мак-Эндрю эди.) Лекин мен аминманки, унинг бориши жоиз эмас. У ҳамма ишни фақат чалкаштириб юборади. Бу нарсани кимдан илтимос қилишни билмай турибман.

Унинг овози салгина титраб чиқди. Мен томондан бир сония бўлсин иккиланиш тўнғизлик бўлишини ҳис этдим.

– Лекин мен эрингиз билан мулоқотда бўлмаганман. У мени билмайди, шу туфайли ҳам кавушимни тўғрилаб қўйиши мумкин.

– Бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, – жавоб берди Стрикленд хоним сал табассум қилиб.

– Сизнингча, мен қандай ҳаракат қилмоғим керак?

Бу саволимга у тўғридан-тўғри жавоб қайтармади.

– Менимча, у сизни билмаслиги қайтага яхши. Биласизми, у Фредни ҳеч қачон ёқтирмаган. Ҳамиша уни тен-так бир кимса деб ҳисобларди. Фред ўзини тутолмайди, ўртада жанжал кўтарилади-да, иш натижасиз тугайди. Агар сиз менинг номимдан келганингизни айтсангиз, у, албатта, гапингизга қулоқ солади.

– Мен сизни яқиндан бери танийман, – жавоб бердим мен. – Бундай ишга эрингизни яхши билмаган бир одамнинг қандай аралашиши мумкинлигини тушунмаяпман. Ўзимга бевосита алоқадор бўлмаган ишга бурнимни тикишни хоҳламаяпман. Нима сабабдан Парижга ўзингиз бориб қўя қолмайсиз?

– У ерда ёлғиз эмаслигини эсдан чиқариб қўйяпсиз, шекилли.

Мен тилимни тишладим. Кўз ўнгимда Чарлз Стрикленд уйига кириб борганим ва унга ташриф қарточкасини узатганим, икки бармоғи билан қарточкани ушлаганча қаршимга чиққани намоён бўлди:

– Хизмат?

– Мен сиз билан хотинингиз тўғрисида гаплашмоқчи эдим.

– Жиддий гапиряпсизми? Сал улғайганингиздан кейин бировларнинг ишига бурун тиқмаслик лозимлигини тушунасиз. Агар илтифот кўрсатиб, чап томонга қайрилсангиз, эшикни кўрасиз. Сизга омад ёр бўлсин.

Бу ердан силлиққина чиқиб кетиш қийинлигини аввалдан сеза олдим ва Стрикленд хоним мушкулотлар тўридан қутулмасидан олдин Лондонга қайтиб келганимга ўзимни қарғадим. Мен зимдан аёлга разм солдим. У хаёл дарёсига ғарқ бўлган эди. Лекин бир сониядан кейин менга қаради, чуқур хўрсинди ва енгил кулимсираб қўйди.

– Ҳаммаси кутилмаганда рўй берди, – деди у. – Биз ўн етти йил турмуш қурдик. Чарли бошқа аёлга илакишиб кетади, деб ҳеч қачон ўйламаган эдим. Биз жуда аҳил яшаганмиз. Тўғри, мен жуда кўп нарсаларга қизиқар эдим, буларни у ё ёқтирмас, ё бепарво эди.

– Сиз бирга кетган... – қандай қилиб мулойимроқ сўрашни билолмаётгандим, – аёлнинг кимлигини била олдингизми?

– Йўқ. Буни ҳеч ким тасаввур ҳам қила олмаяпти. Бу жуда ғалати. Одатда, бундай пайтларда одамлар севишганларни ресторан ёхуд бирор ерда кўриб қолишади-да, хотинларига гапириб беришади. Бу тўғрида мени ҳеч ким огоҳлантиргани ҳам йўқ, мен ҳеч нарсадан шубҳаланганим ҳам йўқ. Унинг хати булутсиз осмондаги момақалдироқдай бўлди. Мен билан бахтиёрлигига заррача шубҳа қилмасдим.

Стрикленд хоним йиғлаб юборди, бечорага ич-ичимдан раҳмим келди. Лекин у шу ондаёқ ўзини қўлга олди.

– Мен умидсизликка берилмаслигим керак, – деди у кўзларини артиб. – Ҳозир қандай тадбир кўриш лозимлиги ҳақида бир қарорга келиш керак.

Аёл парокандалик билан гоҳ яқин ўтмиш, гоҳ биринчи учрашувларию тўйлари тўғрисида гапира бошлади. Кўз ўнгимда уларнинг биргаликда кечирган ҳаёт йўллари намоён бўла борди. Бу оила ҳақидаги илгариги фикрларим ҳақиқатдан унчалик узоқ эмаслигини ўйлаб қолдим. Стрикленд хоним Ҳиндистондаги бир амалдорнинг қизи бўлган экан. Отаси истеъфога чиққанидан кейин у ўша ерда, мамлакатнинг чекка бир гўшасида яшаб қолибди. Лекин ҳар йилнинг август ойида ҳаво алмаштириш учун ўз оиласини Истборнга олиб борар экан. Шу Истборнда у Стрикленд билан танишибди. У йигирма ёшда, йигит эса йигирма уч ёшда экан. Улар биргаликда теннис ўйнашибди, сайр қилишибди, ҳабашларнинг кўшиқларини тинглашибди. Қиз йигитга турмушга чиқишга қарор қилибди, йигит ҳам турмуш қуришни таклиф этибди. Улар аввалига Лондон чеккароғидаги Хампстедда, кейинроқ, Стрикленднинг моддий аҳволи яхшилангач, шаҳар марказида яшай бошлашибди, ўғил ва қиз фарзандлар кўришибди.

– Болаларини жудаям яхши кўрарди. Мен унинг жонига теккан тақдиримда ҳам болаларни кўзи қандоқ қийдийкин? Ишониш қийин бунга. Бу ишларнинг ҳақиқатдан бўлиб ўтганига ҳали ҳам ишонмайман, – таассуф билан сўзларди Эмми.

Охирида эри юборган хатни кўрсатди. Бу хатни анчадан бери ўқишни истаётгандим, лекин уни сўрашга ботина олмаётгандим.

Хатда қуйидагилар ёзилганди:

«Азизам Эмми! Умид қиламанки, сен уйдаги барча нарсалар жой-жойида эканлигига амин бўласан. Мен хизматчига сенинг буйруқларингни етказиб қўйдим. Сен ва болаларнинг келишингизга овқат тайёрлаб қўяди. Мен сизларни кутиб олмайман. Сизлардан алоҳида яшашга қарор қилдим, бугун Парижга жўнаб кетаман. Бу хатни

йўлга жўнай туриб юбордим. Уйга қайтмайман. Қарорим қатъий ва ўзгармас.

Ҳамиша сеники бўлиб қоладиган Чарлз Стрикленд».

– У ҳеч нарсани тушунтирмаган ҳам, афсус ҳам чекмаган. Ахир бу ғалати эмасми?

– Жуда ғалати хат, – жавоб бердим мен.

– Буни фақат бир нарса билангина изоҳлаш мумкин – у ўзини йўқотиб қўйган. Мен уни ўзига ром қилиб олган аёлнинг кимлигини билмайман, аммо у эримни бутунлай бошқа одамга айлантириб юборган. Чамаси, бу анча эски саргузашт бўлса керак.

– Нега сиз шундай деб ўйлаяпсиз?

– Фред буни тушунтириб берди. Чарлзнинг кунора клубда бридж ўйнайдиган одати бор эди. Фред бу клубнинг аъзоларидан бири билан таниш экан. Бир куни гап орасида Чарлзни унга бридж ўйинининг ашаддий ишқибози, деб айтибди. Унинг таниши жуда ажабланибди, карта ўйини устида бирор маротаба ҳам кўрмаганман, дебди. Ҳаммаси кундай равшан, уни клубда деб ўйлаган пайтимда ким билан бўлганлиги ўз-ўзидан аён.

Мен жим бўлиб қолдим. Хаёлимга болалар келди. Яна хонимга савол билан юзландим:

– Буларнинг ҳаммасини Робертга тушунтириш жуда қийин кечгандир.

– О, мен унга ҳам, қизимга ҳам ҳеч нарса демадим. Ахир биз шаҳарга мактаблардаги ўқиш бошланишидан бир кун олдин етиб келган эдик-да. Уларга фақат даданг кутилмаганда иш билан жўнаб кетди, дея олдим, холос. Юракда шундай кутилмаган сир билан хотиржам бўлиш, болаларнинг мактаб билан боғлиқ барча эҳтиёжлари тўғрисида ғамхўрлик қилиш қийин эди. Стрикленд хонимнинг овози яна қалтираб чиқди.

– Бечора болажонларимнинг аҳволи не кечади? Тирикчилигимизни қандай ўтказамиз? Аёл ўзини қўлга

олишга уринаётганди. У қўллари беихтиёр равишда қисаётгани ва қўйиб юбораётганига кўзим тушди. Ғоят ачинарли манзара!

– Агар сизга ёрдам берадиган бўлса, албатта, Парижга бораман. Лекин сиз мен у ерда нимага эришишим кераклигини айтинг.

– Мен унинг уйга қайтишини истайман, – деди Стрикленд хоним.

– Полковник Мак-Эндрюнинг сўзларидан сиз у билан ажралишга қарор қилганингизни тушунгандим.

– Мен ҳеч қачон Чарлидан ажралмайман! – ғазаб билан хитоб қилди у. Чарли ҳеч қачон у аёлга уйлана олмайди. Мен ундан ҳам қайсарроқман, ҳеч қачон ундан ажралмайман. Мен болалар тўғрисида ўйлашга мажбурман.

Сўнгги сўзларини у ўз муносабатини тушунтириш учун айтди, лекин гап фақат болаларга ғамхўрлик устида эмас, рашк туйғуси устида ҳам кетаётганини фаҳмладим.

– Сиз ҳамон уни севасизми?

– Билмадим. Мен унинг уйга қайтишини истайман. Агар у уйга келса, ҳаммасини унутиб юбораман. Нима қилганда ҳам биз ўн етти йил бирга яшадик. Мен бағри кенг аёлман. Истаган ишини қилиб юраверсин, фақат мен билмасам бўлди. Саргузаштлари узоқ вақтгача давом этавермаслигини у англаши керак. Агар у бағримизга қайтиб келса, худди аввалгидай яшайверамиз, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Стрикленд хоним ғийбатлардан жуда қўрқишини сезганимда ҳайрон бўлган эдим. Ўша вақтларда аёллар ҳаётида одамларнинг фикри жуда катта роль ўйнашини билмасдим. Одамлар фикридан қўрқиш инсон туйғуларига носамимийлик соясини ташлайди.

Стрикленднинг қаерда яшаётгани маълум эди. Шериги банкка йўллаган хатида у тўғрисида бўлмағур гап-

ларни айтди, Стриклендни яшаётган аниқ манзилини яшираётганликда айблади. Ўз навбатида, Стрикленд ҳам беадаблик билан жавоб қайтарди ва аниқ манзилини ошкор қилди. У меҳмонхонада яшаётганди.

– Мен ҳеч қачон бу меҳмонхона тўғрисида эшитмаганман, – деди Стрикленд хоним. – Лекин Фред бу меҳмонхонани билар экан, жуда қимматлигини айтди. Хоним қизариб кетди. Унинг кўз олдида серҳашам меҳмонхонада яшаётган, машҳур ресторанларда овқатланаётган, кундузлари от пойгаларида, кечқурунлари театрларда вақтини ўтказаётган эри гавдаланаётганини тушундим.

– Бунақада узоққа бора олмаслиги тайин, – деди у. – У қирқдан ошганини эсдан чиқармаслик керак. У ёш йигит бўлганида бу ҳодисаларни тушунган бўлардим. Болаларимизнинг бўйи етиб қолганда бу – даҳшат. У соғлиғини бутунлай йўқотиб қўяди. Аёлнинг қалбида ғазаб ва изтироб курашаётганди.

– Унга айтингки, усиз уйимиз уй бўлмай қолди. Гўё ҳамма нарса ўз ўрнидаги ўхшайди-ю, лекин ҳаммаси қандайдир файзсиз. Мен усиз яшай олмайман. Бундан кўра ўзимни ўлдирганим афзал. Унга бизнинг ўтмишимизни, бирга кечирган кунларимизни, ҳамма-ҳаммасини гапириб беринг. Болаларим уни сўрашса, уларга нима деб жавоб бераман? Унинг хонаси қандай бўлса, шундайлигича турибди, уни кутяпти. Биз ҳаммамиз уни кутяпмиз.

Унга нималар дейишим лозимлигини хоним сўзма-сўз тушунтирди. Бундан ташқари, у билдириши эҳтимол бўлган эътирозларга қандай жавоб беришим кераклигини ҳам бирма-бир айтиб ўтди.

– Мен учун қўлингиздан келган ҳамма нарсани бажаришга ваъда бера оласизми? – нолакор қўшиб қўйди у. – Қанчалар ғам чекаётганимни унга билдириб қўйинг.

Хоним барча воситалар билан эрининг раҳмини келтиришни, инсофга чақиришимни истарди. Энди у мендан

уялмай бемалол йиғлаётганди. Гарчи Стрикленднинг бағритошлигини билсам ҳам, азбаройи таъсирланиб кетганимдан, уни уйга қайтариш учун кўлимдан келган барча чораларни кўришга қасам ичдим. Мен бу вазифани бажариш учун эртасигаёқ жўнаб кетишга ва бирор натижага эришиш учун зарур бўлган вақтгача Парижда туришга сўз бердим. Кеч бўлиб қолгани ва иккаламиз ҳам бу кўнгилсизликлардан обдан чарчаганимиз туфайли хайрлашиб чиқиб кетдим.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Менга топширилган вазифа тўғрисида Парижга кетаётганимда ўйлаб борарканман, уни натижасиз тугатишдан хавотирланардим. Эндиликда йиғлаб турган Стрикленд хонимнинг қиёфаси кўзимдан нари кетганда фикрларимни бир жойга жамлашим мумкин эди. Стрикленд хонимнинг ўзини тутишдаги аниқ кўриниб турган қарама-қаршиликлар мени ҳайрон қолдирарди. У жуда бахтсиз эди, лекин раҳмимни келтириш учун барча чоралар билан ўзини янада бахтсизроқ кўрсатишга уринарди. Масалан, йиғлашга олдиндан тайёргарлик кўрганини фаҳмлаш қийин эмасди. Зеро, у қўлига анчагина дастрўмол ушлаб олганди.

Мен унинг тадбиркор эканлигига қойил қолардим. Лекин айти ани шу тадбиркорлиги туфайли унинг кўзёшлари унчалик таъсир қилмасди. Эрини яхши кўргани учун уйига қайтармоқчимиз ёки ҳар хил ёмон сўзлардан қўрқгани учун – мен шу нарсани билолмай ҳайрон эдим. Унинг юрагида топталган муҳаббат изтироблари билан таҳқирланган худбинлик азоблари омехта бўлиб кетганини гумон қилардим, ёшлигим туфайли бу ҳол инсонларга ярашмайди, деб ҳисоблардим. Мен ўша пайтларда инсон зотининг қиёфаси ғоятда қарама-қарши бў-

лишини, энг олижаноб одамлар ҳам тубанлашиб кетишини, энг пасткаш кимсалар эса маълум шароитларда олижаноблик касб этишларини билмасдим. Лекин сафаримнинг кишини қизиқтирадиган томонлари ҳам бор эди. Шунинг учун Парижга яқинлашганим сари ўзимни тетик сеза бошладим. Тўсатдан ўзимга четдан назар ташлаб, дайдиб кетган эрнинг барча гуноҳларини кечирिशга тайёр турган аёлнинг бағрига қайтаришга қаратилган ишончли вакиллик ролим ўзимга ёқа бошлади. Стрикленд билан эртага кечқурунгача кўришмасликка қарор қилдим. Зеро, учрашадиган вақтни назокат билан танлаш лозим эди. Масалан, нонуштагача инсон туйғуларига таъсир этиш, инсофга келтириш хомхаёл эди. Менинг шахсий хаёлларим ўша пайтларда доимо муҳаббат масалалари билан банд бўларди. Оилавий ҳузур-ҳаловат ҳақида чой вақтигача гаплашишни тасаввур ҳам эта олмасдим. Меҳмонхонага жойлашиб олганимдан кейин Чарлз Стрикленд яшаётган «Отель де белж»ни суриштиришга тушдим. Дарбон бундай меҳмонхона тўғрисида мутлақо эшитмаганини билганимдан кейин ҳайронлигим ошди. Стрикленд хонимнинг сўзларига қараганда эса бу Риволи кўчаси яқинидаги катта ва дабдабали меҳмонхона эди. Маълумотномалар китобидан қидирганимизда эса шундай номланадиган ягона муассаса Муан кўчасида экан. Бу мавзе шаҳарнинг энг серҳашам эмас, аксинча, кўримсизроқ масканларидан эди. Мен бошимни сарак-сарак қилдим:

– Йўқ, биз қидираётган жойга ўхшамаяпти.

Дарбон елкасини қисиб қўйди. Парижда шу номли бошқа меҳмонхона йўқ. Калламга Стрикленд ҳақиқий манзилини атайин яширгандай, хаёлига келган меҳмонхона номини айтиб, шеригини алдагандай туйилди. Неғалигини билмадим-у, лекин тўсатдан менга бу Стрикленднинг руҳига тўғри келадиган ҳолатдай, ғазаб

отига минган даллол шеригини ҳаллослаганча Парижга келиб, хилватдаги қандайдир меҳмонхонани қидиртириш учун атайин қилаётгандай туйилди. Шунга қарамай, жойни текшириш учун отландим. Эртасига соат, чамаси, олтиларда файтон ёллаб, извошчига Муан кўчасига элтиб қўйишни буюрдим. Файтонни кўча муюлишида қолдириб, меҳмонхонагача пиёда бормоқчи бўлдим. Кўча камбағал харидорлар учун арзон моллар сотади-ган дўкончалар билан тўлиб-тошиб кетганди. Дўкончаларнинг ўртарида, менинг чап томонимда «Отель де белж» меҳмонхонаси жойлашганди. Мен камтарингина меҳмонхонада жойлашган эдим. Лекин у қаршимдаги меҳмонхонага нисбатан жудаям ҳашаматли туйиларди. «Отель де белж» деб ёзилган каттакон ёрлиқ узоқ йиллар мобайнида таъмирланмаган ва тўкилай деб турган баланд бинони безаб турарди. Унинг икки томонидаги уйлар бунга солиштирганда жуда озода ва кўркем кўринарди. Ифлос бўлиб кетган ойналар, чамаси, ҳеч қачон очилмаганди. Йўқ, номаълум ҳурилиқо, деб бурчи ва номусини унутган Чарлз Стрикленд ва ўша малак бу ерда жинойткорона айш-ишрат қилишмаётган бўлса керак. Мен аҳмоқона ҳолатда қолдим, деб жуда дарғазаб бўлдим ва Стриклендни суриштирмасданоқ жўнаб қолиш пайига тушдим. Лекин пировардида бино остонасидан ичкари киришга ўзимни мажбур этдим. Бу фақат Стрикленд хонимга қўлимдан келган барча ишни қилиб кўрдим, дейиш учунгина бўлди, холос. Меҳмонхонага кириладиган жой қандайдир дўконча ёнида экан. Эшик очик эди. Ичкарига осиб қўйилган «Идора иккинчи қаватда» дейилган ёзув аниқ кўриниб турарди. Мен торгина зинапоядан кўтарилиб, шиша уйчага ўхшаш майдончага чиқиб қолдим. Унга стол ва икки стул қўйилганди. Унинг ташқарисида тахта ўриндиқ турарди. Чамаси, қават назоратчиси нотинч тунларини шу ўриндиқда ўтказса керак. Ҳеч ким-

нинг қораси кўринмасди. Лекин электр қўнғироқ тугмаси тагида «Қават назоратчиси» деган ёзув бор эди. Мен қўнғироқ тугмасини босдим, тез орада кўзлари пирпираб турган кўримсизгина йигит пайдо бўлди. У нимча ва гилам шиппакча кийиб олганди. Неғалигини билмайман-у, мен жуда менсимаган оҳангда ундан сўрадим:

– Бу ерда Стрикленд деган жаноб яшамайдими?

– Ўттиз иккинчи хона. Олтинчи қават, – жавоб берди йигит. Мен шу қадар эсанкираб қолдимки, дастлаб нима дейишимни ҳам билмай қолдим:

– У хонасидами?

Қават назоратчиси уйчадаги тахтага қаради.

– Калитни қолдирмабди. Юқорига чиқиб кўринг.

Мен унга яна битта савол беришни лозим топдим:

– Хоним уйдами?

– Жаноб бир ўзи яшайди. Назоратчи мен юқорига кўтарилиб кетаётганимда гумонсираб қараб кўйди. Қоронғи ва ҳавоси оғир йўлакдан кўнгилни айнитадиган ачимсиқ ҳид анқирди. Учинчи қаватда халатсимон уй ичи кийимдаги хурпайган аёл эшикни очди ва миқ этмай менга қараб қолди. Ниҳоят, олтинчи қаватга чиқиб бордим-да, ўттиз иккинчи рақамли хона эшигини тақиллатдим. Ичкарида нимадир тарақ-туруқ қилиб кетди-да, эшик очилди. Қаршимда Чарлз Стрикленд турарди. У бирор сўз қотмади, мени танимаётгани кўриниб турарди. Мен ўзимни таништирдим. Кейин иложи борица назокат билан муомала қилишга интилдим:

– Сиз мени эслай олмасангиз керак. Ўтган йили ёзда сизникидаги меҳмондорчиликда қатнашиш бахтига мушарраф бўлган эдим.

– Киринг, – самимий жавоб берди у. – Сизни кўрганимдан жуда хурсандман. Ўтиринг.

Мен хонага кирдим. Бу торроқ хона бўлиб, французлар «Луи-Филипп услуби» деб юритиладиган мебеллар

билан лик тўла эди. Хонада устига қизил чойшаб ёпилган кенг ёғоч каравот, катта жавон, думалоқ стол, кичкинагина қўлювгич, қизил газлама қопланган иккита стул жой олганди. Полковник Мак-Эндрю менга таърифлаган шоҳона ҳаётдан нишона ҳам йўқ эди. Стрикленд стулларнинг бирига ташлаб қўйилган кийимларни ерга улоқтирди-да, ўтиришга таклиф этди.

– Хўш, хизмат? – сўради у.

Стрикленд бу хонада биринчи танишган оқшомдагидан ҳам гавдалироқ кўринарди. У, чамаси, бир неча кундан бери соқолини олмаган, оҳори кетиб қолган калта камзул кийиб олганди. Ўзига қарамаган, сочини тарамаган бўлса-да, ўзини ниҳоятда эркин ҳис этаётганди. Мен аввалдан тайёрлаб қўйган иборага у қандай муносабатда бўлишини билмасдим.

– Мен рафиқангизнинг топшириғига мувофиқ келдим.

– Мен овқатланишдан олдин озгина эрманли арақни ичмоқчи бўлиб турган эдим. Сиз уни ёқтирасизми?

– Ҳа.

– Ундай бўлса кетдик.

У анчадан бери чўтқаланмаган бош кийимини кийди.

– Биз бирга овқатланишимиз мумкин. Ахир сиз менга овқат олиб беришга қарздорсиз, – ҳазил аралаш қўшиб қўйди жаноб Стрикленд.

– Шундай. Ёлғиз ўзингизмисиз?

Нозик саволни ўз вақтида ва ўрнида бера олганимга хурсанд бўлдим.

– Ҳа, ўзим! Тўғриси айтсам, уч кундан бери оғзимга туз тотмадим. Француз тилини ўзлаштиришим қийин бўляпти. У билан зинадан тушиб борарканман, қахвахонадаги қиз қаёққа йўқолди экан, деб хайрон бўлардим. Улар ўзаро жанжаллашиб улгуришдими ёки ошиқу беқарорлиги ўтиб кетдими? Сўнгги тахминим ўзимга ҳам

ишончсиз туйилди, ахир у деярли бутун йил давомида қочиб қолишга тайёргарлик кўрганди-ку. Клиши кўчасидаги қаҳвахонага кирдик-да, шундоққина йўл устидаги стулларнинг бирига жойлашдик.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Шу соатларда Клиши кўчасидаги қаҳвахона, айниқса, гавжум бўларкан. Йўлкалар бўйлаб идора хизматчилари ва савдогарлар, худди Балзак асарлари саҳифаларидан ҳозиргина тушиб келаётган кексалар, эркаклар ва аёллар у ёқдан бу ёққа юришарди. Париж камбағаллари яшайдиган маҳаллаларнинг тўс-тўполони юракка таъсир этади, турли-туман кутилмаган оқибатларга тайёрлайди.

– Сиз Парижни яхши биласизми? – сўрадим ундан.

– Биз Парижда асал ойимизни ўтказган эдик. Ўшандан бери бу ерга келмаганман.

– Марҳамат қилиб айтинг-чи, қандай қилиб бу меҳмонхонага келиб қолдингиз?

– Менга уни тавсия этишди. Мен арзонроқ меҳмонхона қидирган эдим.

Эрманли арақни келтиришди, биз эриётган қандга сув томиза бошладик.

– Ўйлайманки, яхшиси, сизни нима учун қидириб келганимни бирданига айтиб қўя қолганим маъқул, шекилли, – деб гапимни бошладим хижолат чекиб ўтирмай. Унинг кўзлари йилтиллари.

– Эртами-кечми кимдир қидириб келишини билардим. Эмми менга анча хат ёзди.

– У ҳолда нима демоқчилигимни жуда яхши билсангиз керак.

– Мен хатларни ўқиганим йўқ.

Фикрларимни жамлаб олиш учун сигарет чекдим. Ўзимга топширилган вазифага қандай киришсам экан? Олдиндан тайёрлаб қўйган баландпарвоз гапларим бу ерда қўл келмаслигини тушуниб етдим. У тўсатдан пишқириб юборди:

– Ҳаддан ташқари қийин вазифа-а?

– Ҳа, шундай.

– Майли, тезроқ гапира қолинг, кейин маишат қиламиз.

Мен ўйланиб қолдим.

– Наҳотки, сиз хотинингиз нақадар изтироб чекаётганини тушунмасангиз?

– Ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади!

Бу сўзлар қай даражада лоқайдлик билан айтилганини тасвир этолмайман. Мен ўзимни йўқотиб қўйдим, лекин буни унга сездирмасликка ҳаракат қилдим, руҳоний Генри амаки одамларни муҳтожларга ёрдам беришга даъват этаётган вақтдагидек мулойимлик билан гапирдим.

– Агар очиқчасига гапирсам, хафа бўлмайсизми?

У кулиб розилик ишоратини қилиб, бошини қимирлатди.

– Хотинингиз бундай муносабатда бўлишингизга арзийдиган бирор иш қилдими? Унга бирор даъвойингиз борми?

– Ҳеч қандай.

– У ҳолда ўн етти йил бирга яшаганингиздан кейин ташлаб кетишингиз шафқатсизлик эмасми?

– Шафқатсизлик.

Мен ҳайрон бўлиб унга қарадим. Ҳақлигимни чин юракдан эътироф этиши мени ғалати аҳволга солиб қўйди. Менинг аҳволим танглигидан ташқари, кулгили ҳам эди. Мен унга панд-насихат, дўқ-пўписа қилмоқчи, кўндирмоқчи, аччиқ гаплар билан узиб олмоқчи эдим. Агар

гуноҳкор тавбасига таянган бўлса, насихатгўй нима дея олади? Бундай ҳолатдан чиқиш тажрибаси менда йўқ эди. Борди-ю, мени айбламоқчи бўлсалар ҳам эса бутунлай бўйнимга олмай, тамомила рад этардим.

– Хўш, яна нима дейсиз? – сўради Стрикленд.

Мен нафратланиб лабларимни қийшайтириб турардим.

– Сиз ҳаммасини эътироф этаётган бўлсангиз бошқа гапга ҳожат йўқ, – дедим қўлимдан ҳеч нарса келмаслигини сезиб.

– Ҳожат йўқ? – ажабланди Стрикленд.

Ўз вазифамни яхши бажара олмаганим учун жаҳлим чиқди.

– Ахир аёл кишини сариқ чақасиз қолдириш мумкинми?

– Нега мумкин бўлмасин?

– Қандай яшайди у?

– Мен уни ўн етти йил боқдим. Нега энди ўзини ўзи боқа олмайди.

– У ўзини ўзи боқа олмайди.

– Ҳаракат қилиб кўрсин.

Албатта, мен бунга жавоб беришим, аёлларнинг иқтисодий аҳволи, оила қураётган эркакнинг мажбуриятлари тўғрисида гапиришим мумкин эди. Лекин тўсатдан пировард-натижада ҳамма муаммони фақат бир нарса ҳал қилишини англаб етдим.

– Сиз уни севмай қўйдингизми?

– Заррача.

Буларнинг барчаси инсон ҳаётига доир жиддий саволлар эди. Лекин у саволларимга шу қадар жўшқинлик билан сурбетларча жавоб қайтараётган эдики, кулиб юбормаслик учун лабларимни тишлаб ўтирардим. Унинг ўзини тутиши менга ниҳоятда жирканч кўринаётганди.

– Жин урсин сизни, ахир болалар тўғрисида ўйлашга мажбурсиз-ку. Улар сизга ҳеч қандай ёмонлик қилишмаган. Дунёга келтиришингизни ҳам илтимос қилишма-

ган. Агар сиз уларни ўз меҳр ва ғамхўрлигингиз остига олмасангиз, кўчада қолишади.

– Улар узоқ йиллар мобайнида ҳузур-ҳаловатда яшашди. Барча болалар ҳам бунақа яшайвермайди. Ишонаманки, бундан бу ёғига болаларнинг ўқиши учун маблағни Мак-Эндрю тўлаб туради.

– Ахир уларни яхши кўрмайсизми? Улар шунақанги ёқимтой бўлишганки, қўяверасиз. Наҳотки улардан бутунлай воз кечсангиз?

– Мен уларни кичкиналикларида яхши кўрардим. Эндиликда, улар катта бўлиб қолишгандан кейин, тўғриси-ни айтсам, уларга қизиқишим, меҳрим заррача қолмади.

– Бу ғайриинсонийлик!

– Эҳтимол.

– Уялмайсизми?

– Йўқ.

Мен гап оқимини ўзгартирмоқчи бўлдим.

– Сизни шунчаки бир тўнғиз, деб ҳисоблашлари мумкин.

– Майли!

– Наҳотки ҳар қадамда қарғасалар ҳам сизга барибир?

– Барибир.

Унинг жавоблари шу қадар нафрат оҳангида айтилаётган эдики, ҳатто ўз саволларим ўзимга ҳам тентакликка ўхшаб туйилди. Мен бироз ўйланиб қолдим.

– Атрофдаги барча одамлар қоралаб турганлигини кўриб туриб ҳам одам бемалол яшашини ҳеч тушунмайман! Эртами-кечми бу нарса барибир сизга азоб беради. Ҳаммамизда ҳам виждон бор, қачонлардир муқаррар равишда уйғонади. Масалан, хотинингиз тўсатдан ўлиб қолди, дейлик. Шу ҳолда виждонингиз азоб чекмайдими?

У жим қолди. Мен унинг гапиришини сабр-тоқат билан кутдим. Лекин охири жимликни ўзим бузишга мажбур бўлдим.

– Бунга нима дейсиз?

– Сизни «телба» дейман.

– Ахир сизни хотинингиз ва болаларингизни боқишга мажбур қилишлари мумкин, – дедим ранжиб.

– Қонун уларни ўз ҳимоясига олишига шубҳа қилмайман. Осмондаги ойни олиб берадиган қонун ҳам бордир? Менда ҳеч вақо йўқ. Бу ерга бир неча юз фунт билан келганман.

Бироз олдин таажжубдан донг қотган бўлсам, энди тамомила боши берк кўчага кириб қолдим. Боз устига, дарҳақиқат, «Отель де белж»даги камтарона ҳаёт унинг иқтисодий танг аҳволидан дарак бериб турарди.

– Бу пулларингиз тамом бўлса, қандай тирикчилик қиласиз?

– Амаллаб ишлаб топарман.

У бутунлай хотиржам эди, кўзларида ҳамон истехзоли табассум жилоланиб турарди. Бу ҳолат сўзларим унга аҳмоқона туйилаётганини кўрсатарди. Яна нима дейишимни ўйлаб, жим қолдим. Лекин бу сафар биринчи бўлиб унинг ўзи гапирди.

– Нега Эмми янгидан эрга чиқа қолмайди. Ҳали ёши ўтиб қолгани йўқ, кўриниши ҳам ёмонмас. Мен уни ажойиб аёл сифатида тавсия этишим мумкин. Агар мен билан ажралишни истаса, марҳамат, айбни ўз бўйнимга оламан.

Энди кулиш навбати менга келганди. У қанчалик айёрлик қилмасин, мақсади менга аён эди. У бу ерга аёл билан келганини ҳар хил йўллар билан яшираётганди, изни йўқотишга ҳаракат қилаётганди. Мен қатъий қилиб жавоб бердим:

– Хотинингиз ажралишга ҳеч қачон рози бўлмайди. Бу унинг қарори. Бунга умид қилмасангиз ҳам бўлади.

У менга астойдил ҳайратланиб қаради. Лабларида табассум зуҳур этди ва қатъий равишда шундай деди:

– Азизим, менга барибир.

Мен кулиб юбордим.

– Бизларни жуда тентак деб ҳисобламанг-да. Сиз қандайдир нозанин билан жўнаб кетганингизни ҳам биламиз.

Бу гапимга ўтирган жойида тебраниб кетди ва қаттиқ кулиб юборди. Унинг кулгиси бировларнинг завқини келтирадиган даражада эдики, яқинроқда ўтирганлар ўгирилиб қарашди, кейин ўзлари ҳам кулиб юборишди.

– Мен бу ерда кулгига сабаб бўладиган бирор нарса кўрмаяпман.

– Бечора Эмми, – ишшайиб қўйди у.

Кейин унинг юзида нафрат ифодаси пайдо бўлди.

– Аёл тоифасининг эси пастда ўзи. Севги! Ҳамма ёқда «севги» деяверишади. Уларни ташлаб кетишганда фақат бошқаси билан илакишиб кетди, деб ўйлашади. Мен фақат аёллар туфайлигина шунча ишларни қиладиган аҳмоқлардан эмасман.

– Сиз хотинингизни бошқа аёл туфайли ташлаб кетмаганингизни айтмоқчисиз, шекилли?

– Албатта.

– Бу чин сўзингизми?

Билмадим, нима сабабдан чин сўзлаётганини тасдиқлашини талаб этганимни ўзим ҳам тушуна олмайман. Бу шунчаки соддалигим туфайли бўлди, шекилли.

– Чин сўзим.

– Ундай бўлса, Худо ҳаққи, менга тушунтириб беринг-чи, нима сабабдан хотинингизни ташлаб келдингиз?

– Мен рассомчилик билан шуғулланмоқчиман.

Мен кўзларим бақрайганча унга тикилиб қолдим. Ҳеч нарсага тушунмадим ва қандайдир вақт орасида қаршимдаги одам жинни-пинни эмасми, деган фикр келди. Мен ёшдирман, лекин у эсини йиғиб оладиган ёшдаги

одам-ку. Азбаройи лол бўлиб қолганимдан бутун борлиқ бир зумга тўхтаб тургандай туйилиб кетди.

– Лекин сиз қирққа чиқдингиз-ку.

– Шунинг учун бошлайдиган вақти етди, деган қарор-га келдим.

– Сиз рассомчилик билан шуғулланганмисиз ўзи?

– Болалигимда рассом бўлишни орзу қилгандим, лекин отам савдо ишлари билан шуғулланишга мажбур этган. У санъат орқали тирикчилик ўтказа олмайсан, деб ҳисобларди. Мен бундан бир йилча олдин расм чизиш билан шуғуллана бошладим. Ҳатто кечки рассомлар мактабига қатнадим.

– Стрикленд хоним бу вақт ичида клубда бриж ўйини билан бандсиз, деб ўйлаганми?

– Ҳа.

– Нега сиз унга тўғриси айтиб қолмадингиз?

– Мен бунга сир тутишни лозим топдим.

– Рассомчиликдан бирор нарса чиқяптими?

– Ҳозирча унчалик муваффақиятли эмас. Лекин ўрганаман. Шу туфайли бу ерга келдим. Лондонда менга керакли нарсалар йўқ. Кўрамиз, бу ерда нима бўларкин.

– Наҳотки сиз шу ёшда рассомчиликни бошлаб, бирор нарсага эришаман, деб ўйласангиз? Одамлар бу ишга ўн саккиз ёшларида киришади.

– Мен эса ҳозир ўн саккиз ёш вақтимдагига қараганда тезроқ ўрганаман.

– Ўзингизда истеъдод борлигини қаёқдан билдингиз?

У дарҳол жавоб бермади. Унинг нигоҳи олдимиздан бир-бирига ёпишиб ўтиб кетаётганларда бўлиб, лекин уларни кўраётгани ҳам амримаҳол эди. Сирасини айтганда, жавоби ҳам берилган саволнинг жавоби эмасди.

– Мен расм чизишим керак.

– Лекин бу жудаям таваккал иш-ку!

У менга қараб қўйди. Кўзларида шундай ғалати ифода акс этдики, ўзимни қўйгани жой тополмай қолдим.

– Ёшингиз нечада? Йигирма учдами?

Савол андишасизлик билан берилгандай туйилди. Ҳа, менинг ёшимда одам саргузаштларга ўч бўлади. Унинг ёшлиги эса ўтиб кетган, жамиятда маълум мавқега эга бўлган, хотин, бола-чақали эркак, биржа даллоли эди. Мен учун табиий бўлган нарса у учун ножоиз эди. Мен холис бўлишга интилдим.

– Албатта, мўъжиза рўй бериб сиз улуғ рассом бўлишингиз мумкин. Лекин бу миллиондан бир имконият эканлигини тушунишингиз керак. Лекин пировард-натижада нотўғри йўлга қадам қўйганингизни билиб қолсангиз, фожиа бўлади.

– Мен расм чизишим керак, – қайтарди у.

– Агар учинчи даражали рассом бўлиб қолгудай бўлсангиз, шунинг учун ҳамма нарсадан воз кечишга арзийдими? Ҳамма ишда ҳам биринчи бўлавериш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Бошқа касбларда ўртамиёна бўлсанг ҳам шод-хуррам яшашинг мумкин. Лекин бу соҳада ўртамиёна бўлиш мумкин эмас.

– Сиз қип-қизил аҳмоқ экансиз, – деди у.

– Негалигини билмайман-у, кўриниб турган ҳақиқатлар доимо аҳмоқона бўлади.

– Сизга мен расм чизишим керак, деб айтяпман, – жаҳл аралаш жавоб қилди. – Мен бошқача йўл тута олмайман. Агар одам дарёга тушиб кетгудай бўлса, яхши ёки ёмон сузишидан қатъи назар, сув қаъридан қутулмоғи шарт, акс ҳолда дарёга ғарқ бўлади.

Унинг овозида ҳақиқий эҳтирос оҳанглари бор эди. Истагимга қарши ўлароқ, бу овоз мени ўзига ром қилди. Мен унинг вужудида қандайдир улкан куч туғён ураётганини ҳис этдим. Уни иродасидан ташқари, қандайдир шафқатсиз ва енгиб бўлмас нарса бошқараётганга ўх-

шарди. Ҳеч нарсани тушуна олмай қолдим. Бу одамнинг ичига шайтон ўрнашиб олгандай, бу шайтон ҳар дақиқада уни парча-парча қилиб ташлаши, хароб этиши мумкинга ўхшарди. Стрикленд кўринишидан ўртамиёна одам эди. Мен ундан кўзимни узмасдим, лекин бу ҳол уни хижолатга қўймасди. Ичимда эса эски камзул, анчадан бери тозаланмаган бош кийим, ҳалпиллаб турган шим кийиб олган, анчадан бери олинмаган сарғимтир соқол ва катта бурунли бу одамни кимга ўхшатишни билмасдим. Оғзи катта, лаблари қалин эди. Йўқ, мен унинг аниқ таърифини барибир бера олмайман, шекилли.

– Сиз хотинингизнинг ёнига энди қайтмайсизми? – дедим ниҳоят.

– Ҳеч қачон.

– Хотинингиз ҳамма ишни унутишга ва янгидан ҳаёт бошлашга тайёр. У сизга ҳеч қачон ва ҳеч қандай таъна қилмайди.

– Уни жин урсин.

– Сизни қабиҳ одам экан, деб ҳисобласа ҳам майлими? Хотинингиз ва болаларингиз иложсизликдан гадойчилик қилишга мажбур бўлишса ҳам майлими?

– Ҳаммасига тупурдим.

Кейин айтадиган сўзимнинг салмоғини ошириш учун бироз сукут сақладим ва имконият даражасида қатъий равишда дедим:

– Сиз ўтакетган сурбет экансиз.

– Ҳўш, юрагингизни бўшатиб олган бўлсангиз, юринг, овқатланамиз.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Бу таклифни илтифотсизлик билан рад этиш тўғрилигини тушунаман. Эҳтимол, ўша дақиқаларда вужудимни қоплаб турган қаҳр-ғазабимни унга сочишим, кейинчалик полковник Мак-Эндрюга бундай одам билан бир столга ўтиришдан воз кечганимни гапириб бериб, унинг таҳсинига сазовор бўлишим мумкин эди. Лекин юрагимни эзиб турган ўз ролимни бажаролмасликдан қўрқиш ҳисси мени эркин бўлишга қўймасди. Бу сафар эса Стриклендга айтаётган барча олижаноб туйғуларим деворга отилган нўхатдек бекор кетганлигини англаганимдан кейин бу гапларни бас қила қолдим. Фақат шоир ёки авлиё одамларгина асфальт йўлда гуллар ўстириш мумкин, деган содда ҳаёлларга бориши мумкин. Мен ичилган эрманли арақнинг пулини тўладим-да, кейин жаноб Стрикленд билан арзон ресторанга жўнадик. У ерда одам жуда кўп экан. Арзон бўлишига қарамай, овқатлари жуда мазали экан. Ресторандан чиқдик-да, қаҳвахонага кириб, ликёрли қаҳва ичдик. Мен Чарлзга Парижга келишимнинг сабабларига доир барча гапни айтиб бўлган эдим. Бирор самарага эришмай туриб, бу гапни тўхтатишим, назаримда, Стрикленд хонимга нисбатан мен томонимдан хиёнатдай туйилса-да, шундай лоқайд одам билан курашни давом эттиришга энди дармоним қолмаганди. Фақат аёл зотигина бир нарсанинг ўзини ўн мартабалаб қайсарлик билан қайтаравериши мумкин. Энди Стрикленднинг руҳий ҳолатини яхши англаш имконияти пайдо бўлди, дея ўзимга таскин бера бошладим. Бу эса жуда қизиқ ҳолат эди. Лекин буни амалга ошириш унчалик осон эмасди. Зеро, Стрикленд жуда камгап эди. Ҳар бир сўз унинг оғзидан жуда қийинчилик билан чиқар, гўё сўз унинг учун дунё билан мулоқот воситаси эмасга ўхшарди. Кўнглидаги гапларни айтилавериш чайнализ

кетган иборалар, беадаб хитоблар, узук-юлук ишоралар орқалигина аниқлаб олиш мумкин бўларди. Лекин у бирор арзийдиган гап айтмаса ҳам уни «зерикарли одам» деб бўлмасди. Бу ҳолат эҳтимол унинг самимийлигидан бўлса, ажаб эмас. У, чамаси, биринчи маротаба кўраётган Париж билан унчалик қизиқмас (хотини билан қисқа муддатга келиб кетганини ҳисобга олмаса ҳам бўларди), қаршисида гавдаланаётган барча янги нарсаларга ҳам заррача ҳайратланмай боқарди.

Мен Парижда жуда кўп маротаба бўлганман ва ҳар сафар янгича завқ олавевераман. Унинг кўчаларидан юрарканман, ўзимни саргузаштларга ўч бахтиёр одам сифатида ҳис этардим. Стрикленд эса бамайлихотир эди. Хаёлан ўша кунларга қайтиб, шундай хулосага келаманки, бу даврда у қалбининг туғёнли эврилишларидан бошқа барча нарсаларга нисбатан кўр ва кар экан. Анчагина фоҳишалар йиғилиб қолган майхонада бемаъни жанжал рўй берди. Бу қизларнинг баъзилари эркаклар билан, баъзилари эса дугоналари билан ўтиришарди. Тез орада қизлардан бири биз томонга тикилиб турганини пайқадим. Унинг нигоҳи Стрикленд билан тўқнаш келгач, кулиб кўйди. Лекин Стрикленд унинг табассумига эътибор ҳам бермади. Қиз ўрнидан туриб, залдан чиқиб кетди ва шу ондаёқ қайтиб кириб ёнимиздан ўтиб бораркан, ғоят назокат билан бирор ичимлик билан меҳмон қилишимизни илтимос қилди. У бизнинг столимизга ўтирди. Қизча мен билан эмас, Стрикленд билан қизиқаётганини жуда яхши билиб турсам ҳам у билан валақлашиб ўтирдим. Мен унга Стрикленд француз тилида бир неча сўзнигина билишини тушунтирдим. Қиз у билан имо-ишоралар ва бузуқ француз тилида гаплашишга ҳаракат қилиб кўрди. Унинг назарида шундай қилса, Стрикленд ўзини тушунадигандай. Қиз инглиз тилидаги ўнларча ибораларни биларди. У фақат ўз тилида ифодалаши мумкин бўлган гапларини

шеригимга таржима қилишни ва унинг жавоблари маъносини ҳам ўгиришни талаб қилди. Стрикленднинг вақти чоғ эди, бу ҳолат унинг кулгисини қистатса-да, барибир, анча лоқайд эди.

– Сиз, чамаси, ғолиб чиқдингиз, – кулдим мен.

– Барибир, ўзимни мамнун ҳис эта олмайман, – бепарволик билан жавоб қилди Стрикленд.

Унинг ўрнида бўлганимда хижолат чеккан ва ўзимни вазмин тута олмаган бўлардим. Қиз кулиб турар, оғзи ҳам ғоят бежирим, ўзи жуда ёш эди. Мен ҳайрон бўлаётгандим: Стрикленд нимаси билан қизни ўзига ром эта олди экан? У ўз истагини яшириб ўтирмаётганди, унинг хоҳишини таржима қилишимга тўғри келди.

– Сиз у билан бирга юришингизни истаяпти.

– Мен у билан оғиз-бурун ўпишмайман, – тўнғиллади у.

Мен унинг жавобини иложи борича юмшатиб таржима қилишга ҳаракат қилдим. Унинг рад жавоби, назаримда, ғоят илтифотсизлик туйилгани учун пули бўлмаганлиги туфайли шундай деяпти, деб тушунтирдим.

– Лекин у менга ёқиб қолди, – эътироз билдирди қиз.

– Унга тушунтиринг, пул бермаса ҳам кетавераман. Бу гапини таржима қилганимда Стрикленд елкасини бетоқатлик билан қисиб қўйди-да:

– Унга айтинг, бу ердан туёғини шиқиллатиб қолсин, – деди дарғазаб бўлиб Стрикленд.

Стрикленднинг кўриниши сўзларидан ҳам кўра ифодалироқ эди. Қиз бирдан бошини мағрур кўтарди, қизариб кетди.

– Жаноб иззат-ҳурматни билмайдиган одам экан, – қиз ўрнидан тураётиб шундай деди-да, залдан чиқиб кетди. Менинг жаҳлим чиқди.

– Уни ҳақорат қилишнинг нима зарурати борлигига тушунмайман. Ахир у кўп одамлар орасидан сизни танлаган эди-я...

– Бу сатангларни кўрсам, қоним қайнаб кетади, – унинг гапини бўлди Стрикленд.

Мен қизиқсиниб унинг юзига тикилдим. Унинг юзида нафрат ифодаси зухур этганди. Бу қўпол ва таъсирчан одамнинг юзи эди. Эҳтимол, унинг ана шу таъсирчанлиги қизни ўзига ром этгандир.

– Лондонда истасам, хоҳлаган аёл билан яқин бўлишим мумкин эди. Мен шу нарсани деб бу ерга келмаганман.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Англияга қайтиб кетаётганимда Стрикленд тўғрисида кўп ўйладим, хотинига айтадиган сўзларимни тартибга солишга интилдим. Менинг сўзларим уни қаноатлантира олмаслигини билардим. Ўзим ҳам қилган ишларимдан кўнглим тўлмаганди. Стрикленд мени гаранг қилиб қўйганди. Мен унинг ҳаракатларини тушуна олмаётгандим. Рассом бўлиш тўғрисидаги фикр биринчи маротаба сизда қачон пайдо бўлди, деган саволимга жавоб бермади ёхуд жавоб беришни шунчаки истамади. Ўзим эса бунинг тагига етолмасдим. Тўғри, мен унинг оғиркарвон ақлида нафрат туйғулари аста-секин куртак ота бошлаганлиги ҳақидаги фикрга ўзимни ишонтиришга уриндим. Лекин у ўз оиласидаги ҳаётнинг бир хиллиги ва зерикарлилигидан ҳеч қачон шикоят қилмаганди. Ҳамма нарса Стрикленднинг жонига тегиб, рассом бўлиш учунгина оилавий ипларни узиб ташлаши ҳар ҳолда ғалати эди. Табиатан романтик бўлганлигим туфайли ўзимча бунинг изоҳини топдим. Қалбининг туб-тубида ижод қилиш инстинкти жойлашиб олган, деб ўйладим. Турмуш ташвишлари билан ўралашиб қолишига қарамай, охири ҳалокатга олиб борадиган ўсимта сингари унинг бутун вужудини эгаллай бошлаган ва пироварди-

да уни жунбишга келтирган, шекилли. Каккуқуш ўз тухумини бошқа қушларнинг уясига қўйиб, очириб олади. Кейин бу каккуча ўз емакдошлари бўлган қушчаларнинг шўрини қуритади. Бу ҳам етмагандек, охирида ўзига бошпана бўлган инни бузиб кетади.

Лекин қизиғи шундаки, ижод инстинкти Стрикленддай даллол одамнинг қалбига ўрнашиб қолганлиги эди. Бу яқинлари ва ўзининг шўришига бўлгандир балки. Ваҳий ҳар хил шакл ва кўринишда келади, одамларнинг унга муносабати ҳам турлича бўлади. Баъзиларга худди тошни улоқтириб ташлаган кучли оқимдек тасир-тусур билан, бошқаларга эса оҳисталик билан келади. Стриклендда мутаассиб одамнинг тўғрилигию Исо шогирдларидан бирининг шафқатсизлиги мужассам эди. Лекин мен ундаги жиловлаб бўлмас иштиёққа яраша асарлар ярата олиш ё олмаслигини аниқлашим лозим эди. Мен ундан Лондондаги рассомчилик кечки мактабидаги ҳам-касабалари унинг асарлари тўғрисида қандай фикрда эканликларини сўраганимда кулиб қўйди.

- Улар мени майнавозчилик қилиб юрибди, дейишди.
- Сиз бу ерда ҳам бирор мактабга қатнайсизми?
- Ҳа. Бу миждов – мен устозимизни назарда тутяпман – расмимга кўзи тушиши билан қошини чимириб нари кетди.

Стрикленд жаҳл билан пишқирди. Унда заррача саросима сезилмасди. Бошқаларнинг фикри уни қизиқтирмасди. Худди шу туфайли ҳам ҳар сафар Стрикленд билан муомала қилганимда боши берк кўчага кириб қолардим. Аксарият одамлар бошқаларнинг мен тўғримдаги фикрларига эътибор бермайман дейишганда кўпинча ўзларини алдашади. Одатда, улар ўзлари хоҳлагандай иш юритишади ва бу туфайли уларни ҳеч ким тентакликка йўймасликларига умид қилишади. Баъзида эса кўпчиликнинг фикрига қарши иш тутишади. Зеро, бу ҳолатда

Ўз яқинларининг истагига мувофиқ иш юритган бўлишди. Агар маълум расм-русумлар дўстларингиз томонидан қабул қилинган бўлса, уларни писанд қилмаслик унчалик тўғри эмас. Бу ҳолатда одам ўз шахсиятига ҳаддан ташқари эътибор берган бўлади. Ўз жасоратига маҳлиё бўлиб хавф-хатар туйғусини унутиб қўяди. Лекин машхурликка интилиш иштиёқи маданий одамларнинг ҳеч қачон сўнмайдиган энг жўшқин иштиёқидир. Атрофдагиларнинг фикри мен учун сариқ чақа, деб ишонтирмоқчи бўлганларга ишонмайман. Бу қуруқ мақтанчоқлик, холос. Моҳият эътибори билан бундай одамлар шунчаки майда-чуйда таъналарга унчалик эътибор беришмаслиги мумкин. Чунки улар бундай гап-сўзларга кўпчилик унча ишонавермаслигини яхши билишади. Лекин менинг қаршимда ҳақиқатан ҳам одамларнинг гапидан заррача ҳайиқмайдиган киши турарди. У бутун баданига ёғ суртилган, ҳеч ким қучоғига ололмайдиган курашчига ўхшарди. Бу ҳолат эса уни шаккоқлик ва эркинлик чегарасида ушлаб турарди. Унга шундай деганим эсимда:

– Агар ҳамма ҳам худди сизга ўхшаган бўлса, дунё дунё бўлмасди.

– Бемаъни гап. Ҳар ким ҳам худди мендек ҳаракат қила олмайди. Кўпчилик рисоладаги одамлардай ҳаракат қилишни ёқтиради.

Мен уни чақиб олмоқчи бўлдим:

– Чамаси, «Шундай ҳаракат қилингки, токи сизнинг ҳар бир ҳаракатингиз умумқоида даражасига кўтарила олсин», деган ҳикматни эшитмаганиз, шекилли?

– Биринчи маротаба эшитиб турибман. Сафсатадан бошқа нарса эмас бу.

– Ахборотингиз учун бу гапни Кант айтган. Бундай одамни виждонли бўлишга даъват этиш мумкинмикин ўзи? Бу қўлида кўзгуси бўлмаган одамнинг ўз аксини кўришга интилишидай фойдасиз бир гап. Менинг наз-

димда, жамият ўз хавфсизлигини муҳофаза қилиш учун ишлаб чиққан қоидалар одамлардаги виждон туфайлигина амалга ошади. Шу боисдан виждонни қоидаларнинг бажарилиши устидан назорат қиладиган «посбон», «миршаб» деса бўлади. Бошқача айтганда, бизнинг «мен»лигимизни белгилаб турадиган асосий аъзойимиздаги жосус бу. Инсон шуҳратга ўч бўлади, баъзида у шуҳрат учун ёвуз душманга эшикни очиб беришга ҳам тайёр туради. Душман эса бундай одамни ялтоқлик билан ўз тарафига оғдиради, тўдадан ажраб, инсон бўлиб шаклланишига йўл қўймасликка интилади. Чинакам инсон жамият фаровонлиги шахсий фаровонликдан юқори туришини англай бошлайди. Инсонни инсоният, жамият билан боғлаб турган ришталар жуда мустаҳкам ришталардир. Бир куни у дунёда шахсий манфаатлардан ҳам юқори турувчи манфаатлар борлиги тўғрисидаги фикрга келади, кейинчалик шу эътиқодининг қулига айланади, унга сажда қила бошлайди, буни тан олмаган одамларни қоралашга тушади. Зеро, у энди шу жамиятнинг аъзоси бўлгач, бундайларга қарши чорасиз эканлигини англайди. Ўз ҳаракатлари тўғрисида одамларнинг фикрмулоҳазаларига Стрикленд тамомила бефарқлигига ишонч ҳосил қилганимдан сўнг инсонийлик қиёфасини йўқотган бу газандадан ихлосим бутунлай қайтди, ундан юз ўгирдим. Хайрлашаётганимизда менга шундай деди:

– Эммига айтингки, у бу томонларга келиб юрмасин. Мен жойимни ўзгартираман, барибир қидириб тополмайди.

– Менинг назаримда, у сиздан қутулгани учун Оллоҳга ҳамду санолар ўқиши керак, – дедим мен.

– Азизим, буни тушунишга уни мажбур эта оласиз, деб умид қиламан. Лекин, барибир, аёл зоти калтафаҳм бўлишини айтиб қўяй, – истехзо билан қўшиб қўйди Стрикленд.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Лондонга қайтиб келганимда кечқурун Стрикленд хонимникига боришим кераклиги илтимос қилинган хат кутиб турарди. Стрикленд хоним полковник Мак-Эндрю ва опаси билан ўтирарди. Гарчи Мак-Эндрю хоним сал сўниб қолган, барча юқори унвонли офицерларнинг хотинларидек, ўзини оқсуяқлар тоифасига хос ҳисоблаб мағрур ва жанговар тутувчи, чўнтагига бутун Британия империясини яшириб олгандай жиддий қиёфада кўринса-да, синглисига жуда ўхшарди. Бу хонимнинг бутун ҳаракатлари кескин ва шиддатли эди, фақат яхши тарбия кўрганлиги ҳар қандай ҳарбий одам бошқаларга буйруқ бера олади, деган қатъий ишончни овоз чиқариб айтиб юборишига изн бермасди, холос. Кўйлаги қимматбаҳо матодан бўлишига қарамай, дидсиз тикилганди.

Стрикленд хоним жуда асабийлашаётгани кўриниб турарди.

– Шундай қилиб, бизга қандай хабарлар келтирдингиз? – сўради у.

– Мен эрингизни қидириб топдим. Афсуски, у уйга қайтмасликка қатъий қарор қилибди. – Мен биров жим турдим. – У рассомчилик билан шуғуланмоқчи экан.

– Бу билан нима демоқчисиз? – ҳайронликдан ўзини йўқотар даражада қичқирди Стрикленд хоним.

– Наҳотки сиз унинг бу иштиёқини ҳеч қачон фаҳмамаганиз?

– У бутунлай ақлдан озибди! – хитоб қилди полковник.

Стрикленд хоним қошини чимирди. У ўз хотираларига берилди.

– Ҳали оила қурмасидан олдинги пайтларда ҳам у баъзида бўёқ суртишни эрмак қиларди. Эй, нималигини айтсам буни «мой чаплаш» деса ҳам бўларди. Биз уни мазах

қилардик. У сингари одамлар ахир санъат учун туғилмаган.

– Бу шунчаки баҳона, холос! – Гапга аралашди Мак-Эндрю хоним. Стрикленд хоним бир фурсат ўз хаёлларига ғарқ бўлиб ўтирди. У менинг гапларимни қандай тушунишни билмаётганди. Меҳмонхонада тартиб ўрнатилиб, аввалги ҳолига қайтибди. Саришта соҳибалик Стрикленд хонимнинг ғам-аламидан устун келибди. Меҳмонхона аввалгидек ҳувуллаб қолмаганди. Лекин мен Парижда Стриклендни яхши билиб олганимдан кейин уни бундай шароитда яшашини тасаввур эта олмадим. «Наҳотки улар бирор маротаба бўлсин Стрикленд бундай нарсалар билан бутунлай чиқиша олмаслигини сезишмаган бўлса» деган фикр хаёлимга келди.

– Агар у рассом бўлишни хоҳлаган бўлса, нега индамади? – сўради ниҳоят Стрикленд хоним. – Бошқаларни билмадим-у, лекин мен унинг бундай хоҳишини дарҳол инобатга олардим-ку.

Мак-Эндрю хоним лабларини тишлади. У доимо санъат аҳлига ихлос қўймагани учун синглисига дашном берар, унинг «маданий» дўстларини мазах қиларди. Стрикленд хоним сўзида давом этди:

– Унда талантнинг бирор зарраси кўринганида биринчи бўлиб қўллаб-қувватламасмидим, барча шароитни муҳайё қилмасмидим, ахир. Ўз-ўзидан аёнки, биржа даллоли эмас, рассомнинг рафиқаси бўлишни афзал билардим-ку. Болалар бўлмаганда ҳеч нарсадан кўрқмасдим, бу уйда эмас, Челсидаги бирор арзонроқ кулбада умргузаронлик қилаверардим.

– Сингилгинам, менинг сабр косамни тўлдирияпсан-да! – хитоб қилди Мак-Эндрю хоним. – Ўйлаб топилган бундай сафсатага ишонаман, демоқчимисан?

– Лекин мен бунинг айна ҳақиқатлигига ишонаман, – дедим секингина.

У мен томонга қандайдир нафратомуз қараб қўйди.

– Қирқ ёшга кирган эркак агар ўртага аёл зоти ара-лашмаса, ўз иши, хотини ва болаларини ташлаб кетмай-ди. Бирор нозанин унинг бошини айлантирганини мен биламан-ку, ахир. Стрикленд хонимнинг оқиш юзлари бирданига қизариб кетди.

– Ўша сатанг қанақа экан ўзи?

Мен жавоб беришга шошилмадим. Жавобим бомба портлашидай таъсир этишини ҳис этдим.

– Унинг ёнида аёл зоти йўқ.

Полковник Мак-Эндрю ва унинг хотини бу гапга ишонмасликларини билдиришди, Стрикленд хоним эса ўрнидан туриб кетди.

– Сиз бирор маротаба ҳам аёл зотини кўрмаганингиз-ни айтмоқчисиз, шекилли.

– Кўрадиган аёлнинг ўзи йўқ. У ерда ёлғиз яшаяпти.

– Бехуда гап! – қичқириб юборди Мак-Эндрю хоним.

– Ўзим борсам бўлар экан, – пўнғиллади полковник.

– Ҳар қандай қилиб бўлса-да, у аёл ҳақида билиб келар-дим.

– Парижга бориб келиш машаққатини ўз бўйингизга олмаганингизга афсусланаман, – жавоб бердим унга ачи-тиб. – Ўшанда ҳамма тахминларингиз бемаъни бир гап эканига ишонч ҳосил қилиб келардингиз. У серҳашам меҳмонхонадаги кенг хонани эгаллаб тургани ҳам йўқ, каталакдай ва хароба хонада яшаяпти. Енгил ҳаёт ке-тидан қувиб уйдан чиқиб кетгани ҳам йўқ. Ёнида сарик қақаси ҳам йўқ.

– Сиз уни биз билмайдиган бирор айб иш қилиб қўй-ган-у, миршаблардан яшириниб юрибди, деб ўйлайсизми?

Бундай тахмин уларнинг юрагида умид учқунларини ёқди, лекин мен бунга қатъий қарши чиқдим.

– Агар шундай бўлганда шеригига манзилени маълум қилиб ўтирармиди? – пичинг аралаш эътироз билдир-

дим. – Нима бўлганда ҳам бир нарсага аниқ ишонаман: унинг ёнида ҳеч қандай аёл йўқ. У ҳеч қандай аёлни севиб қолган эмас, буни хаёлига ҳам келтираётгани йўқ.

Ўртага сукунат чўкди. Улар гапларимнинг маъзини чақишаётганди.

– Ундай бўлса, – ниҳоят сукунатни бўлди Мак-Эндрю хоним. – Агар сизнинг айтаётганларингиз рост чиқса, аҳвол мен ўйлаганчалик хатарли эмас.

Стрикленд хоним опасига қараб қўйди-ю, индамади. Унинг ранги заҳил эди, ингичка қошлари чимирилди. Юз ифодаси қандай маъно англатаётганини тушуна олмасдим. Мак-Эндрю хоним гапини давом эттирди:

– Демак, бу шунчаки инжиқлик, холос, тезда ўтиб кетади.

– Сиз унинг олдига боришингиз керак, Эмми, – деди полковник. – Нега энди бирор йил Парижда турмаслигингиз керак. Болаларга биз қараб турамыз. Бир хилдаги ҳаёт унинг жонига теккан, тезда эси жойига келади ва мамнуният билан Лондонга қайтади. Шундан кейин ҳаммаси унут бўлиб кетади.

– Мен эса бормаган бўлардим, – гапга аралашди Мак-Эндрю хоним. – Яхшиси, унга тўла эркинлик берилгани маъқул. Шунда у бирор кун думини қисиб қайтиб келади ва аввалгича ҳаёт кечирини давом этади.

Мак-Эндрю хоним синглисига совуққина қараб қўйди.

– Эҳтимол, ҳар доим ҳам у билан ўзингни тўғри тута олмагансан, Эмми. Эркаклар найрангбоз бўлишади, улар билан муомала қилишни билмоқ керак.

Мак-Эндрю хоним ҳам кўпчилик аёллар сингари садоқатли ва севган хотинини ташлаб кетадиган эркакларни аҳмоқ деб ҳисобловчи, лекин бу иш учун хотин киши айбдор, дегувчи аёллар тоифасига кирарди. Юрак ўзича иш тутади, уни тушуниш эса қийин. Стрикленд хоним ўтирганларга оҳиста кўз ташлаб чиқди.

– У қайтиб келмайди, – деди у қатъий равишда.

– Эҳ, жонгинам, у тўғрисида сенга айтиб беришган гапларни эслаб кўр. У саранжом-саришта ва қулай шапроитга ўрганиб қолган, иззат-хурмат кўрсатишларини хуш кўрган. Наҳотки сен уни овлоқдаги меҳмонхонанинг ғарибгина хонасида узоқ яшай олади, деб ўйласанг. Устига-устак, пули ҳам йўқ экан. У қайтиб келиши керак.

– Ҳозиргача бирор аёл билан қочиб кетган ҳисоблардим ва шу боис менда қандайдир умид бор эди. Бундай ҳолат узоқ давом этмаслигига ишонардим. Ўша аёл уч ойда жонига теккан бўларди.

Агар у аёл туфайли қочиб кетмаган бўлса, ҳаммаси барбод бўлибди.

– Буларнинг ҳаммаси жуда ғаройиб-ку, – деди полковник бу гапларга бурнини жийириб.

– У албатта қайтиб келади, Доротининг бу тўғридаги тахмини тамомила тўғри.

– Лекин мен унинг қайтишини истамайман, – деди Стрикленд хоним.

– Эмми!

– Агар у бирор аёлни тўсатдан яхши кўриб қолиб қочиб кетганда кечирган, бу табиий ҳолат деб билиб, уни айбламаган бўлардим. Уни қочиб кетишга мажбур қилишган, деб ҳисоблардим. Эркаклар содда ва бўш-баёв, аёллар эса шилқим бўлишади. Лекин бу бутунлай бошқа ҳолат. Мен уни кўргани кўзим йўқ. Энди ҳеч қачон уни кечирмайман.

Полковник Мак-Эндрю ва унинг қайлиғи бир-бирига гал бермай хонимга далда бермоқчи бўлишди. Улар хонимнинг гапларидан лол бўлиб қолишди. Ақлдан озибсан, деб ўзини ишонтирмоқчи бўлишар, уни тушунишни бутунлай иташмасди. Стрикленд хоним ниҳоят менга мурожаат қилди:

– Лоақал, сиз мени тушунарсиз?

– Унчалик эмас. Гапингизни тўғри тушунган бўлсам, агар у сизни бошқа аёл туфайли ташлаб кетган бўлса кечирасиз-у, қандайдир мақсадни ўйлаб кетган бўлса, кечирмайсиз, шундайми? Чамаси, сиз биринчи ҳолатда ўз тақдирингиз учун курашиш имконияти бўлади, иккинчи ҳолатда эса бутунлай иложсизман, деб ўйлаяпсиз. Стрикленд хоним менга ўқрайиб қараб қўйди, лекин ҳеч нарса демади. Эҳтимол, мен мўлжалга аниқ теккандим. Кейин хириллаган ва ҳаяжонли овоз билан гапини давом эттирди:

– Одамни бунчалик ёмон кўриб қолиш мумкинлиги ҳеч қачон хаёлимга келмаган. Қанча вақт давом этса ҳам, барибир, бир куни қайтиб келади, деб ўзимни оутардим. Ҳеч бўлмаса ўлим қўнғироғи бонг ураётганда мени чақиртирар, деб ўйлагандим ва бунга тайёр эдим. Мен унга худди онасидай меҳрибонлик кўрсатган ва пировард-натижада, уни севганимни ва ҳаммасини кечирганимни айтардим. Мен кўпинча аёлларда севган одамларининг ўлими олдида ўзларини ғалати тутишларини кўриб ажабланардим. Баъзида эса ҳатто яқин одамларининг узоқ яшашларидан афсусланишаётгандай, бу ҳолат уларнинг эркинликларига монелик қилаётганлигидан ранжишаётгандай туйиларди.

– Лекин энди барчаси тамом. У мен учун тамомила бегона одам. Очликда, танҳоликда, ғарибликда ўлиб кетаверсин – бунинг менга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бирор даҳшатли касаллик ёқасидан олишига умид қиламан. У энди мен учун йўқ.

Шу жойга келганда Стрикленднинг сўзларини билдириб қўйишни ўринли, деб билдим.

– Агар сиз у билан ажралишни истасангиз, бу ишга зарур бўлган ҳамма нарсага тайёр.

– Нега мен унга эркинлик учун имкон яратиб берарканман? – аламли жавоб қилди Стрикленд хоним.

– Менимча, у бундай эркинликка интилаётгани йўқ. Шунчаки сизга қулай бўлармикин, деб шундай деганди-да.

Стрикленд хоним асабий ҳолатда елкасини қисди. Мен хафа бўлдим. Ўша вақтларда одамлар ҳақидаги фикрларим бошқачароқ эди, чиройлиқкина бу аёлнинг бундай мунофиқона қарашлари хафа қилганди. Инсон қиёфалари бу қадар турли-туманлилигини тушунмасдим. Эндиликда эса ичи торлик ва кенг феъллик, қаҳр-ғазаб ва меҳр-шафқат, нафрат ва муҳаббат ҳам одамлар юрагидан ўрин ола билишини тушундим. Стрикленд хонимга азоб бераётган, таҳқирланган туйғуларини енгиллаштирадиган бирор сўз топа олармикинман? деб ўйлардим. Бунга уриниб кўрмоқчи бўлдим:

– Менинг назаримда, гоҳида эрингиз ўз ҳаракатларига жавоб бермайдиган одамдай туйилади. Фикримча, у илгариги одам эмас. Хаёлига келиб қолган иштиёқ унинг бутун вужудини эгаллаб олган. Азбаройи олди-кетига қарамай, ўз хаёлларига ўралашиб кетганидан унинг ҳолати худди ўргимчак тўрига илиниб қолган пашшага ўхшайди. Бамисоли сеҳрлангандай. Бундай вақтда одамдаги иккинчи «мен» биринчини сиқиб чиқариши тўғрисидаги жумбоқли ҳикоялар эсга тушади. Қалби худди ўзиники эмасдай, танаси эса худди сирли ўзгаришларга қодирдай. Эски вақтлар бўлганида Чарлз Стрикленднинг ичига шайтон кириб олган, дейишарди.

Мак-Эндрю хоним кафти билан тиззаларини беркитиб турган кўйлагининг этакларини силади, олтин билагузуги кўли билан пастга қараб юрди.

– Буларнинг барчаси куруқ сафсата, холос, – деди у афтини бужмайтириб. – Тўғри, мен Эмми эрига ҳаддан ташқари ишониб юборганини инкор этмайман. Агар у ўз ишлари билан андармон бўлиб қолмаганда, нималар рўй бераётганини фаҳмлаган бўларди. Масалан, Алек йиллар

мобайнида бирор фикрини мендан яшириб юролмайди-ку. Полковник ўзини оламдаги энг яхши одамдай кўрсатиб, қаёқларгадир тикилиб қолди.

– Лекин Чарлз Стрикленд, барибир, бераҳм ҳайвон экан. – Мак-Эндрю хоним менга еб қўйгудай тикилди. – Мен хотинини нима учун ташлаб кетганини аниқ биламан: у худбинлиги, ҳа, худди шундай худбинлиги туфайли ташлаб кетган.

– Бу жудаям жўн изох, – жавоб бердим мен ва ичимда бу изох ҳеч нарсани тушунтириб бера олмайди, деб қўйдим. Кейин чарчаганлигимни баҳона қилиб, кетишга отландим. Стрикленд хоним эса мени йўлдан қайтаришга ҳаракат ҳам қилиб кўрмади...

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Кейинги воқеалар Стрикленд хоним ҳақиқатан саботли аёл эканлигини кўрсатди. У бахтсизликлар тўғрисидаги охири кўринмас ҳикоялар одамларнинг жонига тегиб кетганини фаҳмлаб, ўз изтиробларини яширин тутарди. У қаерда пайдо бўлмасин – дўстлари галма-галдан тез-тез меҳмонга чақириб туришарди – ўз қадр-қийматини муқаррар равишда баланд тутарди. Анча башанг, лекин содда кийинар, ўзини қувноқ ва камтар кўрсатарди. Ўз ғам-ташвишларини айтишдан кўра, ўзгаларнинг аламли ҳикояларини эшитишни афзал кўрарди. Эри тўғрисида доимо меҳр-шафқат билан гапирарди. Дастлабки пайтлардаги эрига муносабати мени ҳайрон қолдирди. Бир куни у менга шундай деди:

– Сиз, шубҳасиз, янглишяпсиз, аниқ манбаларга қараганда, Чарлз Англиядан бир ўзи кетмаган.

– Агар шундай бўлса, изни йўқотиш бўйича даҳо экан. У кўзини мендан олиб қочди ва қизариб кетди.

– Ҳар ҳолда, мен сиздан илтимос қиламан, агар бирор

одам қандайдир сатанг билан бирга қочиб кетган, дегудай бўлса, уни рад этманг.

– Яхши, рад этмайман, – жавоб қилдим мен.

У гапни бошқа томонга бурди. Тез кунда Стрикленд хонимнинг дўстлари даврасида бу воқеанинг ўзига хос баёни пайдо бўлганини эшитдим. Стрикленд гўёки «Эмпайр» театрида биринчи маротаба кўриб қолган француз раққосасига ошиқу беқарор бўлиб, унинг кетидан Парижга жўнаган эмиш. Бундай овоза қаердан пайдо бўлганини суриштириб ўтирмадим, лекин бу гап Стрикленд хонимга одамларнинг раҳмини келтирар, унинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамларди. Бу эса унинг ўрганмоқчи бўлган касбига ёрдам бериши мумкин эди. Полковник Мак-Эндрю хоним сариқ чақасиз қолди, деганда муболаға қилмаётганди. У яшаши учун бирор маблағ манбаи топмоғи, буни қанчалик тез бошласа, шунча яхши эди. У ёзувчилар жамоатчилигидан кўпчилигини таниши ва бу нарса унга иш беришини ўйлаб, стенография ва машинкада ёзишни ўрганишга киришди. Унинг ўқимишлилиги ва маълумоти ажойиб машинкачи бўлишига замин яратарди. Оилавий фожиаси эса мустақил йўл тутишига мажбур этарди. Дўстлари уни иш билан таъминлаб туришга, ўз таниш-билишларига уни тавсия тишни ваъда қилишди. Болалари йўқ ва маъмурчиликда яшайдиган Мак-Эндрюлар хонимнинг болаларига ҳомийлик қилишни ўз зиммаларига олишди. Шундай экан, Стрикленд хоним фақат ўзини боқса кифоя эди. У ўз уйидан чиқиб кетиб, мебелларни сотди. Вестминстерда кичикроқ икки хонали уйда Стрикленд хоним янги ҳаёт бошлади. У ўта тиришқоқ бўлганлиги туфайли, ишида муваффақият қозонишига шубҳа қилмаса бўларди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Юқоридаги воқеалар содир бўлганидан кейин беш йил ўтгач, мен бироз муддат Парижда яшашга қарор қилдим. Ҳар куни бир ишни қайтаравериш – ғоят жонга тегадиган ва зерикарли машғулот. Дўстларим ўз ҳаёт йўлларида аста-секин олға боришарди. Улар энди мени бирор нарса билан ҳайратлантира олишмасди. Ўзаро учрашиб қолганларимизда нима дейишларини аввалдан билиб турардим, ҳатто уларнинг ишқий саргузаштлари ҳам унчалик қизиқ туйилмасди. Биз бир томондаги сўнгги бекатдан иккинчи томондаги охириги бекатга бўзчининг мокисидек бориб келаверадиган трамвай вагонларига ўхшардик. Бу вагонлар қанча йўловчини ташишини ҳам аниқ ҳисоблаш мумкин эди. Ҳаёт ниҳоятда зерикарли ўтарди. Мени ваҳима босди. Уйдан воз кечдим, арзимас уй-рўзгор анжомларини сотиб юбордим-да, ҳаммасини янгидан бошлашга қарор қилдим. Жўнаб кетишдан олдин Стрикленд хонимникига кирдим. Мен уни анчадан бери кўрмагандим, шу туфайли хонимдаги ўзгаришлар аниқ кўзга ташланарди. У қариб ва озиб, юзидаги ажинлар кўпайибгина қолмай, феъли ҳам ўзгаргандай туйилди. У ўз ишларини анча йўлга қўйиб юборганди, Чансерилейнда идораси бор эди. Стрикленд хонимнинг ўзи энди деярли машинкалаш билан шуғулланмас, фақат қўл остида ишлайдиган тўртта қизнинг ишларини текширарди. Ўз маҳсулотларининг харидоргир бўлиши ва чиройли чиқиши учун кўк ва қизил ранглардан фойдаланар, тайёр ишларни товланадиган қаттиқ ва ёқимтой рангли қоғозларга ўраб берарди. Дарҳақиқат, унинг ишлари гўзаллиги ва нозиклиги билан ном қозонганди. У яхшигина даромад қиларди. Лекин фақат яшаш учун ишлаш унчалик ёқимли машғулот эмас, деган тасаввурда эди. Шу боис суҳбатдошларига ўзининг оқсуяк

аёллардан эканлигини эслатиб қўярди. Стрикленд хоним гап орасида машхур танишларининг номларини қалаштириб ташлар, ўзи ижтимоий зинапояннинг шу поғонасида қолаётганидан афсуслангандай бўларди. Бундай журъатидан ўзи ҳам хижолат чеккандай бўлди, лекин эртага Жанубий Клинингтонда яшовчи таниқли адвокат даврасида зиёфатда бўлишидан ҳаяжондалигини билдирди. Ўгли Кембрижда ўқишини мамнуният билан ҳикоя қиларди. Шунингдек, у бироз кинояомуз шаклда бўлса-да, қизи тўхтовсиз равишда рақсга таклиф этилаётганлигини ҳам қўшиб қўйишни унутмади. Мен ноўрин савол бериб қўйдим:

– Қизингиз ҳам ишларингизга қарашадими?

– Зинҳор! Мен бунга йўл қўймайман, – жавоб берди Стрикленд хоним. – У жуда гўзал ва мен ишонаманки, ўзига яхшигина қайлиқ топа олади.

– Бу сизга катта мадад бўларди.

– Кўпчилик у катта саҳнага чиқиши керак, деб ҳисоблайди. Лекин мен бунга рози бўлмайман. Мен энг яхши драматургларимизнинг барчаси билан танишман, унга эртагаёқ яхшигина роль топиб беришим мумкин, лекин мен бундай доирага кириб қолишини истамайман.

Бундай калондимоғлик мени ҳайрон қолдирди.

– Эрингиз тўғрисида бирор хабар эшитдингизми?

– Йўқ, ҳеч нарса эшитмадим. Чамаси, у ўлиб кетган.

– Агар уни Парижда учратиб қолсам, сизга хабар берайми?

У бир дақиқача ўйлаб қолди.

– Агар у жудаям қийналиб қолган бўлса, бироз ёрдам беришим мумкин. У ҳолда сизга озроқ пул жўнатаман, зарур пайтларида озгина-озгинадан бериб турасиз.

– Сиз жуда олижанобсиз, – дедим мен.

Лекин хонимнинг бу ишни олижаноблиги учун қилмаётганини билардим. Изтироб одамни олижаноб қила-

ди, деган гапга кафиллик бериб бўлмайди. Бахт гоҳида одамда шундай туйғулар уйғотиши мумкин. Лекин изтироб аксарият ҳолларда одамни майдакаш ва қасоскорга айлантиради.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Парижга келганимдан кейин икки ҳафта ўтар-ўтмас Стриклендни учратиб қолдим. Мен Дам кўчасидаги уйлардан бирининг бешинчи қаватидан кичкинагина хонани тезда топиб олдим. Икки юз франкка эски мебеллар харид қилдим. Қават назоратчиси эрталаблари менга қаҳва қайнатиб бериши ва хонамни тартибга солиши лозим эди. Ўрнашиб олганим заҳоти эски танишим Дирк Струвеникига жўнадим.

Дирк Струве ўз феъл-атворларига қараб баъзилари беписандлик билан истехзоли куладиган, баъзилари ҳайронликда елка қисиб қўядиган одамлар тоифасига кирарди. Табиат уни қизиқчи қилиб яратганди. У рассом, рассом бўлганда ҳам ёмон рассом эди. Биз Римда танишгандик, расмларини яхши эслардим. У сийқаси чиққан мавзуларда расм чизишга ўч эди. Санъатга мислсиз муҳаббат қўйган бу одам ижодида нукул римликларни акс эттирарди. Унинг расмларида Испания майдонининг зинапояларида дам олаётганлар, ўтқир учли шляпа кийиб олган кўзлари катта-катта мўйлабли деҳқонлар, турфа рангли кийим-кечак кийиб олган болалар, кенг юбкали аёллар тасвирланарди. Расмдагилар ё черков эшигининг олдида дам олишаётган, ё тиниқ осмон остида сарв дарахтлари орасида сайр қилаётган, ё Уйғониш давридан қолган фаввора олдида муҳаббат саргузаштларини бир-бирларига ҳикоя қилиб мароқланишаётган, ё бўлмаса, буқалар қўшилган аравалар атрофида уймалашиб юрган ҳолатда кўрсатиларди. Уларнинг барчаси об-

дан ҳафсала билан чизилган ва бўялганди. Эҳтимол, фотография ҳам тасвирга олинаётганларни бунчалик аниқ кўрсата олмасди. Рассомлардан бири Медичининг дала ҳовлисида Диркка «Шоколад қутичалари чизиш бўйича мутахассис» деб баҳо берганди. Унинг расмларини кўздан кечириб, Моне, Мане ва бошқа импрессионистлар бутунлай бўлмаган, деб ўйлаш мумкин эди.

– Албатта, мен улуғ рассом эмасман, – дерди у. – Шубҳасизки, Микеланжело эмасман, лекин менда нимадир бор. Менинг расмларим сотилипти. Бу расмлар турли тоифадаги одамларнинг уйларига файз бағишламоқда. Сен биласанки, менинг ишларимни фақат Голландияда эмас, Норвегия, Швеция ва Данияда ҳам сотиб олишяпти. Савдогарлар ва бадавлат ишбилармонлар расмларимни жуда ёқтиришади.

Бу ерларда қишнинг ниҳоятда совуқ, узоқ бўлишини тасаввур ҳам қила олмайсан. Ўша жойларнинг аҳолиси Италия менинг расмларимда тасвирлангандек, деб ўйлашни хоҳлашади. Италияни худди мен тасвирлагандай тасаввур этишади. Бу томонларга келмасимдан аввал ҳам мен уни худди шундай тасаввур этардим.

Дарҳақиқат, бу тасаввур унинг қон-қонига сингиб кетган ва ўзига ром этиб қўйган, шу боис ҳақиқатни кўра олмасди. Унинг наздида, Италия романтик қароқчилар ва ажойиб харобалар ватани бўлиб кўринарди. У ғариб, пасткаш ва сийқаси чиққан идеални чизишда давом этарди. Бу ҳол асарларига ўзига хос жозиба касб этарди. Шахсан мен учун Дирк Струве фақатгина масхарабозлик манбаи эмасди. Рассом биродарлари эса чизган расмларига менсимай қарашларини яшириб ўтиришмасди.

Лекин у яхшигина пул топарди. Рассом ошналари ўйлаб ҳам ўтирмай, чўнтагига хўжайинлик қилишдан тап тортишмасди. Дирк қўли очик одам эди, унинг соддадиллигини суиистеъмол қилувчилар заррача тортин-

май қарз олаверишарди. Раҳмдиллиги, очикқўнгиллиги меъёридан ортиқ даражадалигиданми, олган қарзларига миннатдорчилик билдиришни ҳам ўзларига эп кўришмасди. Ундан қарз олиш ёш болани талагандай бир гап эди. Устига-устак, тентак, деб ёзғиришарди. Назаримда, ўз эпчиллигидан ғурурланиб юрадиган чўнтак ўғриси извошда бутун бойлиги солинган жомадончани унутиб қолдирган меров хотиннинг ўлжасини осонгина қўлга киритганига унчалик ҳам хурсанд бўлавермайди.

Табиат Струвега лақмалик ҳадя қилганида сахийлик кўрсатганига қарамай, таъсирчанлиги ҳам ўзига етарли эди. Кўпинча масхаралаш ва таҳқирлар ёмғири остида қолса-да, кўнгилли равишда ўзини шундай зарбалар тагида қолдираётгандай туйиларди. У кетма-кет қилинаётган таҳқирлардан озор чекаётган бўлса-да, оққўнгил инсонлиги учун ҳам жаҳли чиқмасди. Аввал отилган таъна тошининг оғриғи кетмасдан янгиси отилаверарди. Унинг ҳаёти фожиаларга тўла эди. Мен уни ҳеч қачон масхара қилмасдим. Шу боис у раҳмдил ҳамроҳ топганидан хурсанд бўлиб, адоқсиз ғам-аламларини менга тўкиб солишга ҳаракат қиларди. Энг ачинарлиси шунда эдики, бу ғам-аламлар қанчалик фожиали бўлса, шунчалик кулгили эди.

У ёмон рассом бўлишига қарамай, санъатни фавқуллодда нозик ҳис этарди, расмлар кўргазмасини Струве билан биргаликда айланиш одамга чинакам лаззат бағишларди. Санъат асарларидан беҳад ҳайратлана оладиган Струвега танқидий фикрлаш ҳам ёт эмасди. Дирк католик мазҳабига мансуб эди. У аввалги авлод рассомларининг қадрига етиш билан бирга, замонавий расмларга ҳам муносиб баҳо бера оларди. Янги талантларни тезда фаҳмлай олар, улар тўғрисида бағрикенглик билан мулоҳаза юрита биларди. Мен ҳеч қачон рассомчилик асарларига бу қадар тўғри баҳо берадиган иккинчи

одамни кўрмаганман. Бунинг устига, кўпчилик рассомларга қараганда яхшироқ билимга эга эди, уларга ўхшаб санъатнинг бошқа соҳаларидан хабарсиз эмасди. Муסיкий ва адабий диди орқали рассомчилик тўғрисидаги мулоҳазаларининг теран ва турфа хилларидан сўз очарди. Мен сингари ёшлар учун Дирк Струвенинг маслаҳат ва изоҳлари ҳақиқатан катта аҳамиятга молик эди.

Римдан жўнаб кетганимдан кейин тахминан икки ойда бир мартадан ўзига хос инглиз тилидаги узун хатларини олиб турдим. Бу хатларни ўқиганимда энтикиб, жўшиб, қизғин қўл ҳаракатлари билан сўзлаётган Диркни кўриб ва эшитиб тургандек бўлардим. Парижга келмасимдан сал олдинроқ у инглиз қизига уйланган бўлиб, эндиликда Монмартрда ўрнашиб олганди. У билан тўрт йилдан бери кўришмасдик, хотини билан ҳам таниш эмасдик.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Парижга боришимни Струвега хабар қилмаганлигим туфайли эшик қўнғироғини чалганимда чиқиб келган рассом дастлаб мени танимади. Кейин хурсандчиликдан қичқириб юборди-да, устахонасига бошлаб кетди. Бунақа қизғин кутиб олиш одамга хуш ёқар экан!

Ўчоқ ёнида нимадир тикаётган хотини ўрнидан туриб, менинг истиқболимга юрди. Дирк мени таништирди. «Сен уни биласан, – деди хотинига мурожаат этиб, – у тўғрисида сенга кўп гапириб берганман». Менга қараб эса: «Нега келишингни хабар қилмадинг? Келганингга анча бўлдими? Узоқроқ муддатга келдингми? Эҳ, сен бир соат олдинроқ келганингда биргаликда овқатланардик», – деб ўпкалаб қўйди.

У менга саволлар ёғдириб ташлади, юмшоқ ўриндиққа ўтказиб, елкамга шапатилаб уриб, шароб, печене, сигара

билан сийлай бошлади. Бир дақиқа бўлсин мени тинч қўймас, уйда виски йўқлигига ачинар, қаҳва тайёрлашга шошилар, яна нималар биландир кўнглимни олишга интилар, хурсандлигидан ўзини қўйишга жой топа олмас, кулар, азбаройи ҳаяжонланаётганидан терлаб кетганди.

– Сен заррача ўзгармагансан, – дедим унга кулиб қарарканман.

Диркнинг кўриниши ҳамон беўхшов эди. Бўйи паст, семиз, оёқлари калта-калта. Ҳали ёшлигига қарамай – у ўттиздан ошмаганди – сочи деярли қолмаганди. Юзи дум-думалоқ бўлиб, териси оққа мойил қизғиш, лаблари қип-қизил эди. У доимо олтин гардишли каттакон кўзойнак тақиб юрарди, кўзлари кўм-кўк ва катта-катта эди, мўйлаби эса юзининг рангига ўхшаб кетганидан йўққа ўхшарди.

У Рубенс чизишни яхши кўрган хушчақчақ семиз савдогарларга ўхшаб кетарди. Анча муддат Парижда бўлмоқчилигимни, уй ҳам топганимни унга гапирганимда олдиндан айтмаганимга таъна қилди. Ўзи уй топиб жиҳозлашга ёрдам бериши, кўчишга кўмаклашиши мумкинлигини билдирди, бекорга мебель учун пул харжлаганимдан койинди. Унинг ёрдamidан фойдаланганимни дўст кишининг иши эмас, деб астойдил гинахонлик қилди. Струве хоним жимгина пайпоқ тўқиб ўтирар, эрининг гапларини кулимсираганча бамайлихотир эшитиб ўтирарди.

– Кўриб турганингдек уйландим, – тўсатдан эълон қилди Дирк, – хотиним тўғрисида нима дейсан?

У хотинига ниҳоятда майинлик ва назокат билан тикилди, терлаганидан бурнининг учигача тушиб кетаётган кўзойнагини кўтариб қўйди.

– Бу саволингга нима деб жавоб бера олардим? – кулдим мен.

– Қўйсанг-чи, Дирк, – деб сўз қистирди Струве хоним.

– Ахир у ажойиб эмасми? Дўстгинам, вақтни ўтказмай уйлан, иложи борица тезроқ уйлан. Мен энг бахтли одамман. Унга бир қара. Ахир у тайёр расм эмасми? Шарден расмларига ўхшайди-а? Мен дунёдаги барча гўзалларни кўрганман, лекин ҳеч қачон Струве хонимдан гўзалроғини кўрмаганман.

– Дирк, агар жим бўлмасанг, кетиб қоламан. Тентаккинам, – деди у.

Хоним эрининг овозидаги беҳад эҳтиросдан уялинқираб қизариб кетди. Диркнинг хатларидан мен хотинини эсини йўқотар даражада яхши кўришини билардим, эндиликда ундан кўз уза олмаётганини кўриб, бунга янада ишонч ҳосил қилдим. Аёл уни севиш-севмаслигини эса аниқ айта олмайман.

Бечора Панталоне эса ўзига бундай қизғин муҳаббат уйғотиши қийин эди, лекин аёлнинг кўзлари ёқимтой кулиб турарди. Эҳтимол, унинг ўзини вазмин тутишида чуқур туйғулар яширингандир. Мен Струве хонимда рассомнинг эс-хушини олган мафтункор гўзалликни пайқамадим, лекин аёлда қандайдир сокин жозиба бор эди. Арзонроқ кулранг матодан қойилмақом қилиб тикилган кўйлаги баланд ва келишган қоматига қуйиб қўйгандай ярашганди. Ана шу қомат тикувчидан кўра ҳайкалтарош учун қизиқарлироқ эди. Струве хоним оқ юздан келган қизғиш-қўнғир сочларини соддагина қилиб турмаклаб олганди. Кўм-кўк кўзларида хотиржамлик учкунларини сезиш қийин эмасди.

Уни ғоятда гўзал, деб айта олмасам-да, Струве бекорга Шарденни эслатмаганди. У улуғ рассом тасвирлаган ва шу орқали мангуликка дахлдор қилган енгил бош кийим кийиб, пешбанд тутиб олган аёлни эслатарди. Хоним жуда ақлли ва иш билан банд аёл таассуротини қолдирмасди, лекин ундаги сокин жиддийлик қизиқишимни уйғотарди. Унинг Дирк Струвега турмушга чиққанли-

ги жуда ғалати эди. У инглиз аёли бўлишига қарамай, қандай доирадан эканлигини, қандай тарбия олганини, турмушга чиққунгача қандай яшаганини билмасдим. У деярли гапирмасди, лекин аҳён-аҳёнда орага бирор сўз қистирганда овозининг ёқимлилиги, ҳаракатларининг табиийлиги сезиларди.

Мен Струведан ишлаётган ёки ишламаётганини сўрадим.

– Ишлаяпсизми, деб сўраяпсизми? Ҳа, олдингиларига қараганда яхши расмлар чизяпман!

У қўлимдан ушлаб дастгоҳда турган расм олдиға олиб борди. Мен беихтиёр сесканиб кетдим.

Дирк черков олдида дам олаётган Кампанъи кийимидаги бир тўда итальян деҳқонларини чизганди.

– Ҳозир шу расмни чизяпсанми? – сўрадим ундан.

– Ҳа. Бу ердаги моделлар Римдагидан ёмон эмас.

– Жудаям чиройли-а, тўғрими? – деди Струве хоним.

– Бечора хотиним мени улуғ рассом, деб фаҳмлайди.

Унинг хижолатли кулиши бу фикрдан маза қилаётганини яшира олмади. Унинг кўзлари дастгоҳдаги расмда эди. Бошқа рассомларнинг асарлари тўғрисидаги ғоят ўринли танқидий мулоҳазаларини ўзининг тутуриқсиз асарларига татбиқ эта олмагани ғалати эди.

– Бошқа расмларингни ҳам кўрсат, – деди Струве хоним.

– Кўришни хоҳлайсанми? – қизиқсиниб сўради Дирк мендан.

Рассом оғайниларининг масхараомуз кулишларидан тўйиб кетган Дирк Струве соддадиллик билан ўз ишларини кўрсатишга рози бўлди. У олдимга ўйнаб юрган жингалак сочли икки итальян боласи тасвирланган расмини қўйди.

– Жуда ажойиб чиққан-а, тўғрими? – сўради Струве хоним.

У менга яна анчагина асарларини кўрсатганида Дирк Парижда ҳам худди Римдагидек тутуриқсиз асарлар чи-
заётганига ишонч ҳосил қилдим. Буларнинг барчаси
сохта, майда, ҳеч нарсага арзимайдиган чизмалар эди.
Ҳаётда эса Дирк Струвечалик ҳалол, самимий одамни
билмасдим. Бундай зиддиятни қандай англамоқ керак?

Тўсатдан хаёлимга келиб қолган саволни ўзим ҳам
билмаган ҳолда ундан сўрадим:

– Марҳамат қилиб айт-чи, тасодифан бўлса-да, Чарлз
Стрикленд деган рассомни учратмаганмисан?

– Наҳотки сен уни танисанг? – қичқириб юборди Дирк.

– У нобакор одам, – деди Струве хоним.

Дирк кулди.

– Бечорагинам. Дирк хотинининг олдига югургилаб
келиб, иккала қўлини ўпиб қўйди. – Хонимнинг уни кўр-
гани кўзи йўқ. Стриклендни танишинг жуда ғалати!

– Бемаъни қилиқли одамларни жиним суймайди, –
деди хотини.

Дирк кулимсираганча мен томонга ўгирилди.

– Гап нимадалигини ҳозир сенга тушунтириб бера-
ман. Кунлардан бир кун уни асарларимни кўрсатишга
чақирдим. У уйимизга кириб келганида барча расмла-
римни унга кўрсатдим.

Струве бир дақиқа жим қолди. Ўзи учун ғоят ёқимсиз
бўлган бу ҳикояни нима учун бошлаганини тушунмасдим.

– У расмларимни кўрди-ю, индамади. Мен барча му-
лоҳазаларини охирида айтса керак, деб ўйладим. Расм-
ларимни кўрсатиб бўлгач: «Мана, барча асарларим би-
лан таништириб чиқдим, кўрсатадиган бошқа бирорта
расмим қолмади», – дедим. У эса менга:

– Мен сиздан йигирма франк қарз сўрагани келган
дим, – деди.

– Дирк айтган пулини берди-я! – ғазаб билан қичқи-
риб юборди Струве хоним.

– Тўғрисини айтсам, лол бўлиб қолдим. Ҳа, мен одамлар қарз сўраганда «йўқ» дейишини ёмон кўраман. У берган пулимни чўнтагига солди ва ташаккур айтиб, бош қимирлатиб қўйди-да, чиқиб кетди.

Дирк Струве бу тарихни гапириб бераётганда дағал юзида шу қадар туганмас ҳайрат ифодаси зухур этиб турардики, уни кўрган киши беихтиёр кулиб юборарди.

– Расмларимни ёмон деганда ҳам сира хафа бўлмасдим, лекин у бирор сўз ҳам айтмади.

Стрикленднинг у билан қилган муомаласидан тааж-жубланиши эмас, балки ўзини йўқотар даражага келган Диркнинг ҳозирги афт-башарасини кўриш кулгили эди.

– Мен у турқи совуқнинг башарасини энди ҳеч қачон кўрмайман, деб умид қиламан, – деди Струве хоним.

Дирк кулиб елкасини қисиб қўйди. У энди асл ҳолига, одатдаги софдиллигига қайтганди.

– Нима бўлганда ҳам у улкан рассом, жудаям улкан.

– Стриклендми? – хитоб қилдим мен. – У ҳолда бошқа Стрикленд бўлса керак.

– Сариқ соқолли барваста одам. Исми Чарлз Стрикленд. Инглиз.

– Мен учрашганимда соқол қўймаган эди, лекин энди соқол қўйган бўлса, эҳтимол, сариқ соқоллидир. Мен билган Стрикленд рассомчилик билан бор-йўғи беш йилдан бери шуғулланади.

– Бу ўша. У улуғ рассом.

– Бўлмаган гап!

– Ахир мен бирор маротаба бу тўғрида хато қилганманми? – сўради Дирк. – Айтяпман-ку сенга, у даҳо, деб. Мен бунга шубҳа қилмайман. Агар юз йилдан кейин сен билан мени кимдир эсласа, фақат Чарлз Стрикленд билан таниш бўлганлигимиз туфайлигина эслайди.

Мен ҳайратда қолдим ва ниҳоятда ҳаяжонланиб кетдим. Тўсатдан хаёлимга Стрикленд билан охирги гаплашганимиз келди.

– Унинг асарларини кўрса бўладими? Расмлари муваффақият қозоняптими? Қаерда яшайди у?

– Йўқ. Асарлари муваффақият қозонаётгани йўқ. Ўйлайманки, у ҳали бирорта расмини ҳам сота олгани йўқ. Кимга бу асарлар тўғрисида гапирсанг кулади, холос. Лекин мен унинг улуғ рассомлигини биламан. Ахир бир вақтлар Моне устидан ҳам кулишган-ку. Коро ҳаёт вақтида бирорта асарини пуллай олмаган. Мен Стрикленд яшайдиган манзилни билмайман, лекин у билан учрашувни ташкил қилишим мумкин. У ҳар оқшом соат еттиларда Клиши кўчасидаги қаҳвахонага келади. Биз эртага ўша жойга боришимиз мумкин.

– Стрикленд мени кўришни исташига унчалик ишонмайман. Мен унга бутунлай унутишни истаётган нарсаларини ёдига тушираман. Лекин шундай бўлса-да, барибир бораман. Унинг асарларини кўриш мумкинми?

– Йўқ. У сенга ҳеч нарса кўрсатмайди. Бироқ мен Стрикленднинг икки ёки учта расми бор савдогарни биламан. Лекин сен у ерга менсиз бора кўрма: барибир, ҳеч нарса тушунмайсан. Уларни сенга ўзим кўрсатаман.

– Дирк, сен менинг аччиғимни келтиряпсан! – хитоб қилди Струве хоним. – Шунча гаплардан кейин нега унинг расмларини кўкларга кўтариб мақтаяпсан ўзи? Хоним мен томонга ўтирилди:

– Биласизми, бир куни Голландиядан келган қандайдир одамлар Диркнинг расмларини сотиб олиш учун бизникига келишганида, эрим тушмагур, уларни Стрикленд расмларини сотиб олганингиз маъқул, деб йўлдан урса бўладими!

– Сиз унинг расмлари тўғрисида қандай фикрдасиз? – кулимсираб сўрадим хонимдан.

– Ўтакетган тутуриқсиз.

– Эҳ, менинг қувончим, сен ҳеч нарса тушунмайсан, – эътироз билдирди Дирк.

– Нега бўлмаса голландларинг сендан аччиғланишди. Сен уларни мазах қиялпсан, деган фикрга келишди.

Дирк Струве кўзойнагини олиб ҳафсала билан артди. Азбаройи ҳаяжонланганидан юзлари қизариб кетди.

– Наҳотки, сенингча, дунёдаги энг қимматбаҳо нарса – йўловчи кўтариб кетавериши мумкин бўлаверадиган денгиз қирғоғидаги тош бўлса? Гўзаллик ғаройиб ва ҳар кимга ҳам насиб этавермайдиган, санъаткор аҳли оғир руҳий изтироблар туфайлигина дунёга келтирадиган ноёб ҳодиса. У кашф қилингандан кейин ҳам ҳамманинг тиши унга ўтавермайди. Гўзаллик – санъаткор бизга чалиб берадиган куй. Юрагимизда бу куй акс садо бериши учун билим, ҳиссиёт, фантазия керак одамга.

– Нега мен сенинг расмларингни ажойиб, деб ҳисоблайман, Дирк? Кўришим билан улар мени ўзига мафтун этган, – эътироф этди Струве хоним.

Диркнинг лаблари билинар-билинемас титради.

– Жонгинам, ётиб ухлай қол, мен дўстимизни нарироққача кузатиб қўяман-у, дарров қайтиб келаман.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Дирк Струве Стрикленд бўлиб турадиган қаҳвахонага олиб бориш учун эртасига кечкурун меникига киришга ваъда берди. Бу Парижга Стрикленд билан гаплашиш учун келганимда у билан арақ ичган қаҳвахона экан. Унинг бу ерда ҳамон бўлиб туриши, эски одатларига содиқ қолганлигини кўрсатарди.

Бу эса менга ўзига хос ҳолат бўлиб туйилди.

– Ана у, – деди Струве, қаҳвахонага қадам қўйишимиз биланоқ.

Октябрь ойи бўлишига қарамай, оқшом анча илиқ эди, шундоққина йўл устига қўйилган столлар атрофида ан-

чагина одам ўтирарди. Мен тўпланганларга бирма-бир қараб чиқдим, лекин Стриклендни топа олмадим.

– Кўрмаяпсанми, хув ана, бурчакда шахмат ўйнаб ўтирибди. Шахмат тахтаси устига энгашиб олган кишига кўзим тушди, лекин кенг айвонли шляпаси ва сарғимтир соқолини кўрдим, холос. Столлар орасидан зўрға ўтиб, унинг олдида яқинлашдик.

– Стрикленд!

– Нима дейсан, бақалоқ! Сенга нима керак?

– Мен эски қадрдонимни бошлаб келдим, у сиз билан кўришмоқчи.

Стрикленд юзимга қараб қўйди, лекин танимади, шекилли, яна шахматга энгашди.

– Ўтиринглар ва шовқинламанглар, – тўнғиллаб қўйди у.

У пиёдасини сурди ва шу ондаёқ ўйинга берилиб кетди. Бечора Струве хафа бўлганнамо менга қараб қўйди, лекин мен бундай арзимас ишларга хафа бўлиб ўтирмадим. Дарҳол шароб буюриб, Стрикленд ўйинни тугатишини бамайлихотир кутиб турдим. Мен Стриклендни кузатиб туриш имконияти туғилганидан хурсанд эдим. Лекин у мен билган одам эмасди. Унинг тартибга келтирилмаган сарғимтир соқоли юзининг анча қисмини беркитиб турарди, сочлари жуда ўсиб кетганди. Лекин ҳаммадан ҳам ниҳоятда ориқлаб кетганлиги уни бутунлай ўзгартириб юборганди. Шундоқ ҳам катта бурни аввалгидан ҳам олдинга осилиб тушган, юзлари киртайиб, кўзлари катталашиб кетганди, танаси скелетга ўхшарди. Беш йил аввалги йиртиқ-ямоқ, ҳамма ёғи доғ-дуғ, кийилаверганидан анчайин эскирган камзули баданида ҳилвираб турарди. Тирноқлари ўсиб кетган ифлос қўлларига узоқ тикилиб турдим.

Суяк ва теридангина иборат бу қўллар катта-катта, кучли ва чиройли эди! Мен ўйинга буткул берилиб кет-

ган бу одамга қараб турарканман, очликдан силласи қуриган Стриклендни қандай куч ушлаб турганига ҳайрон бўлардим.

Стрикленд донани юриб, бошини кўтарди-да, стулга суянганча қаёқларгадир паришонхотир тикилди. Бар-васта соқолли француз рақиби тахтадаги вазиятни узоқ мулоҳаза қилди, сўнг беғараз сўкиниб, шахмат доналарини тахтадан сидириб ташлаб, қутичага солиб қўйди. Стриклендни сўкиб, кўнглини бўшатди-да, официант билан ҳисоб-китоб қилиб чиқиб кетди. Струве ўз стулини столнинг яқинроғига сурди.

– Ҳўш, биз энди гаплашишимиз мумкин, – деди у.

Стрикленднинг кўзлари Струвега таҳқиромуз тикиларди. У масхаралаш учун бирор сўз топа олмаётгани туфайли жим турганини аниқ сезаётгандим.

– Эски қадрдонимни сиз билан учраштириш учун олиб келдим, – деди кўзлари ёниб Струве.

Стрикленд менга бир зум тикилди. Мен индамай туравардим.

– Уни бирор маротаба бўлсин кўрмаганман, – деди у ниҳоят.

Нега бундай деганини тушунмадим-у, лекин мени кўрганидаги «йилт» этган учқунга қараб мени танигани шубҳасиз эди. Лекин энди мен бир неча йил аввалгига ўхшаб уялиб ўтирмадим.

– Яқинда хотинингиз билан гаплашган эдим, сизга у ҳақдаги энг кейинги янгиликлар қизиқ бўлади, деб ишонаман.

Стрикленднинг кўзлари порлаб кетди.

– Биз ўшанда оқшомни яхшигина ўтказган эдик, – деди у. – Неча йил бўлди ўшанга?

– Беш йил.

У яна арақ сўради. Струве биз қандай қилиб учрашиб қолганимизни ва гап орасида иккаламиз ҳам Стрикленд-

ни танишимизни тасодифан билиб қолганимизни эринмай сўзлаб берди. Стрикленд унинг гапларига қулоқ солган-солмаганини билолмадим. Икки маротаба менга паришонхотирлик билан қараб қўйди, лекин кўпроқ у ўз хаёллари билан банд эди. Табиийки, Струве шундай ва-лақлаб турмаса, у билан гапни давом эттиришим қийин эди. Орадан йигирма дақиқалар ўтгач, голланд соатига қаради-да, кетиши лозимлигини айтди. Мендан «Бирга кетамизми, деб сўради. Мен танҳо қолсак, Стрикленддан бирор нарсани билиб оларман, деб ўйлаб қолишга қарор қилдим.

Бақалоқ кетгач, дедим:

– Дирк Струве сизни «улуғ рассом» деб ҳисоблаяпти.

– Жин урсин, нега энди бу нарса мени қизиқтириши керак.

– Расмларингизни кўришга рухсат этасизми?

– Бу яна нимаси?

– Эҳтимол, бирортасини сотиб олишни истарман.

– Эҳтимол, мен уни сотишни истамасман.

– Сиз расмлардан мўмайгина даромад қиялпсиз, дейман? – дедим кулимсираб.

У тўнғиллаб қўйди.

– Сиз кўринишимга қараб шундай деяпсизми?

– Кўринишингиз обдан оч қолган одамнинг кўриниши.

– Худди шундай.

– У ҳолда юринг, кетдик овқатланишга.

– Нега сиз бунга менга таклиф этилсиз?

– Ҳар ҳолда сизга ачинганимдан эмас, – совуққина жавоб бердим, – очдан ўлиб кетасизми йўқми, менга барибир.

Унинг кўзлари яна оловланиб кетди.

– У ҳолда кетдик.

У ўрнидан турди.

– Яхшилаб овқатланиш ёмон нарса эмас.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Қайси ресторанга олиб боришни унинг ихтиёрига ташлаб, йўлда газета сотиб олдим. Овқат буюрганимиздан кейин газетани очиб «Сен-Галме» шишасига тираб қўйдим-да, ўқишга тушиб кетдим. Биз индамай овқатланардик. Аҳён-аҳёнда Стрикленд менга тикилаётганини сезардим, лекин ўзим бошимни кўтармасдим. Қандай қилиб бўлса-да, уни гапга солишга уринардим.

– Газетада бирор қизиқроқ нарса бор эканми? – сўради индамай овқатланиб бўлганимиздан кейин.

Унинг гап оҳангида салгина аччиғланиш маъносини укдим.

– Мен театр тўғрисида фелъетонларни ўқишни ёқтираман, – жавоб бердим газетани букларканман.

– Маза қилиб овқатландим, – деди у.

– Қаҳвани ҳам шу ерда ичиб қўя қолмаймизми?

– Бўлади.

Биз биттадан сигара олдик. У индамай чекарди, менга қараганда кўзларида кулги жилоланаётганини сезардим. Мен сабр-тоқат билан кутдим.

– Ўтган йиллар мобайнида қандай ишлар билан шуғулландингиз? – сўради у ниҳоят.

Ўзим ҳақимда нима дейишим мумкин эди? Бу оғир меҳнат ва ёшлик иштиёқи, гоҳ у, гоҳ бу соҳада ўз ўрнини топишга уриниш, китоб ва одамларни англашга доимий интилиш йиллари бўлганди. Мен унинг ишлари, ҳаёти, шахсиятига қизиқишим борлигини зинҳор сездирмадим. Ва шу ишим ниҳоят ўз самарасини берди. У биринчи бўлиб гапирди. Стрикленд сўзамол эмасди. Узуқ-юлуқроқ бўлса-да, босиб ўтган ҳаётини йўлини гапириб берди, қолган-қутган жойларини тафаккурим ёрдамида тўлдириб олдим.

Ҳаётига ниҳоятда қизиққан одаминг ўзи ҳақида ниҳоятда зерикарли ҳикоя қилиб берганини эшитиш жуда

азоб экан. Буни хунук ёзилган ва ўчинқираб қолган қўл-ёзмани ўқишга ўхшатиш мумкин.

Менга аён бўлишича, унинг бутун ҳаёти турфа хил машаққатлар силсиласидан иборат. Лекин яна бир нарсани аниқ англадимки, кўпчилик учун ниҳоятда даҳшатли ва фожиали ҳолатлар унга заррача таъсир кўрсата олмас, ташвишга солмас экан. Атрофдагилардан Стриклендни кескин ажратиб турадиган нарса башанг ва бамайлихотир ҳаёт тарзи билан чиқиша олмаслик, тўғрироғи, нафрат экан. У каталакдек, ғарибгина хонада хотиржам яшай олар, атрофини чиройли нарсалар билан безашга ҳам интилмасди. Мен ишонаманки, хона гулқоғозлари ниҳоят даражада ифлосланиб кетганини ҳам сезмасди. У юмшоқ оромкурсида эмас, ошхона ўриндиғида ўтирарди. У зўр иштиёқ билан овқатланарди, лекин нима ейиши аҳамиятсиз эди. Овқат унинг учун очлик туйғусини бартараф этиш воситаси ҳисобланарди. Овқат топишнинг иложи қолмаганда эса неча кунлаб оч юраварди. Кейинги ярим йил ичида эса емаги кунига фақат бир бўлак нон ва бир шиша сутлигини билиб олдим. Табиатан таъсирчан бўлган бу одам туйғулар уйғотадиган барча нарсаларга тамомила бефарқ эди. Етишмовчилик унга азоб бермасди, ҳайратланарли жойи шунда эдики, бунақа ҳаёт тарзини кечираётиб ҳам руҳан тетик эди. Лондондан олиб келган озгина пули тугагандан кейин тушкунликка берилмади. Расмлари сотилмасди, менимча, уларни сотишга ҳам унчалик интилмасди, тирикчилик ўтказишнинг бошқа йўллари ахтаришга ҳаракат қиларди. Ҳамма нарсага қизиқувчан лондонликларни тунги Париж ҳаёти билан таништириш иши билан шуғулланганлигини истехзоли юмор билан гапириб берди. Бу машғулот маълум даражада унинг ўзига анча мос келарди. Шу баҳонада қандайдир йўллар билан у Парижнинг кўпчилик нигоҳидан панадаги кўчаларини

миридан сиригача ўрганиб олди. Мадлен кўчасида соатлаб юриб, қонун томонидан тақиқланган томошаларни кўришга ишқибоз, иложи борица ичиб олган лондонлик сайёҳларни қидирарди. Баъзида Стрикленд мўмайгина пул ишлаб топарди. Пировардида, унинг кийим-кечаги шу қадар дабдаласи чиқиб эскириб кетдики, натижада, саёҳатчиларнинг аксариятини бу жулдур кийимли йўл бошловчи билан бирга кетишга юраги дов беравермасди. Кейин яна омади юришиб қолди: иш топди. Англияга юбориладиган дори-дармонларнинг рекламасини таржима қилиш билан шуғулланди. Бир куни иш ташлашлар вақтида бўёқчилик билан ҳам шуғулланди. Лекин ўз санъатини ҳам ташлаб қўймади, фақат рассомлар студиясига боришни тарк этиб, ёлғиз ўзи ишлай бошлади. Мато ва бўёқлар учун пул топиларди, унга бошқа нарсанинг кераги йўқ эди.

Билишимча, у жуда қийинчилик билан ишлар экан, бирор одамдан ёрдам олишни истамай, олдинги авлод вакиллари томонидан ҳал этилган баъзи техник муаммоларни ҳам ўзи ечишга кўп вақтини сарфларди. У нимагадир эҳтирос билан интиларди, лекин нимага интилаётганини мен билмасдим, эҳтимол, бунини ўзи ҳам билмасди. Лекин қаршимда ўз йўлидан қайтмайдиган шижоатли одам турганини ҳис этардим. Тўғри, у эси жойида одамга ўхшамасди. Менга у ўз расмларини кўрсатмайдигандай, бу расмлар ўзига ҳам ёқмайдигандай туйиларди. Стрикленд орзулар оламида яшарди, реал ҳаётнинг эса унга қизиғи йўқ эди.

Бутун иштиёқию эҳтироси билан меҳнат қиларкан, ботиний кўзи билан кўриб турган нарсаларидан бошқа бутун борлиқни буткул унутарди. Кейин расмни тугатар-тугатмас (назаримда, у жуда камдан-кам ҳолатлардагина асарини тугатарди) ўз асарига қизиқиши сўнардиколарди. Ҳеч қачон қилган ишидан кўнгли тўлмасди.

Яратган асари кўнглида кўриб турганидан кўра хира ва аҳамиятсизроқ туйиларди ўзига.

– Нега асарларингизни кўргазмага қўймайсиз? – сўрадим ундан. – Наҳотки бошқа одамларнинг фикрини билишга қизиқмасангиз?

– Қизиқувчан эмасман.

Бу сўзларидан нафрат оҳангларини сезиш қийин эмасди.

– Ахир сиз шуҳрат тўғрисида ўйламайсизми? Бу туйғудан бирор рассом зоти бегона эмас-ку.

– Болаларча гўллик бу! Агар бошқа бирор одамнинг фикрини сариқ чақага олмайдиган бўлсанг, оломоннинг фикридан не фойда?

Мен кулдим:

– Ҳамма ҳам бундай мулоҳаза юритавермайди!

– Ким шуҳрат келтиради? Танқидчилар, ёзувчилар, биржа даллоллари, аёллар. Умрингда сен кўрмаган, сени мутлақо танимайдиган одамлар қўлларинг билан яратган мўъжизани кўриб ҳаяжонланишлари, ўзларини кўярга жой тополмай қолишларини кўриш ғоят лаззатли бўлса керак? Шуҳрат кимга ёқмайди? Одамлар юрагида кўрқув ва изтироблар уйғотадиган туйғудан кўра шуҳрат афзалроқ бўлса не ажаб?

– Шунчаки бир гап.

– Ахир сизга яхши ёки ёмон расм чизишингиз барибир эмас-ку?

– Барибир. Мен учун энг муҳими – кўнглим кўриб турган нарсани чизиш.

– Масалан, мен инсон қадами етмаган оролда қилган ишимни ўзимдан бошқа ҳеч ким кўрмайди, деган ишонч билан ишлай олишимга шубҳа қиламан.

Стрикленд анчагача жим турди, лекин унинг кўзлари худди юрагини ҳаяжонга тўлдирган қандайдир нарсани кўраётгандай ёниб турарди.

– Мен гоҳида беҳудуд денгиз кенгликлари орасида қолиб кетган оролни кўраман; ўша ердаги кишилар ни-гоҳидан узоқдаги водийда, менга тамомила нотаниш дарахтлар орасида тинчгина яшардим. Ўша ерда қидирган нарсаларимни топа олардим, деб ўйлайман.

У рисоладагидек гапира олмасди. Сифатловчи сўзлар ўрнига қўл ҳаракатларини ишлатар, тез-тез тутилиб қоларди. Назаримда, у айтмоқчи бўлиб турган фикрни ўз сўзларим билан ифодалашга уриндим.

– Сўнгги йилларга назар ташлаб, қилаётган ишларингиз сарсон-саргардонликларингизга арзийди, деб ўйлайсизми?

Нимани кўзда тутаётганимни тушунмай, менга қараб қўйди у. Мен тушунтирдим:

– Сиз тинчгина уйингиз ва бахтли ҳаётингиздан воз кечиб кетдингиз. Сиз ўзига тўқ одам эдингиз. Бу ерда, Парижда ғарибона ҳаёт кечиряпсиз. Агар ҳаётни қайтадан бошлаш имкони бўлганда, яна шу ишни қайтарган бўлармидингиз?

– Албатта.

– Биласизми, сиз ўз хотинингиз ва болаларингиз ҳақида мендан сира сўраганингиз йўқ. Наҳотки улар тўғрисида сира ўйламасангиз?

– Йўқ.

– Саволларимга бу қадар қисқа, жавоб қайтармасангиз афзалроқ бўлармиди?! Лекин сиз уларга етказган азобларингиз, изтиробларингиз учун баъзида виждонингиз қийналади-ку?

Стрикленд яйраб кулди ва бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

– Назаримда, сиз вақт-вақти билан ўтмиш ҳақида ўйласангиз керак. Етти ёки саккиз йил олдинги воқеаларни эмас, анча олдинги, хотинингиз билан илк учрашувларингиз, севиб қолганингиз, уйланганингиз ҳақида

ўйларсиз. Наҳотки сиз уни биринчи маротаба қучоғингизга олгандаги қувончни унутган бўлсангиз?

– Мен ўтмиш тўғрисида ўйламайман. Мен учун фақат бугунги кун аҳамиятга эга.

Мен бир дақиқа хаёл суриб қолдим. Жавоб мужмал эди, лекин шунга қарамай, назаримда, унинг айтаётган гапининг маъносини салгина уққандай бўлдим.

– Сиз бахтлимисиз? – сўрадим ундан.

– Ҳа.

Мен хаёл сурганимча жимгина турардим. У ҳам нигоҳимга бардош берди, кейин кўзларида истехзоли учкун алангаланди.

– Ишларим ёмон, эҳтимол, сиз мени қораларсиз?

– Бемаъни гап, – сўзини кескин бўлдим. – Ҳайвон ўргатувчининг хавфли илон билан ўйнашишини қоралаб бўлмайди. Зеро, унинг психикасини ўрганиш, шубҳасиз, қизиқиш уйғотади.

– Демак, сиз мен билан фақат ёзувчи сифатида қизиқаётган экансиз-да?

– Ҳа, фақат ёзувчи сифатида.

– Ундай бўлса, мени қоралашингиз мумкин эмас экан. Ўзингиз ҳам фаришта эмассиз!

– Эҳтимол, шунинг учун ҳам мен билан гаплашганингизда ўзингизни бемалол тутяпсиз.

У жилмайиб қўйди-ю, ҳеч нарса демади. Афсуски, мен унинг кулишини тасвирлай олмайман. Бу шунчаки кулги эмасди, лекин бу кулгиси туфайли юзлари ёришиб кетди, одатдагидай, бадқовоқ эмас, истехзоли – айёрона маъно касб этди. Шунингдек, бу аста-секинлик билан кўзларининг бурчагидан бошланадиган, эҳтимолки, туғалланадиган қандайдир ноинсоний кулги эди. Бу кулги мени сўрашга мажбур этди.

– Сиз бу ерда, Парижда бирортасини севиб қолмадингизми?

– Бундай бемаъни ишларга вақтим бўлгани йўқ. Ҳаёт жудаям қисқа нарса, ҳам санъат, ҳам севгига вақт етмайди.

– Сиз гўшанишин одамга ўхшамайсиз?

– Буларнинг барчаси мен учун ёқимсиз.

– Инсон зоти шунақа яратилган.

– Нега устимдан куляпсиз?

– Чунки мен сизга ишонмайман.

– У ҳолда сиз тўқим табиат экансиз.

Мен унга синовчан тикилганимча жим туравердим.

– Мен билан майнавозчилик ўйнашингиздан нима фойда? – дедим ниҳоят.

– Тушунмаяпман.

Мен кулиб юбордим.

– Ҳозир тушунтираман. Мана сиз ойлаб ҳеч нарса ҳақида ўйламайсиз ва бу билан ҳаммасини бир умрга унутдим, деб ўйлайсиз. Сиз эркинликдан лаззатланяпсиз ва эндиликда қалбим фақат ўзимга тегишли, деб ўйлаяпсиз. Худди бошингиз юлдузларга тегиб тургандек туйилади сизга. Кейинроқ эса кутилмаганда бундай ҳаётга бардош бера олмаслигингизни, оёқларингиз ердан кўтарилмай доимо балчиқ ичида турганини ҳис этасиз. Бу ботқоқлик сизни ҳам ўз домига тортмоқчи бўлади. Сиз бирорта сатанг, таги паст, ҳайвонсифат аёлга дуч келасиз. Аёл зотининг барча энг ярамас томонларини ўзида мужассамлаштирган бу енгилтакка ёввойи ҳайвондек ташланасиз. Унинг бағрида таскин топасиз, жунбишингиз кўзингизни кўр қилиб қўяди.

У менга тикилиб турарди, бу гаплар унга заррача таъсир этмади. Мен ундан кўзимни узмасдим ва оҳисталик билан гапирардим.

– Яна бир нарса: буларнинг барчаси ўтиб кетгач, сиз кутилмаганда ўзингизни фавқулодда покдомон ҳис этасиз, танасиз руҳ ҳисоблайсиз ўзингизни. Бамисоли ша-

мол, дарахтлар, дарё сувлари билан қўшилиб, бирлашиб кетгандай бўласиз. Ўзингизни худо, деб фахмлайсиз. Шу нарсани тушунтириб бера оласизми?

Гапимни тугатмагунимча Стрикленд мендан кўзини узмади. Унинг юзида ғалати маъно зухурланиб қолди. «Бундай қиёфа қийноқлар натижасида ўлиб кетган одамнинг юзида бўлиши мумкин», деб ўйладим ичимда. Стрикленд миқ этмасди. Мен суҳбатимиз поёнига етганини англадим.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Парижда ўрнашиб олганимдан кейин пьеса ёза бошладим. Бир маромда ҳаёт кечирардим, эрталаблари ишлардим, кундузлари Люксембург боғида сайр этар ё бўлмаса, кўчаларда кезардим. Жаҳондаги энг яхши расмлар галереяси, кўрганингда доимо ўйга толдирадиган Луврда соатлаб вақтимни ўтказардим, дарё соҳили бўйлаб сотиш учун ёйилган эски китобларни варақлардим. Мен бу китобларни сотиб олишни мўлжалламасдим. Гоҳ у жойда, гоҳ бу жойда кўраётган китобларимдан бирор саҳифасини ўқирдим ва яна нарироқдаги китоблар олдида пайдо бўлардим. Шундай қилиб, жуда кўп китоблар билан танишиб чиқардим, уларни батафсилроқ ўқишни эса истамасдим. Оқшомлари дўстларимникига борардим. Струвеларникига тез-тез кириб турардим, гоҳида уларнинг камтарона кечки овқатларига шерик бўлардим. Дирк Струве итальян овқатларини тайёрлашдаги пазандалиги билан мақтанарди. Дарҳақиқат, айтиш керакки, унинг итальянча макаронли овқати расмларига қараганда дурустроқ чиқарди. Помидор шарбатига обдан тўйдирилган макаронли овқатни катта товоқда келтирилиб, ажойиб уй нони ва қизил вино билан тановул қилганимизда шоҳона базмда ўтиргандек ҳис этардик ўзимизни.

Мен Бланш Струвени яқиндан билиб олдим. Инглиз бўлганим, у эса ўз ватандошлари билан жуда кам учрашганлиги туфайли бўлса керак, менинг ҳар бир келишим унга қувонч бағишларди. У хушмуомала, соддадил эди. Кам гапирса ҳам яхши фазилатлари яққол кўзга ташланарди. Неғалигини билмайман-у, лекин унинг кўнглида қандайдир сир яширингандай туйиларди менга. Эҳтимол, эрининг эзма ва бир қоп ёнғоқлиги олдида табиатан босиқлик учун шундай туйилаётгандир. Дирк ҳамма нарсани валақлайверарди. Ҳатто интим масалаларни ҳам уялмай-нетмай муҳокама қилаверарди. Хотини бундай пайтларда музтар бўларди, лекин фақат бир мартаба эри қандай қилиб сурги дори ичганини узоқ, бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилганида ўзини тутиб туролмади. Ўз кўргиликларини тамомила жиддий тарзда сўзлаб беришидан ўзимни тўхтатиб туролмадим, роса кулдим. Струве хонимнинг эса жаҳли чиқиб кетди.

– Ўзини аҳмоқ қилиб кўрсатиш нима учун зарур бўлиб қолдйкин-а! – қичқирди у.

Хотинининг жаҳли чиқиб кетганини кўрганда Диркнинг кўзлари янада каттароқ очилди, мўйлаби қимирлади.

– Жонгинам, хафа бўлдингми? Бундан кейин ҳеч қачон сурги дори ичмайман. Сафро ўйнаб кетганидан бўлса керак. Ишим бир жойда ўтириб қилинадиган иш-да. Кўпроқ ҳаракат қилишим керак. Ахир уч кунгача ичимдан...

– Худо хайрингни бергур, оғзингни юмсанг-чи, – эрининг гапини бўлди хотин кўзларига ёш келиб.

Струвенинг афти буришди, жазоланган боладай лабларини чўччайтирди. У ёрдамга чақиргандай ялинганнамо менга қараб қўйди, лекин мен ўзимни тутолмай ҳамон кулардим.

Бир куни Струвенинг сўзларига қараганда, Стрикленднинг икки ёки уч расми бўлган савдогарникига

кирдик. Лекин уй эгаси Стрикленд яқинда бу расмларни қайтариб олганини айтди. Неғалиги номаълум.

– Тўғриси айтсам, мен бундан унчалик хафа эмасман. Мен уларни фақат жаноб Струвега ҳурматим туфайлигина олгандим, иложи бўлса, сотишга ваъда бергандим.

У елкасини қисди.

– Мен, албатта, ёш рассомларни қўллаб-қувватлаб тураман. Лекин бу ерда масала бошқачароқ. Ўзингиз биласиз, унинг қобилияти сариқ чақага арзимаиди.

– Мен сизга бир гапни айтиб қўяйки, ҳозирги вақтда унга тенг келадиган рассом йўқ. Сўзларим эсингизда турсин, сиз мўмай даромад оладиган имкониятдан маҳрум бўляпсиз. Шундай вақтлар келадикки, бу расмлар дўконингиздаги барча расмлардан ортиқроқ баҳоланади. Ўз асарларини юз франкка ҳам сота олмаган Монени эсланг. Эндиликда улар қанча туради?

– Тўғри. Лекин Монедан ёмон бўлмаган ўнлаб рассомлар ҳамон ўз расмларини сотиша олмаяпти. Улар ҳозир ҳам арзийдиган пул турмайди. Бун қандай билиб бўлади? Ахир муваффақият хизматига қараб келадими? Бемаъни гап. Бунинг устига, сизнинг ошнангиз муваффақият қозона оладими-йўқми, бун исботламоқ керак. Жаноб Струве, сиздан бошқа ҳеч ким бундай фикрда эмас.

– У ҳолда, сизнингча, бундай шарафга ким муносиб? – сўради Дирк ғазабдан қизариб. – Фикри тор одам экансиз!

– Сиз ўтмишда улуғ рассомлар Рафаэл, Микеланжело, Энгр, Дела-Круаларни эслаб кўринг – уларнинг барчаси ўз даврида довруқ қозонишган.

– Кетдик, – Струве менга юзланди Дирк, – акс ҳолда мен уни ўлдириб қўяман.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Мен Стриклендни тез-тез кўриб турардим ва ахён-ахёнда у билан шахмат ҳам ўйнардим. Унинг феълига тушуниб бўлмасди. Гоҳ паришонхотир бир алпозда, ҳеч кимга эътибор бермай бурчакда ўтирар, яхши кайфиятда вақтида эса узук-юлуқ ва тутилиб нималарнидир гапира бошларди. Мен ундан бирор марта бўлсин арзийдиганроқ бамаъни гап эшитмаганман, лекин унинг даҳшатли киноялари гоҳида жуда қизиқарли бўларди. Стрикленд фақат ўзи ўйлаган нарсасинигина гапирарди. Одамларнинг иззат-нафсига тегиш унинг учун ҳеч нарса эмасди, бундан хафа бўлишганда эса фақат кулар, хурсанд бўларди. Масалан, у гоҳида Дирк Струвени ҳақоратловчи шу қадар аччиқ сўзлар айтардики, бечора умрбод учрашмасликка қасам ичиб, бу ердан узоқлашарди. Лекин Стрикленднинг забардаст сиймоси бақалоқ голландни ўзига тортаверар, шу боис гуноҳ иш қилиб қўйган кучукчадек яна унинг ёнига келаверарди. Ҳолбуки, у яна ҳақоратланишини яхши билар ва бундан жуда қўрқарди. Неғалигини билмадим-у, Стрикленд мен билан иштиёқ-ла гаплашарди. Бизнинг муносабатларимиз ўзига хос эди.

Бир куни у мендан эллик франк қарз сўради.

– Бўлмайди, – жавоб бердим унга.

– Нега?

– Не сабабдан сизга қарз бериб туришим керак экан?

– Ҳозир жуда қийналиб қолдим.

– Бунинг менга қизиғи йўқ.

– Очликдан ўлиб кетсам ҳам сизга барибирми?

– Бу билан менинг нима ишим бор? – сўрадим ўз навбатида.

Бир-икки дақиқа бароқ соқолини тортқилаганча менга тикилиб қолди у. Мен кулдим.

– Нима кулгингизни қистатяпти ўзи, билишни хоҳлардим? – Унинг кўзлари ғазабкор ёнарди.

– Наҳотки сиз шунчалик соддасиз? Сиз ҳеч қандай мажбуриятни тан олмайсиз, шу боис ҳам сиз учун ҳеч ким ҳеч нарсага мажбур эмас.

– Ҳозир бориб ўзимни осиб қўйсам, нима қиласиз? Хона ҳақини тўлашга сариқ чақа ҳам йўқ, уй эгаси кўчага ҳайдаб чиқариши мумкин.

– Тупурдим, менга нима?

У пишқириб қўйди:

– Манманлик – бу! Мен шундай қилсам, барибир, виждонингиз қийналади.

– Шундай қилиб кўринг. Кейин бир гап бўлар, – жавоб бердим мен.

Унинг кўзларига билинар-билинемас табассум югуриб, қолган арағини жимгина ичиб қўйди.

– Шахмат ўйнамаймизми? – таклиф қилдим унга.

– Майли.

Шахмат доналарини териб бўлганимизда у тахтага мамнун тикилиб қолди. Аскарларинг жангга тайёрлигини кўриш мароқли эди.

– Сиз ростдан ҳам қарзга пул бериб туради, деб ўйладингизми?

– Нега бермас экансиз?

– Сиз мени ҳайрон қолдиряпсиз ва хафа қияпсиз!

– Нега?

– Маълум бўлишича, сиз ботинан центиментал одам экансиз. Ҳиссиётларимга таъсир кўрсатадиган бундай йўлдан фойдаланмасангиз, яхши бўларди.

– Агар шу гапларга раҳмдиллик қилсангиз, сизни жинимдан ёмон кўрган бўлардим.

– Шундай бўлгани маъқул, – кулдим мен.

Биз дастлабки юришлардан кейин ўйинга берилиб кетдик. Ўйин тамом бўлгач, унга айтдим: «Агар шу қадар

ночор аҳволда бўлсангиз, расмларингизни менга кўрсатинг. Эҳтимол, улардан бирортаси маъкул келса, сотиб оларман».

– Туёғингизни шиқиллатиб қолинг, – гапимни бўлди у.

У ўрнидан туриб, эшик томон юра бошлади. Мен уни истехзоли кулги билан тўхтатдим.

– Арақнинг пулини тўлашни унутдингиз, шекилли!

У мени сўкди, жаҳл билан стол устига танга пул ташлаб чиқиб кетди.

Шундан кейин бир неча кун мобайнида мен уни учратмадим. Лекин кунларнинг бирида, қаҳвахонада газета ўқиб ўтирган пайтимда у тўсатдан кириб келди-да, ёнимга ўтирди.

– Кўриб турганимдек, ўзингизни осмабсиз, шекилли, – киноя қилдим.

– Йўқ, мен буюртма олдим. Икки юз франкка кекса тунукасознинг портретини ишляпман.

– Бу буюртмани қандай топдингиз?

– Мен булка сотиб оладиган аёл тавсия этибди унга. Тунукасоз ўз портретини ишлаб берадиган одам қидириб юрганини айтган экан. Ўртада тургани учун унга йигирма франк беришга тўғри келди.

– Тунукасоз қандай кўринишдаги одам экан?

– Портрет учун жуда мос экан. Юзи қизил, семиз қўйнинг сонидай ёғлиқ, йилтиллайди, ўнг юзида каттакон тукли сўғали ҳам бор.

Стрикленднинг димоғи чоғ эди, Дирк Струве даврамизга келиб қўшилганда яна унга ёпиша кетди. Кутилмаган эпчиллик билан шўри қурғур голланднинг заиф жойларини топиб, олдингидай захарханда киноялар қилиши билан эмас, бўралаб сўкиб, суробини тўғри қилиб қўйди у. Бу ҳужум шу қадар кутилмаганда рўй бердики, бечора Струве бўридан қочмоқчи бўлган қўйдек ўзини қаёққа қўйишни билмасди.

Вазиятдан қандай чиқишини билмаган голланднинг кўзларига пировардида ёш келди. Лекин энг ёмон томони шунда эдики, бу ёқимсиз манзаранинг гувоҳи бўлган ҳар бир одам ҳам гарчи Стриклендга нафрат билан қараса-да, кулгидан ўзини тўхтата олмасди. Дирк Струве энг нозик туйғулари ҳам беихтиёр кулги уйғотадиган бахтсиз одамлар тоифасига кирарди.

Лекин нима бўлганда ҳам менинг ўша қишда Парижда ўтказган кунларимдан энг ёқимлилари Дирк Струве билан боғлиқ. Унинг камтарона оилавий ўчоғи кишини ўзига мафтун этарди. Эр-хотиннинг муносабати юракка хушнудлик бахш этарди. Диркнинг хотинига нисбатан беғубор ва болаларча севгиси ғамхўрона назокат билан йўғрилганди. Жўшқинлигининг бесўнақай самимийлиги беихтиёр муҳаббат уйғотарди. Хотини эрининг севгисига қандай жавоб бериши лозимлигини тушунганим ҳолда аёл ҳам эрига қаттиқ боғланиб қолганини кўриб хурсанд бўлардим. Агар аёлда юмор туйғуси бўлса, эрининг ҳаддан ташқари унга сажда қилишидан завқланиб кулган бўларди. Лекин кулган тақдирда ҳам бу эътибордан таъсирланмаслиги ва мамнун бўлмаслиги мумкин эмас. Дирк – умр бўйи фақат хотинини севадиган тоифадан, хотини кексайиб, бутун тароватини йўқотган тақдирда ҳам унинг учун дунёдаги энг ёш ва энг гўзал аёл бўлиб қолади. Бу эр-хотинларнинг турмуш тарзи бир меъёردа ва осойишта давом этиши билан ажралиб турарди. Уларнинг уйларида устахонадан ташқари ётоқхонаю кичкинагина ошхона бор эди, холос. Струве хоним барча уй юмушларини фақат ўз қўллари билан бажарар, бозорга борар, пишириб-куйдирар, нарса тўқир, хуллас, худди чумолидек кечгача тиним билмасди. Кечқурун яна тўқишга тушар, устахонада ўтириб олганча Диркнинг рояль чалишини эшитарди. У роялни дурустгина чалар, лекин чалаётган мусиқасига ҳиссиётларини ҳаддан

ташқари кўп сарфларди. Бу ижрода унинг севги билан тўлиб-тошган таъсирчан ва олижаноб қалби куйланарди.

Уларнинг ҳаёти тинч ва осойишта эди. Дирк Струве билан боғлиқ ғалатилик буларнинг бутун ҳаёт тарзига ўз муҳрини босганди.

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

Рождество байрамига бир неча кун қолганида Дирк Струве байрамни биргаликда кутиб олишга таклиф қилиб келибди. Байрам арафалари унда доимо нозик ҳис-туйғулар уйғотар ва бунақа пайтларда дўстлар даврасида бўлишни, байрамни бутун қонун-қоидаларини ўрнига қўйган ҳолда кутиб олишни ёқтирарди.

Ҳар иккаламиз Стриклендни кўрмаганимизга бир ойлар бўлганди. Мен бир неча муддатга Парижни томоша қилиш учун келишган дўстларим билан овора эдим. Струве эса ҳар қачондагидан кўра қаттиқроқ хафа бўлган ва шу боисдан энди ҳеч қачон унинг ёнига яқинлашмасликка ўзига ўзи сўз берганди. Стрикленд – ярамас одам, энди унинг қораси ўчсин, деганди. Лекин яқинлашиб келаётган байрамлар унинг қалбини олижаноб туйғуларга ғарқ этди. Стрикленд рождествони танҳоликда ўтказишини эслаб юраги орзиқди. Струведай одам дўстлар байрам столи атрофида тўпланишадиган кунда Стрикленднинг танҳоликда, ғамгин хаёлларга ғарқ бўлган ҳолда ўтиришига чидай олмасди.

Дирк ўз устахонасига байрам арчасини ўрнатди. Мен арчанинг ясатилган шохларига ҳар биримиз учун унча муносиб бўлмаган турли совғаларни осиб қўйганини кўз олдимга келтирдим. Струве Стрикленд билан учрашишга ич-ичидан қўрқиб турганини сездим. Ўзини шунчалик ҳақоратлаган одамни осонгина кечириб, олдига бош

эгиб бориш ғоятда таҳқирли эканлигини билгани ҳолда, мени ярашиш саҳнасида гувоҳ бўлишимни истарди. Иккаламиз Клиши кўчасига йўлга тушдик, лекин Стрикленд қаҳвахонада йўқ экан. Кўчада пойлаш совуқлик қиларди. Шу боис сигаралар тутунидан залнинг ҳавоси димиқиб ва бузилиб кетишига қарамай, чарм диванга ўрнашдик. Стрикленд кўринмасди, бироздан кейин Стрикленд гоҳида шахмат ўйнайдиган француз рассомини кўриб қолдик. Уни ёнимизга чақирдим, рассом бизга келиб кўшилди.

Струве ундан Стриклендни қачон кўрганлигини сўради.

– Стрикленд касал, – жавоб берди рассом, – сизлар билмасмидиларинг?

– Жиддий касалми?

– Билишимча, жудаям жиддий.

Струвенинг ранги оқариб кетди.

– Нега менга бу ҳақда хабар бермади? У билан айтишиб қолган мен аҳмоқман, ўзи. Ҳозироқ унинг олдида бориш керак. Ҳеч ким унга қарамаётган бўлса керак. У қаерда туради?

– Хабарим йўқ, – жавоб берди француз.

Маълум бўлишича, ҳеч қайсимиз Стрикленд турадиган жойни билмас эканмиз. Диркнинг жаҳли чиқиб кетди.

– У ўлиб қолиши ва буни ҳеч ким сезмаслиги мумкин. Даҳшат! Буни ўйлашнинг ўзи кўрқинчли! Биз дарҳол уни қидириб топмоғимиз керак.

Мен Струвега Париждай шаҳарда бирор одамни таваккал қилиб қидириш маъносиз эканлигини тушунтирмоқчи бўлдим. Аввало, қандай ҳаракат қилиш режасини ишлаб чиқмоғимиз керак.

– Жудаям яхши! У эса ўлим тўшагида ётган бўлиши мумкин, биз қидириб топганимизда эса кеч бўлади.

– Жим турсанг-чи, ўйлагани қўясанми?! – бақириб бердим унга.

Менга фақат бир манзил – «Отель де белж» меҳмонхонаси маълум эди, лекин Стрикленд аллақачон у ердан чиқиб кетган экан. Шу туфайли у ердагилар Стриклендни эслашмаса керак. Агар ўз манзилини атайин яшириб юришини эътиборга оладиган бўлсак, уни қидириб топишга, меҳмонхона назоратчисига манзилини қолдирганлигига ҳеч қандай ишонч йўқ эди. Бунинг устига, орадан беш йилдан ортиқроқ вақт ўтган эди. Лекин у ҳамон шу қаҳвахонага келиб турар экан, яқинроқдаги бирор жойда яшаб тургани эҳтимолдан холи эмасди.

Шунда тўсатдан портрет чизиш учун буюртмани Стрикленд нон сотиб оладиган ширин кулча пиширувчи аёл орқали амалга оширганини айтгани эсимга тушди. Унинг яшайдиган жойини, эҳтимол, шу аёл орқали топармиз. Мен маълумотномалар китобидан новвойхоналарни қидира бошладим. Яқин атрофда бешта новвойхона бор экан, барчасини айланиб чиқишга тўғри келди. Струве истар-истамас орқамдан эргашди. Унинг ўз режаси бўлиб, Клиши кўчасига туташадиган барча тор кўчаларни айланиб, одамлардан Стрикленд шу ерда туриш-турмаслигини суриштириш эди. Менинг соддагина режам ўзини оқлади, иккинчи булкахонага борганимиздаёқ пештахта ортида турган аёл Стриклендни танишини билдирди. У фақат қаршидаги учта уйнинг қай бирида яшашини аниқ билмаслигини айтди. Лекин бизни зафар кучди, биз сўраган биринчи уй назоратчиси Стрикленднинг хонаси энг юқори қаватда эканлигини айтди.

– У, чамаси, касал, – гап бошлади Дирк.

– Ҳаммаси бўлиши мумкин, – бепарво жавоб берди уй назоратчиси. – Ҳақиқатан ҳам мен уни бир неча кундан бери кўрмайман.

Струве зинапоядан мендан олдин зипиллаб чиқиб кетди. Мен ниҳоят юқори қаватга чиқиб борганимда у эшикни очган камзулли қандайдир ишчи билан гаплашиб турарди. Ишчи қўшнисининг эшигини тақиллатишлари кераклигини, бу уйнинг эгаси ҳақиқатан рассомлигини, лекин бир ҳафтадан бери кўринмаётганини айтди. Струве эшикни тақиллатиш учун эндигина қўлини узатаётганда тўсатдан тўхтади-да, ғамгузор юзини мен томон ўгирди.

– Ўлиб қолган бўлса-чи?

– Стрикленд ўлмайдиганлар хилидан.

Мен эшикни тақиллатдим. Жавоб бўлмади. Кейин эшик дастасини бурадим, эшик қулflanмаган экан.

Биз уйга кирдик, олдинда мен, орқада Струве эди. Хона қоронғи бўлиб, қия ойна томли болохона экан.

Тепадан тушиб турган хира нургина уйни салгина ёритиб турарди.

– Стрикленд! – деб чақирдим.

Жавоб бўлмади. Энди бу нарса менга ҳам ғалати туйилди, орқамда турган Струве худди безгак тутаётгандек титрарди. Мен чироқни ёқишга журъат эта олмасдим. Бурчакдаги каравот элас-элас кўзга ташланди, ғалати бўлиб кетдим: чироқ ёқилгудай бўлса, каравотда ётган жонсиз жасадга кўзимиз тушиб қолса-я!

– Гугуртларинг йўқми, тентаклар?

Қоронғилик ичидан Стрикленднинг қўпол овозини эшитиб титраб кетдим.

– Эй, Худойим! – қичқириб юборди Струве. – Мен сизни ўлиб қолди, деб ўйлабман.

Мен гугуртни ёқиб, шам топиш илинжида у ёқ-бу ёққа разм солдим. Торгина бу хона ҳам ётоқхона, ҳам устахона вазифасини бажараркан. Унда каравот, рамкага солинган, расм чизишга мўлжалланган матолар девор томонга қаратиб қўйилганди, рамка қўйиладиган мослама, стол

ва стул бор эди. Ҳеч қандай гилам ҳам, камин, ўчоқ ҳам кўринмасди. Стол устидаги бўёқлар, куракчалар, ахлатга ташласа бўладиган турли буюмлар орасида шам қолдиғи кўзга ташланди. Мен уни ёқдим.

Каравот калта бўлгани учун Стрикленд жуда ғалати алпозда, ғужанак бўлиб, устига бор кийим-кечакларини ташлаганча ётарди. Биринчи кўргандаёқ иситмаси баландлигини сезиш қийин эмасди.

Струве унинг ёнига шошилди, азбаройи таъсирланиб кетганидан титроқ овоз билан минғирлади:

– Эй, бечора дўстим, сизга не бўлди? Касал бўлиб қолганлигингиздан мутлақо беҳабар эканман.

Нега менга хабар бермадингиз? Сиз учун ҳар нарсага тайёрлигимни биласиз-ку, ахир. Ўшанда мен сизга айтган гапимни ўйлаб ўтирманг. Мен ноҳақ эдим. Сиздан хафа бўлганлигим – тентаклигим, холос...

– Йўқолларинг, – таҳдид қилди Стрикленд.

– Эсингизни йиғиб олинг. Сизни ўрнаштириброқ ётқизиб қўйишга ижозат этинг. Наҳотки бу ерда сизга қараб турадиган бирор одам топилмаса?

У саросима ичида фақирона чордоққа қаради. Чойшаб ва ёстиғини тузатди. Стрикленд оғир нафас олар, ўқрайиб қараганча миқ этмасди. Кейин мен томонга қаҳрли нигоҳ ташлади. Мен бамайлихотир турардим, ўз навба-тида, мен ҳам унга тикилдим.

– Агар мен учун бирор нарса қилмоқчи бўлсангизлар, сут олиб келинглар, – деди ниҳоят у. – Икки кундан бери хонадан ташқарига чиқмаяпман.

Каравот ёнида бўш сут шишаси ётарди, нон қолдиқлари газета парчасига ўралганди.

– Шу вақт ичида нима едингиз? – сўрадим ундан.

– Ҳеч нарса.

– Шунча вақтдан бери-я? – қичқириб юборди Струве.

– Наҳотки сиз икки кундан бери бирор нарса емай ва ичмай ётибсиз? Даҳшат-ку!

– Сув ичдим.

Унинг кўзлари каравотдан қўл узатса етадиган жойдаги каттакон финжонга қадалди.

– Ҳозир чопқиллаб бориб овқат олиб келаман, – деди питирлаб Струве. – Айтинг-чи, кўнглингиз нима тусайди?

Мен гапга аралашиб, иссиқ ўлчагич, озроқ узум ва нон сотиб олиш кераклигини айтдим. Струве фойдаси тегиши мумкинлигидан хурсанд бўлиб зипиллаб пастга тушиб кетди.

– Шайтоннинг тентаги, – минғирлаб қўйди Стрикленд.

Мен унинг томир уришини ушлаб кўрдим. Томирлари билинар-билинемас, лекин тез урарди. Саволларимга, жавоб бермасди. Сўроққа тутаверганимдан кейин у жаҳл билан девор томонга ўгирилиб олди. Ўн дақиқалардан кейин Струве ҳаллослаганча етиб келди. Айтилган нарсалардан ташқари шам, шўрва, спирт лампа келтирибди. Чаққон уй соҳибидай дарҳол сутни пиширишга киришди. Мен Стрикленднинг иситмасини ўлчадим. Термометр унинг иссиғи қирку ўндан уч даражалигини кўрсатди. Унинг аҳволи ёмон эди.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Бироздан кейин хонадан чиқиб кетдик. Дирк уйига бориб овқатланиши лозим эди, мен эса «Дўхтир олиб келаман», дедим. Лекин чордоқнинг бўғиқ ҳавосидан ташқарига, тоза ҳавога чиқишимиз билан голландиялик ошнам у билан устахонасига бирга боришимни сўради. Миясига бир фикр келиб қолганлигини, уни ҳозир айтмаслигини, аммо мен муқаррар равишда у билан бирга боришим зарурлигини билдирди. Доктор ҳозирги паллада биз уришиб кўрганимиздан ортиқроқ иш қилолмаслигига ишонганимдан унинг таклифига рози бўлдим. Биз уйга кириб борганимизда Бланш Струве дастурхон тузатаётганди.

Дирк тўғри хотинининг ёнига борди-да, кўлини ушлаган-ча шундай деди:

– Жонгинам, сендан бир нарсани илтимос қилмоқчиман.

Аёл унга жиддий ва равшан нигоҳ билан боқди. Бундай нигоҳ ташлаши аёлга жуда ярашар, эҳтимол, унинг асосий латофати ҳам шунда эди. Струвенинг бадани азбаройи терлаб кетганидан янада қизарган, думалоқ, ҳамма вақт жовдираб турадиган кўзларида қатъият зухур этар, ҳозирги ҳолати ҳар қачонгидан ҳам кулгили эди.

– Стрикленд оғир касал. Эҳтимол, куни битай деб қолгандир. У ифлос болохонада яшаркан, унга қарайдиган бирор одам зоти йўқ экан. Уни бизникига олиб келишга ижозат эт.

Аёл эпчиллик билан бармоқларини эрининг кўлидан тортиб олди. Мен ҳеч қачон унинг бундай чаққон ҳаракатини кўрмагандим. Оқиш юзлари бирданига ловуллаб кетди.

– Йўқ, бўлмайди!

– Жонгинам, илтимосимни қайтарма. Мен ахир уни ёлғиз қолдира олмайман. Фикри ёдим ўшанда.

– Марҳамат қилиб, уйига боргин-да, қарайвер унга, қарши эмасман.

Аёлнинг овози совуқ ва такаббуруна жаранглади.

– Лекин у ўлиб қолади.

– Ўлса ўлаверсин.

Струве худди балиққа ўхшаб оғзини каппа-каппа очди, юзларидаги терни артди, кўллаб-қувватлашимни илтижо қилгандай, мен томон ялинганнамо қараб қўйди. Лекин мен нима дейишимни билмасдим.

– У улуғ рассом.

– Ишим нима? Мен ундан нафратланаман.

– Азизам, севгилим, бундай дема. Сендан илтижо қиламан, уни уйга олиб келишга рухсат бер. Биз уни шу

уйга жойлаштирамиз, эҳтимол, ҳаётини сақлаб қолармиз. Сенга малол келадиган иш бўлмайди, ҳаммасини ўзим қиламан. Устахонадан жой қилиб бераман унга. Ахир унинг итдай ўлиб кетишига йўл қўйиб бўлмайди. Бу инсонийлик эмас.

– Нега уни касалхонага ётқизиш мумкин эмас?

– Касалхонага? У меҳр ва муҳаббат билан парвариш қилиниши лозим.

Бланшнинг ниҳоятда ҳаяжонланиб кетгани мени ҳайрон қолдирди. У дастурхон тузатишда давом этар, аммо қўллари қалтирарди.

– Сабр косамни тўлдирма! Агар сен касал бўлгудай бўлсанг, Стрикленднинг парвойига келмасдинг.

– Нега ундай дейсан? Менга сен қарардинг. Унинг ёрдами менга керак бўлмасди. Бундан ташқари, у билан менинг орамизда катта фарқ бор. Унинг олдида мен кимман?

– Тентак кучук боласига ўхшайсан. Ерга ётиб олиб одамлар устингга чиқиб топташига йўл қўясан.

Струве кулиб юборди. Хотинининг ғазаб отига минганининг сабабини англагандай бўлди.

– Жонгинам, расмларимни кўргани келганини ҳечам эсингдан чиқара олмайсан-да. Расмларим унга ёқмаган бўлса, ота гўри қозихона бўптими? Унга расмларимни кўрсатиб ўтирган мен ўзим тентакман. Бундан ташқари, ҳақиқатан ҳам улар унчалик яхши асарлар эмас.

У маъюс нигоҳ билан устахонага кўз ташлади. Мосламадаги ҳали тугалланмаган расмда кулиб турган итальян деҳқони тасвирланган бўлиб, бир бош узумни қора кўзли қизнинг боши узра тутиб турарди.

– Расмларинг ёқмаган тақдирда ҳам одоб юзасидан индамаслиги лозим эди. Нега у сени ҳақорат қилди? Нафратини ифодаламақчи бўлдимми? Сен эса унинг қўллари уни ўпишга тайёрсан. Мен ундан нафратланаман!

– Тентаккинам, ахир у даҳо-ку. Ўзимни буюк рассом деб ҳисоблашимни истайсан, шекилли.

Албатта, шундай бўлишини истардим. Лекин мен унда даҳолик аломатларини аниқ кўриб турибман, шу туфайли ҳам бутун борлиғим билан унинг олдида сажда қиламан. Дунёда бундан ҳам ғаройиброқ нарса борми?.. Лекин бундай фазилат эгаларининг қисмати оғир бўлади. Даҳо одамларга сабр-бардош ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлмоқ керак.

Оилавий можаролар менинг олдимда бўлаётганидан хижолат чекиб, Струве нега мени бу ерга зўрлаб олиб келганига тушунмай, чеккароқда турардим. Хотинининг кўзлари жиққа ёш эди.

– Гапимни тушун, у фақат даҳо рассом бўлгани учунгина эмас, касал ва қашшоқ одам бўлгани учун ҳам уйимизга қабул қилишингни илтижо қиляпман!

– Мен уни ҳеч қачон уйимга қўймайман! Ҳеч қачон!

Струве мен томонга ўгирилди.

– Гап ҳаёт ва ўлим масаласи устида кетаётганини сен тушунтир унга. Ахир уни лаънати каталакда қолдириб бўлмайди-ку.

– Табиийки, хаста одамга бу ерда қараб турилса, ёмон бўлмасди, – дедим. – Лекин масалага бошқа томондан ён-дашилса, у келса жуда сиқилиб қоласизлар. Уни кундузлари ҳам, кечалари ҳам танҳо қолдириб бўлмайди.

– Севгилим, сен ахир касал одамга ғамхўрлик қилишдан кўрқиб, қаршилиқ қилишинг мумкин эмас.

– Агар у бу ерга келса, мен уйдан чиқиб кетаман! – ўзини йўқотар даражада қичқирди Струве хоним.

– Сени танимай қолдим. Ҳамиша раҳмдил ва оққўнгил эдинг-ку.

– Худо ҳақи, мени тинч қўй. Бу аҳволда жинни қилиб қўясан мени.

Ниҳоят, аёлнинг кўзларига шашқатор ёш келди. Курсига ўзини ташлаб, қўллари билан юзини беркитди.

Елкалари безгак тутаетгандек титрарди. Дирк шу лаҳзадаёқ унинг оёқлари остига чўккалади. У хотинини қучоқлаб олганича, қўлларини ўпар, эркалатувчи сўзлар айтиб овутар, аёлнинг юзларидан эса ёш оқарди. Аёл эрининг қучоғидан чиқиб, кўзларини артди.

– Қўйиб юбор мени, – деди Струве хоним сал юмшаб ва кулишга ҳаракат қилиб, менга мурожаат этди:

– Энди мен ҳақимда қандай хаёлларга борасиз?

Струве нимадир демоқчи бўлди, лекин журъат этолмади, ҳамон хотини ҳайрону ҳарс бўлиб қараб турарди. Унинг пешонаси тиришди, қип-қизил лаблари қимирлади. У негадир кўрқиб кетган денгиз чўққасига ўхшарди.

– Демак, барибир «йўқ» дейсанми, жонгинам?

Аёл энди ўзига келганди, фақат қўлини ҳорғин силкитиб қўшиб қўйди.

– Устахонанг бор. У ердаги барча нарсалар сеники. Агар уни бу ерга олиб келишни хоҳласанг, мен қандай қаршилиқ кўрсата олардим?

Диркнинг думалоқ юзида кутилмаганда пайдо бўлган табассум чехрасини ёритиб юборгандай бўлди.

– Розимисан? Мен буни билардим! Жонгинам!

Аёл ўзини қўлга олиб, эрига ғамгин нигоҳ ташлади. Кейин бамисоли юрагини тинчлантирмоқчи бўлгандай, иккала қўлини юрагининг устига қўйди.

– О, Дирк, бутун ҳаётим мобайнида ҳеч қачон сендан ҳеч нарсани илтимос қилмаганман.

– Сен учун ҳамма нарсага тайёрлигимни биласан-ку, ахир.

– Илтижо қиламан, Стриклендни бу ерга олиб келма. Кимни хоҳласанг олиб келавер, фақат уни эмас. Ўғри, ичкиликбоз, кўчадаги биринчи учраган дайди бўлса ҳам майли. Унга мамнуният билан қарашга ваъда бераман. Фақат Стриклендни эмас. Ёлвораман сендан, Дирк.

– Нега?

– Мен ундан қўрқаман. У бизга даҳшатли даражада ташвиш ва қайғу келтиради. Мен буни биламан. Шундоққина сезиб турибман. Агар уни келтирсанг, бу иш яхшилик билан тугамайди.

– Телба-тескари гапларни гапиряпсан!

– Йўқ, йўқ! Нима деяётганимни билиб турибман. Қандайдир даҳшатли нарсa рўй беради.

– Унга яхшилик қилганлигимиз, мурувват кўрсатганимиз учунми?

Аёл нотекис нафас олар, юзини қўрқув ифодаси қоплаганди. Унинг хаёлида қандай фикрлар ғужғон ўйнаётганини билмасдим-у, лекин қандайдир мажхул қўрқув ўзини йўқотиш даражасида жунбишга келтирганди. Одатда, аёл вазминлик ва босиқлик билан ўзини тутарди, лекин ҳозирги ҳолати ақл бовар қилмайдиган даражада эди. Струве бирмунча муддат ҳайратдан лол бўлиб унга тикилиб турарди.

– Сен хотинимсан, оламдаги барча нарсадан мен учун азизроқсан. Сенинг ижозатингсиз бирор одам остона ҳатлаб бу уйга кира олмайди.

Струве хоним бир дақиқа кўзларини юмди. Назаримда, у ўзидан кетиб қолаётгандек туйилди. Мен унинг асаблари касал эканлигини билмасдим, ғазабим кўзғади. Кейин яна Струвенинг сукунатни бузувчи овози эшитилди:

– Ахир сенга ёрдам қўлини чўзишганда қандай ёмон ҳолатда эдинг? Бундай вақтдаги ёрдам нима эканлигини ўзинг яхши биласан-ку. Имконият топганингда бошқа одамни фалокатдан қутқариб қолишни хоҳламайсанми?

Булар жуда одми сўзлар эди, лекин менинг қулоқларимга насиҳатомуз сўзлардай эшитилди, шу туфайли бўлса керак, ўзимни кулгидан аранг тутиб турардим. Эр-хотиннинг ҳаракати мени ҳайрон қолдирарди.

Бланш Струве бир сесканиб кетди, анчагача эрига тик қараб қолди. Эр ерга ўтирди, чамаси, у ўзини йўқотиб қўйган эди. Аста-секин аёлнинг юзлари қизарди, лекин шу ондаёқ танасидаги бутун қон томирларида қотиб қолгандай юзию қўлларигача оқариб кетди. У безгак ту-таётгандай титрарди.

Устахонага чуқур сукунат чўкди. Мен ўзимни тамоми-ла йўқотиб қўйдим.

– Стриклендни олиб кела қол, Дирк. Мен унинг учун қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан.

– Жонгинам, – кулиб хотинига қўлларини узатди Дирк, лекин у ўзини четроққа олди.

– Мен одамлардаги мулойимликни ёқтирмайман, Дирк. Бу – аҳмоқлик.

Аёл яна аввалги ҳолатига қайтди. Ҳеч ким бир дақиқа олдин у ўзини билмайдиган даражада жазавада бўлган-лигини ҳозир айта олмасди.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

Эртасига Стриклендни олиб келдик. Бу ишга кўнди-риш учун анчагина қатъият ва сабр-тоқат кўрсатишга тўғри келди. Лекин у ҳақиқатан анчагина оғир хаста эди, шу туфайли Струвенинг илтижоларию менинг қатъия-тимга дош бера олмади. Биз уни кийинтиргунимизча, минғиллаб сўкиниб турди.

Биз Стриклендни зинадан олиб тушдик-да, извошга ўтқазиб, Струвенинг устахонасига олиб келдик. Стрик-ленд бундай ҳаракатлардан обдан тинкаси қуриди, кўр-па-тўшак қилиб ётқизиб қўйишимизга ҳам қаршилиқ кўрсата олмади. Бир ярим ойгача мазаси бўлмади. Шун-дай кунлар ҳам бўлдики, назаримизда, унинг бир неча соатлик умри қолгандек туйиларди. Бундай оғир ҳолат-

дан фақат Струвенинг фавкулодда қатъийлиги туфайлигина омон қолганига ишонаман.

Мен умрим бино бўлиб бундай беморни кўрмаганман. У на қайсар ва йўқ нарсаларни талаб этаверарди. Аксинча, ҳеч қачон ҳеч нарсадан шикоят қилмас, ҳеч нарса сўрамас, қарийб ҳеч нарса демасди. Бизнинг ғамхўрлигимиз унинг ғзабини келтираётгандай эди.

Ўзини қандай ҳис этаётгани, бирор нарса керак, керакмаслигини сўраганимизда эса масхаралаш билан жавоб қайтарар ёхуд сўкинарди. Мен энди уни бутунлай ёмон кўриб қолгандим, касаллик хавф-хатаридан қутулиши биланоқ бу тўғрисида унга тўғридан-тўғри айтдим.

– Туёқларингни шиқиллатларинг, – унинг жавоби шундай бўлди. – Ҳа, шунақа.

Дирк Струве ишларини бутунлай йиғиштириб қўйди, худди содиқ энагадай унинг атрофида куймаланди. У ҳайрон қоладиган даражадаги чаққонлик билан беморнинг ўрнини тузатар, илгарилари мен унда сезмаган айёрлик билан дориларни ичишга мажбур этарди. Ҳар қандай меҳнату ташвишлар уни бу йўлдан қайтара олмасди. Гарчи унинг топгани эр-хотиннинг яшашига ортиқча сарф-харажатларга йўл қўймаган ҳолда учма-уч етиб турган бўлса-да, эндиликда у Стрикленднинг қайсар иштаҳасини очиш учун турли-туман тансиқ таомларга аямай пул харж қиларди. Хаста рассомга иложи борица кўпроқ овқат ейиши учун сабр-тоқат билан ялиниб-ялтоқланишини ҳеч қачон унутмайман.

Бундай муносабатга жавобан айтилаётган қўпол гаплар, ҳақоратлар ҳеч қачон Диркни мувозанатдан чиқара олмасди. Бу гапларни у эшитмаганга оларди, жудаям оғир ботган кезларида эса кулиб қўя қоларди. Стрикленд тузала бошлаганда эса яхши кайфиятининг ифодаси сифатида Струвени масхаралашни бошларди. Бундай пайтларда уни хурсанд қилиш учун Струве атайин майнабоз-

чилик қилар, мана ниҳоят тузалапти, дегандай менга мамнуният билан зимдан қараб қўярди. Струве ҳақиқатан ажойиб эди.

Лекин Бланш ундан ҳам кўпроқ ҳайрон қолдирарди. У касал боқишга қобилиятлигина эмас, ниҳоятда вафодор ва ғамхўр ҳам чиқиб қолди. Унинг бу ҳолатини кўриб хаста Стриклендни эрининг устахонасига жойлаштиришга аввалига сира рози бўлмаганига ишониш қийин эди. У Дирк билан баробар касалга қарашиш истагини билдирди. У хастанинг ўрин-кўрпасини шу қадар уддабуронлик билан жойлаштирдик, ҳатто чойшабни алмаштирганда ҳам Стрикленд унчалик безовта бўлмасди. Беморни ювиб-тарарди. Эпчиллигига қойил қолаётганимни изҳор қилганимда мулойим қилиб кулиб қўяр, бир вақтлар касалхонада ишлаганини эслатарди. Стриклендга бўлган қахру ғазабини на бирор сўзида, на бирор ҳаракатида сездирарди. Аёл бемор билан кам гаплашар, лекин нима истаётганини дарҳол фаҳмлар ва бажо келтирарди. Икки ҳафта мобайнида эса ҳатто кечалари беморни ёлғиз қолдириш мумкин эмасди.

Аёл хаста Стрикленд ёнида эри билан бирга галма-гал навбатчилик қилишди. Қоронғи хонада унинг ёнида соатлаб ўтирганда, аёл нималарни ўйладийкин? Стриклендга қиё боқишнинг ўзи даҳшатли эди: у қизарган кўзлари билан бўшлиққа тикилиб ётарди. Илгариларга қараганда ҳам ориқлаб кетган, сарғимтир соқоллари роса ўсган, кўзлари аввалгидан кўра каттароқ кўринарди.

– Кечалари у сиз билан бирор маротаба бўлсин гаплашдими?

– Йўқ.

– Сиз ҳамон уни ёқтирмайсизми?

– Ҳар қачондагидан кўпроқ ёқтирмайман.

У менга катта-катта кўзлари билан тикилди. Чехраси ғоят сокин эди. Шундай аёл баъзи пайтларда ғазабдан

жунбишга келишига одамнинг ишонгиси келмасди. Бунга ўзим гувоҳ бўлгандим.

– Унга қилган яхшиликларингиз учун бирор маротаба бўлсин сизга ташаккур билдирдимиз?

– Йўқ, – табассум қилди у.

– Даҳшатли одам!

– Жирканч ва ярамас.

Струвенинг оғзи қулоғида эди, хотини бундай ташвишни чин кўнгилдан ўз бўйнига олаётганига қандай қилиб миннатдорчилик билдиришни ҳам билмасди. Уни фақат Стрикленд ва Бланш ўзаро қандай муносабатда бўлишаётгани бироз ташвишга соларди.

– Биласанми, улар соатлаб бир-бирларига бир сўз айтмай ўтираверишаркан.

Стрикленд анча тузалиб, ўрнидан туришига бирор кун қолганда ҳаммамиз устахонада ўтиргандик. Дирк менга ниманидир гапириб бераётганди, Струве хоним эса алланарса тикарди. Менинг назаримда, бу Стрикленднинг кўйлагига ўхшарди. Шунда мен тасодифан Стрикленднинг кўзлари истехзоли ва қизиқиш билан Бланш Струвега қараб турганини сезиб қолдим. Унинг тикилиб ётганини ҳис этган аёл ҳам бошини кўтариб унга қаради, бир неча сония мобайнида уларнинг кўзлари тўқнаш келиб қолди. Аёлнинг нигоҳи қандай маъно англатишини мен унчалик тушуна олмадим. Бу боқишда ўзини қандайдир ғалати, хижолат зухур этгандай эди. Шу лаҳзада Стрикленд кўзларини ундан олиб қочиб яна тепага, шифтга тикилишда давом этди. Аёл эса маъносини англаш қийин бўлган нигоҳ билан унга тикилишда давом этди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Стрикленд хона бўйлаб юра бошлади. Унинг териси билан суяги қолганди, холос. Кийимлари худди илгакка осилгандай шалвираб турарди. Паҳмоқ, сарғиш соқоли, ўсиб кетган сочлари,

озиб кетган бўлишига қарамай, каттакон калласи ғалати кўринарди, лекин негадир илгариги киши жирканадиган қиёфасидан фарқ қиларди. Бу одамдаги ғалати келишмаганликка қарамай, қандайдир улуғворлик кўринарди. У менда уйғотган таассуротни аниқ тасвирай олмайман. Лекин нима бўлганда ҳам унинг юзидаги ифода ўта таъсирчан эди. Худди вужудига юнонларнинг ярим одам, ярим ҳайвон шаклидаги қора кучлари жойлаб қўйилгандай, Стрикленддан ибтидоий жамиятнинг хиди анқиб турарди. Хаёлимга ашула айтишда Аполлон билан бахслашмоқчи бўлиб жазосини олган Марсий келди. Стрикленд ўз қалбида ғаройиб бўёқлар уйғунлиги, мисли кўрилмаган образларни сақлаб юргандай туйиларди. Менинг назаримда, унинг ҳаёти азоб-уқубат ва хорлик-зорликда тугайдигандай туйиларди. Унинг юрагига шайтон ўрнашиб олган, лекин бу ёмонлик шайтони эмас, балки яхшилик ва ёмонликнинг пайдо бўлишидан аввалги кучдир, деб ўйладим.

Стрикленд ҳали жудаям ҳолсиз, расм чиза оладиган кучи йўқ эди. Шу туфайли у устахонада қандайдир хаёлларга берилиб, жим ўтирар ёхуд китоб ўқирди. Ҳеч кутилмаган, хаёлга келмаган китобларни кўрардим унда. Малларме шеърларини худди ёш болалардек лабларини овозсиз қимирлатиб ўқирди. Шоир шеърлари унда қандай туйғулар уйғотаётганини била олмасдим. Бир сафар унинг Габорионинг саргузашт романини берилиб ўқиётгани устидан чиқиб қолдим. Китоб танлашда фавқулодда шахсининг ўзаро қарама-қарши хусусиятлари катта ўрин тутиши ҳам мени қизиқтирарди. Хаста бўлишига қарамай, ўзига заррача эрк бермаслиги қизиқ эди. Струве қулай шароитни яхши кўрарди. Устахонасида иккита чуқур оромкурси ва катта диван бор эди. Стрикленд бирор маротаба бўлсин, уларга яқинлашмаганди. Буни у шунчаки матонатини кўз-кўз қилиш учун эмас, балки қу-

лай шароитга ўрганмаганлигидан шундай қилар, яхши-си, уч оёқли стулда ўтирарди. Бунини у оромкурсидан афзалроқ биларди. Бу нарса менинг жиғимга тегарди. Мен ҳеч қачон атрофдаги шароитга бу қадар бепарво бошқа одамни кўрмаганман.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

Орадан икки ёки уч ҳафта ўтди. Кунлардан бир кун эрталаб, ишларим унча юришмайроқ турганлиги туфайли дам олиш мақсадида Луврга йўл олдим. Залларни кезарканман, ўзимга яхши таниш расмларни яна бир маротаба томоша қилдим, улар менда уйғотган туйғулар билан ҳаёлотимни бойитишга ҳаракат қилдим. Залдан залга ўтиладиган жойларнинг бирида тўсатдан Струвени учратиб қолдим. Мен кулиб юбордим. Зеро, унинг юмалоққина гавдаси, албатта, одамнинг кулгисини қистатарди.

Лекин унга яқинроқ келиб, юзига разм солганимда одатдагидан бошқачароқ, хафақонроқ эканлигини фаҳмладим. Боши эгилган, нимадандир маҳзун алпозда эди. У ҳозирги аҳволда ҳам кулгили туйиларди, кутилмаганда сувга йиқилиб тушиб, ҳозиргина ўлимдан қутқариб қолинган одамга ўхшарди. Айни дамда ҳолатини кўрқувдан ҳалигача ўзига келмаган, лекин ўзининг аҳмоқона кўринишини тушуниб турган одамга менгзаса бўларди. Кўзойнаги орқасидаги думалоқ кўм-кўк кўзлари хавотир билан йилтиллаб турарди.

– Струве, – чақирдим мен уни.

У аввалига сесканиб тушди, кейин кулиб қўйди, лекин бу қандайдир ғамгин ва ташвишли кулги эди.

– Бундай бекорчиликни ихтиёр қилиб қолибсиз? – ҳазиломуз сўрадим ундан.

– Анчадан бери Луврда бўлмагандим. Бирор янги асар пайдо бўлиб қолмадимикин, деб томоша қилмоқчи эдим.

– Лекин сен чизаётган расмингни шу ҳафтада тугатмоқчилигингни айтгандинг-ку?

– Стрикленд менинг устахонамда ишляпти.

– Ишласа нима бўлибди?

– Устахонамда ишлашни унга ўзим таклиф қилдим. Мен иккаламиз биргаликда ишлайверамиз, деб ўйлагандим. Лотин мавзесида яшайдиган рассомларнинг кўпчилиги шундай ишлашади. Бунда иш яхши юришадигандай туйиларди менга. Мен доимо ишдан толиққан пайтларингда шеринг билан бир-икки оғиз гаплашиб олсанг, яхши бўлади, деб ўйлардим.

У секин, тутилиб-тутилиб, самимий, аммо тентак-намороқ кўзлари билан менга қараганча гапирарди. Бу кўзлар жиққа ёш эди.

– Мен сенинг гапларингни тушунмаяпман.

– Стрикленд устахонада яна бирор одам бўлса ишлай олмас экан.

– Буниси билан сенинг неча пуллик ишинг бор? Ахир устахона сеники-ку!

Струве менга шикоятмуз тикилиб қолди. Унинг лаблари титрарди.

– Нима гап ўзи, тушунтир, – талаб қилдим ундан.

У қизариб кетди-ю, индамади. Кейин афтодаҳол бир алпозда қандайдир расмга тикилиб қолди.

– У менинг расм чизишимга рухсат бермади. Бу уйдан чиқиб кетишим кераклигини айтди.

– Нега сен ўзинг унга истаган томонингга туёғингни шиқиллат, демадинг?

– У мени уйдан ҳайдаб чиқарди. У билан уришиб ўтирармидим? Орқамдан шляпамни улоқтириб, эшикни беркитиб олди.

Мен шу дақиқада Стриклендни ўлдириб ташлашга тайёр эдим. Лекин бечора Струвенинг ҳозирги ҳолатидан кулиб юборишдан ўзимни аранг ушлаб турганлигим боис ўзимдан ҳам хафа эдим.

- Бу ишга хотининг қандай муносабатда бўлди?
- У йўқ эди, дўконга харид қилишга чиқиб кетганди.
- У хотинингни уйга қўядими?
- Билмадим.

Мен ҳайронликдан донг қотиб, Диркка қараб турардим. У муаллими олдида айб иш қилиб қўйган ўқувчига ўхшарди.

– Ҳозироқ бориб Стриклендни уйдан ҳайдаб чиқаришимни хоҳлайсанми?

У бир сесканиб тушди. Йилтиллаб турган қизғиш юзлари яна ҳам қизариб кетди.

– Йўқ. Сен, яхшиси, аралашмай қўя қол.

Струве бош қимирлатиб, мендан узоқлашди. У негадир бу воқеани муҳокама қилиб ўтиришни истамасди. Нега шундайлигини эса мен тушуна олмадим.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Бир ҳафтадан кейин ҳаммаси равшан бўлди. Ресторанда апил-тапил овқатландим-да, кичкинагина меҳмонхонамда ўтирганча китоб ўқишга тутиндим. Кечки соат ўнларда қўнғироқнинг дўриллаган овози эшитилди.

Мен эшикни очдим. Қаршимда Струве турарди.

– Кирсам бўладими?

Нимқоронғи зинапояда мен унга яхши разм сололмадим, лекин овози жуда ғалати чиқди. Мен унинг ичкилик ичмаслигини билмаганимда ҳозир уни маст бўлса керак, деб ўйлаган бўлардим. Уни меҳмонхонага бошлаб кириб оромкурсига ўтказдим.

– Худога шукр, сени топдим! – хитоб қилди у.

– Нима гап ўзи? – сўрадим унинг бундай ҳаяжонланаётганидан ҳайрон бўлиб.

Эндигина унга разм солдим. Доим башанг кийинадиган Дирк жуда афтодаҳол кўринарди. У кўпроқ ичиб қўй-

ган, деган қарорга келиб, энди уни масхара қилай, деб турганимда, гап қотди:

– Ўзимни қаёққа қўйишни билмай, уйингга қидириб келгандим. Йўқ экансан.

– Бугун кечроқ овқатландим.

Диркнинг бундай ҳолатига ичимлик сабаб эмаслигини тушундим. Одатда, қип-қизил юзларида ҳозир қизил доғлар пайдо бўлганди. Қўллари титрарди.

– Сенга нима бўлди? – сўрадим ундан.

– Хотиним ташлаб кетди.

У бу сўзларни аранг айтди, нафаси тиқилди, думалоқ юзларидан ёш оқди. Мен нима деб таскин беришни билмасдим. Хаёлимга дастлаб хотини Стрикленднинг ўзини аҳмоқона тутишига дош беролмай, Диркдан уни уйдан ҳайдаб чиқаришни талаб қилган, деган фикр келди. Бу аёл ташқи кўринишидан хотиржам кўринса-да, аслида қанчалик ғазабнок бўлишини мен билардим. Агар Струве унинг талабини рад этган бўлса, бу даргоҳга бутунлай қайтиб келмасликка онт ичиб, уйдан ўзи чиқиб кетган бўлса керак, деб ўйладим. Дирк шундай бир бечораҳол аҳволда эдики, бу сафар мен унинг устидан кула олмадим ҳам.

– Ўзингни қўлга ол, бунчалик куяверма, дўстгинам. У қайтиб келади. Аёлларнинг жаҳл устида айтган сўзларини жиддий қабул қилавериш яхши эмас, ахир.

– Сен тушунмаяпсан... У Стриклендни севиб қолибди.

– Нима-а?! – Мен лол бўлиб қолдим. Лекин гапининг маъносини англашим билан буларнинг барчаси ёлғон, деган қарорга келдим.

– Қаёқдаги ёлғон гапларни гапиряпсан ўзинг. Келиб-келиб уни Стрикленддан рашк қияпсанми?

Мен кулиб юборишдан ўзимни аранг тийиб турардим.

– Хотининг уни ёмон кўришини мендан кўра яхшироқ биласан-ку.

– Сен ҳеч нарсани тушунмайсан, – нола қиларди у.

– Сен қип-қизил эшшаксан, – чидаб туролмай бақирдим. – Қани юр-чи, сенга арақ қуйиб берай, кўнглинг салгина бўлса-да таскин топади.

Инсон боласи ўзини ўзи азоблашнинг устаси. Диркнинг калласига хотиним Стриклендни ёқтириб қолган, деган фикр келган-да, бу фикрини одатдагидай қўпол тарзда унинг юзига солиб, хотинини ҳақоратлаган. Хотини эса эрининг бу гапидан тўнини тескари кийиб олганда, алам ичида гўё унинг шубҳалари асослидай тутган ўзини.

– Гап бундай, – дедим унга, – ҳозир уйингга борамиз. Ҳамонки, шундай экан, ўзинг пиширган овқатни ўзинг ейсан. Хотининг, билишимча, кекчи аёл эмас.

– Ахир мен қандай қилиб унинг олдига бораман? – хорғин гапирди Дирк. – Ахир улар ўша ерда.

Мен устахонани уларга ташлаб чиқдим.

– Демак, хотининг сени ташлаб кетмаган, сен уни ташлаб кетгансан.

– Худо ҳақи, бундай дема!

Мен ҳамон унинг сўзларини жиддий қабул қилолмаётган эдим. Бирор дақиқа бўлсин, бу гапларнинг тўғрилигига ишонмаётгандим. Лекин Дирк ғам-аламдан ўзини йўқотиб қўйганди.

– Ахир сен менинг олдимга юрагингни ёргани келгансан-ку. Рўй берган воқеани бир чеккадан гапириб берсанг-чи.

– Бугун мен бундан бу ёғига чидай олмаслигимни ҳис этдим. Стриклендга сен энди тузалдинг, уйингга жўнаб кетишинг мумкин, устахона ўзимга керак, – деб айтдим.

– Ер юзидаги бошқа бир одамга бундай гапни айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди, – дедим мен.

– Хўш, у нима деди?

– У кулди. Ахир сен унинг кулишини биласан-ку. У кулганда ҳар қандай одам ҳам ўзини аҳмоқ бўлгандай ҳис

этади. У дарҳол чиқиб кетишини айтди. У буюмларини йиғиштиришга тушди – эсингдами, унинг уйидан зарур бўлиб қолиши эҳтимол бўлган нарсаларни олиб келгандик. Кейин Бланшдан қоғоз ва арқон сўради.

Струвенинг тили гапга келмай қолди, у тўхтаб-тўхтаб нафас олар, бамисоли ўзидан кетиб қоладиган аҳволда эди. Эътироф этишим керакки, мен ундан ҳозир айтаётган сўзларини кутмагандим.

– Бўзариб кетган Бланш у сўраган нарсаларини муҳайё қилди. Лекин Стрикленд ҳеч нарса демади. Бизга заррача эътибор ҳам бермади. Кўзлари эса кулимсираб турарди. Ўша дамларда юрагим қанчалик орқага тортиб кетганини тасаввур ҳам қила олмайсан. Назаримда, ҳозир бирор даҳшатли ҳодиса рўй берадигандай эди. У билан шундай гаплашганимга пушаймон қила бошладим. У атрофга аланглаб, шляпасини қидирди. Худди шу дақиқада хотиним менга: «Дирк, мен Стрикленд билан бирга кетаман. Бундан бу ёғига сен билан яшай олмайман», – деди. Мен унга бир нарсалар демоқчи бўлардим-у, тилим сўзга келмасди. Стрикленд жим турарди, оҳиста хуштак чалар, гўё бу гапларнинг унга ҳеч қандай алоқаси йўқдай тутарди ўзини.

Струве яна гапира олмай қолди, юзидаги терни артди. Мен «миқ» эта олмасдим. Энди унинг гапларига ишонаётган эдим-у, азбаройи лол қолганимдан ҳамон ҳеч нарсага тушуна олмаётгандим.

Кейин у овози бўлиниб-бўлиниб юзларидан ёш оққанча, хотинини қучоқламоқчи бўлганини, хотини эса яқинлашмаслик ва қўл теккизмасликни талаб қилиб, ўзини орқага ташлаганини гапириб берди. У кетмаслигини сўраб, хотинига ёлворибди. Жуда яхши кўришини яна бир бора эслатибди, бахтли кунларини, меҳр ва муҳаббат билан ўтган дамларини ёдга олибди. Ҳозир ҳам ундан хафа эмаслигини, бу нарсани ҳеч қачон ёдига солмаслигини билдирибди.

– Дирк, марҳамат қилиб, бу уйдан бамайлихотир чиқиб кетишимга имкон бер, – дебди хотини ниҳоят. – Ахир сен Стриклендни яхши кўриб қолганимни тушунмаяпсанми? Мен у билан дунёнинг нариги чеккасига ҳам кетавераман.

– Ахир сен у билан ҳеч қачон бахтли бўла олмайсан. Ўзингни ўйласанг-чи. Сени нималар кутаётганини билмайсан-ку.

– Бу сенинг айбинг. Уни бу ерга келтиришга ўзинг мажбур қилгандинг.

Шунда у Стриклендга ёпишибди:

– Унга раҳмингиз келсин, – деб ёлворибди. – Бунчалик телбалик қилишига йўл қўйманг.

– У истаган ишини қилишида тамомила эркиндир, – жавоб берибди Стрикленд. – Мен билан кетишга мажбур қилаётганим йўқ.

– Мен ўз йўлимни аниқ белгилаб олдим, – бўғиқ овоз билан гапирди Бланш.

Стрикленднинг одамни хит қилиб юборадиган вазминлиги Диркнинг сабр-бардошини издан чиқариб юборди. У жазава устида нима қилаётганини ўзи ҳам англамаган ҳолда Стриклендга ташланди. Бундай бўлишини кутмаган Стрикленд гандираклаб кетди, лекин у касалдан кейин ҳам жуда кучли эди. Дирк кўз очиб-юмгунча ерга ағанаб тушганини ўзи ҳам тушунмай қолди.

– Жуда қизиқ экансан-ку, одамча, – деди Стрикленд.

Струве ўрнидан турди. Бўлаётган воқеаларни вазминлик билан кузатиб турган хотини олдида Струве яна бир маротаба изза бўлди, янада кулгилироқ кўриниб кетди. Ҳалиги кураш вақтида кўзойнаги учиб кетганлиги туфайли афтодаҳол бир алпозда атрофга алангларди. Хотини кўзойнакни ердан олиб, индамай унга узатди. Шунда ўз бахтсизлигининг бутун кўлами, кулгили ва ночорлигини юракдан ҳис этдими, ўкириб йиғлаб юборди.

У қўллари билан юзларини беркитиб олди. Уларнинг иккаласи эса жойларидан қимирламай унга тикилиб туришарди.

– Севгилим, – деб нола қилди Дирк, – сен шунчалик бераҳммисан?

– Мен ўзимни идора қилолмай қолдим, Дирк, – жавоб берди у.

– Мен сени эркак зоти бирор аёлни севиши мумкин бўлган даражадан кўпроқ севдим, сенга сажда қилдим. Агар мен сенинг олдингда бирор гуноҳ иш қилиб қўйган бўлсам, нега айтмайсан, мен ўз гуноҳимни ювган бўлардим. Мен сен учун қўлимдан нима келса, ҳаммасини қилдим.

Аёл жавоб бермасди, юзи тошдай қотганди. Ўзининг ёлворишлари хотинининг жонига тегаётганини кўриб турарди. Хотини пальтоси ва шляпасини кийиб, эшик томон йўл олди. Дирк яна бир неча дақиқадан кейин хотини уйдан чиқиб кетишини англади. У хотини томон ташланди, қўлларини ушлаб олганча, тиззаси олдида чўк тушди: кадр-қиймат туйғуси уни тамомила тарк этганди.

– Жонгинам, кетма! Мен сенсиз яшай олмайман! Ўзимни ўлдираман. Агар бирор айб иш қилиб қўйган бўлсам, ўтинаман, кечира қол! Айбимни ювишга имкон бер. Сен бахтли бўлишинг учун ҳамма ишни қиламан.

– Ўрнингдан тур, Дирк! Ўзингни масхарабоз қилиб кўрсатма.

У гандираклаганча ўрнидан турди, лекин хотинини қўйиб юборгиси келмасди.

– Қаёққа кетасан? – энтикиб гапирарди у. – Стрикленд қандай яшашини тасаввур ҳам қила олмайсан. Сен у ерда яшай олмайсан. Бу даҳшат.

– Менга қаерда яшаш барибир. Сенга бунинг нима дахли бор?

– Бир дақиқа тўхтаб тур. Мен гапимни айтиб олишим керак... Сен менга бир нарсани тақиқлай олмайсан...

– Нимани? Мен бир қарорга келдим. Нима дейишингдан қатъи назар, фикрим ўзгармайди. Қарорим қатъий.

Струве ҳиқилларди, худди оғриқни тўхтатмоқчи бўлгандай қўллари билан юрагини чангаллади.

– Мен қарорингни ўзгартиришингни илтимос қилаётганим йўқ, фақат гапимга қулоқ сол. Бу менинг охириги илтимосим. Йўқ, дема.

Аёл тўхтаб, ўйчан, эндиликда тамомила бегона ва совуқ нигоҳи билан унга тикилди, эшикдан нарироқ бориб, жавон олдида турди.

– Гапингни эшитаман.

Струве аранг ўзини қўлга олди.

– Сал бўлса ҳам эсингни йиғ. Сен фақат ҳаво билан яшай олмайсан-ку, ахир. Стрикленднинг сариқ чақаси ҳам йўқ.

– Буни биламан.

– Даҳшатли кунларни бошингдан кечирасан. Нима учун анча вақтгача тузала олмаганини биласанми ўзинг? У анча вақтдан бери оч эди.

– Мен ишлаб топаман унинг учун.

– Қандай қилиб?

– Билмадим. Бирор нарса ўйлаб топарман.

Струвенинг хаёлига даҳшатли фикр келиб, сесканиб тушди.

– Сен, эҳтимол, ақлдан озиб қолгандирсан? Нима бўлди ўзи?

Аёл елкасини қисди.

– Энди кетаверсам майлими?

– Яна бир сония тўхта.

Струве устахонага кўз югуртириб чиқди. У иш жойини яхши кўрарди. Чунки Бланшнинг бу ерда бўлиши устахо-

нани ёқимли ва саранжом-саришта кўрсатарди. Бир сонияга кўзларини юмди, сўнг уни яна очди-да, хотинига тикилди. Бу билан гўё хотинининг қиёфасини қалбида мангуга муҳрлаб қолмоқчидай бўлди. Кейин шляпасини кўлига олди.

– Сен қолавер шу ерда. Мен кетаман.

– Сен?

Аёл лол бўлиб қолди ва ҳеч нарсага тушунмади.

– Бундай ифлос бир чордоқда яшашингга йўл қўя олмайман. Бу уй менга қанчалик алоқадор бўлса, сенга ҳам шунчалик алоқадор. Бу ерда сенга яхшироқ бўлади. Ҳеч бўлмаганда даҳшатли даражада турмуш кечиришдан озод бўласан бу ерда.

У жавонни очиб, чоғроқ бир даста пул олди.

– Ўзимда бор пулнинг ярмини сенга бераман.

У пулни стол устига қўйди. Стрикленд ва Бланш «миқ» этишмасди.

– Менинг буюмларимни йиғиштириб, бино назоратчисига бериб қўйишингни илтимос қиламан. Эртага келиб олиб кетаман.

У кулмоқчи бўлди:

– Азизам, алвидо! Менга бахш этган бахтли дамларинг учун сенга ташаккур.

У уйдан чиқиб, эшикни орқасидан ёпди. Менинг кўз ўнгимда Струве чиқиб кетгач, Стрикленд шляпасини столга ташлаб ўтиргани ва папирос чека бошлагани манзараси намоён бўлди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Мен анча вақтгача жим бўлиб қолдим, Струве айтиб берган нарсаларни мушоҳада қилдик. Бундай иродасизликка тоқат қилиш қийин эди. Менинг ҳолатимни Струве ҳам фаҳмлади.

– Стрикленд қандай яшабини мендан кўра яхшироқ биласан-ку, – деди у қалтироқ овоз билан.

– Мен Бланш ҳам шундай шароитда яшашига йўл қўя олмасдим... Ҳа, йўл қўя олмасдим.

– Бу сенинг ишинг, – жавоб бердим унга.

– Менинг ўрнимда бўлганингда нима қилардинг?

– Қандай ишга қўл ураётганини хотининг биларди. Агар етишмовчилик ва ёмон шароитдан изтироб чекадиган бўлса – бу унинг иши.

– Ҳа, лекин сен уни севмайсан-да.

– Сен эса уни ҳамон севасанми?

– Илгаригидан ҳам кўпроқ! Стрикленд аёлни бахтли қила оладиганлар тоифасидан эмас. Бу узоқ давом этмайди. Мен ҳеч қачон уни ташлаб кетмаслигимни у биллиб қўйиши керак.

– Сўзларингни қандай тушунмоқ керак? Сен уни қайтадан хотин қилиб олишга тайёرمىсан?

– Буни бир сония ҳам ўйлаб ўтирмасдим. Бундай вазиятда мен унга аввалгидан ҳам кўпроқ керак бўлардим. Унинг яккаю ёлғиз, таҳқирланган, руҳи тамомила тушган, қаёққа боришини билмай гарангсиб турган ҳолда кўриш нақадар даҳшатли бўлур эди.

У ҳатто ўзини таҳқирланган ҳисобламасди ҳам. Мен эса, табиийки, унинг иродасизлигидан ғазабланиб кетдим. Чамаси, у менинг хаёлимдаги фикрни уқди ва шундай деди:

– Хотинимнинг уни севганимдек сева олишига умид қила олмасдим. Мен масхарабозроқман. Аёллар бунақа-

ларни яхши кўришмайди. Буни ҳамма вақт ҳам билганман. Хотиним Стриклендни севиб қолгани учун уни айблай олмайман.

– Сенда заррача ғурур деган нарсa йўқ экан. Бу жуда кам учрайдиган хусусият.

– Мен уни ўзимдан ҳам кўпроқ яхши кўраман. Назаримда, ҳаммадан кўра ўзингни яхшироқ кўрган пайтингдагина ғурур севгига аралашиши мумкин. Ахир бошқа аёллар билан айланишадиган хотинли эркаклар кўп-ку. Кейинроқ ҳаммаси ортда қолади-да, бундай эркаклар ўз оилаларига қайтишади. Буни одамлар табиий бир ҳол, деб ҳисоблашади. Нега аёллар бошқачароқ бўлишлари керак?

– Анча мантиқли мулоҳаза, – кулдим мен, – лекин кўпчилик эркаклар бошқачароқ яралган. Улар бундай пайтда кечириша олмайди, бўлар гап шу.

Мен гапираётганимда ҳам рўй берган ҳодисанинг ҳеч кутилмаганда содир бўлганлиги устида бош қотирардим. Наҳотки Струве ҳеч нарсадан гумонсирамаган бўлса? Мен бир куни Бланшнинг кўзларида «йилт» этиб кетган ғалати ифодани эсладим. Эҳтимол, ўша вақтдаёқ у ўз юрагида ниш ураётган қандайдир ғалати туйғуни ғира-шира бўлса-да ҳис этгандир.

– Шу кунгача уларнинг ўртасида нимадир борлигини сезганмидинг? – сўрадим мен.

Струве жавоб бермади. У столдан қалам олди-да, беихтиёр равишда босма қоғозга қандайдир аёлнинг калласини чизди.

– Саволларим малол келаётган бўлса, тўғрисини айтaver.

– Йўқ, гапирсам, енгил тортаман... Эҳ, менга қандай даҳшатли қийноқлар азоб беришини билсайдинг! – У қаламни отиб юборди. – Ҳа, мен буни икки ҳафта олдин билган эдим.

– Марҳамат қилиб айт-чи, нега энди Стриклендни уйингдан ҳайдаб чиқармадинг?..

– Мен бунга ишонмовдим. Бўлмаган нарсадай туйилганди. Хотинимнинг уни кўргани кўзи йўқ эди-ку, ахир. Бўлиши мумкин бўлмаган нарсага ўхшарди. Буни шунчаки рашкка йўйдим. Биласанми, мен ҳамма вақт рашкчи бўлганман, буни бошқаларга сездирмасликка ўзимни ўргатганман. Уни барча таниш эркаклардан, сендан ҳам рашк қилардим. У мени мен уни севганимчалик севмаслигини билардим. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Лекин уни севишимга изн берарди. Шунинг ўзи ўзимни бахтли ҳисоблашимга етарли эди. Мен уйда уларни ёлғиз қолдириш учун бир неча соатлаб уйдан чиқиб кетишга ўзимни мажбур этардим, номуносиб гумонлар учун ўзимни қарғардим. Уйга қайтиб келишим уларга, тўғрироғи, аёлимга ёқмаётганини билардим. Стриклендга менинг уйда борлигиму йўқлигим барибир эди. Ўпиш учун олдига яқинлашганимда Бланш титраб кетарди. Ниҳоят, улар ўртасидаги янгича муносабатга ишонч ҳосил қилганимдан кейин қандай йўл тутишимни билолмай қолдим. Жанжал кўтарсаммикин? Бундай қилсам, фақат устимдан кулишади. Эҳтимол, тишни тишга қўйиб индамай юравериш, ҳеч нарса кўрмагандай, ҳеч нарса бўлмагандай юраверилса, ҳаммаси тинчиб кетармикин? Мен буни бамайлихотирлик билан, жанжал кўтармай кутишга қарор қилдим. Эҳ, менинг нақадар азоб чекаётганимни сен билсайдинг!

Шундан кейин Дирк Стрикленддан уйдан чиқиб кетишни илтимос қилганини қайта сўзлаб берди. У орада қулай фурсат топиб, бу воқеани шунчаки гап орасида йўл-йўлакай айтиб бермоқчи бўлди. Лекин ўзини унчалик босиб ололмаётгани гапларидан сезилиб турарди. Унинг овозида рашк аламларининг оҳанги бор эди. У Стрикленднинг ўша дамдаёқ лаш-лушларини йиғишти-

ра бошлашини сира кутмаган, бунинг устига, хотини ҳам у билан кетишга отланишини хаёлига келтирмаган экан. Мен унинг эндиликда ўзини тута олмай, Стриклендга шундай гапларни айтиб юборганидан пушаймонлигини кўриб турардим. Рашк азобларини айрилиқ азобларидан кўра афзалроқ, деб билганди у.

– Мен уни ўлдирмоқчи эдим, лекин ўзимни масхарабоз қилиб кўрсатишга уриндим, холос.

У узоқ вақтгача жим қолди, анчадан кейин мен ундан кутаётган гап тилига кўчди.

– Агар мен ҳовлиқиб бу гапларни айтмаганимда, ҳаммаси ўтиб кетармиди. Бунчалик бесабр бўлиш яхшимас. Бечора хотинимни шунчаликка олиб бордим-а!

Мен фақат елкамни қисиб қўйдим. Бланш Струве менга ёқимтой аёл бўлиб кўринмасди. Лекин фикримни унга айтиш Диркни янги азоблар домига гирифтор қилиш билан баробар эди. У ҳозир ҳаяжонланишнинг шундай даражасида эдики, бунақа пайтда одам ўзини гапдан тўхтата олмайди.

Уйда бўлиб ўтган лаънати манзарани қайта-қайта гапираверарди. Ё менга айтмаган бирор гапини эслар, ё мулоҳазаларга берилар, кейин эса ўзининг сўқирлигидан шикоят қиларди, бошқачароқ ҳаракат қилганидан афсусланарди. Вақт алламаҳал бўлган, мен ҳам ундан кам чарчамаган эдим.

– Хўш, энди бу ёғига нима қилмоқчисан? – деб сўрадим ниҳоят.

– Нима қилмоқчисан? Хотиним мени чақиртирмагунча уни кутмоқчиман.

– Нега озроқ фурсатга бўлса ҳам бирор жойга кетмайсан?

– Йўқ-йўқ. Мен унга керак бўлиб қолишим мумкин. Унинг қўли етадиган жойда бўлиб туришим керак.

У ўзини буткул йўқотиб қўйганди. Фикрларини бир жойга жамлашга ҳам кучи етмасди. Унга ётиб дам олиши

зарурлигини айтганимда, барибир, ухлай олмайман, деб эътироз билдирди. У уйдан чиқиб то сахаргача кўчаларни кезмоқчи бўлди. Ҳозир уни ёлғиз қолдириш мумкин эмасди. Ниҳоят, уни меникида тунаб қолишга кўндирдим-да, ўз ўрнимга ётқиздим. Меҳмонхонада диван бўлиб, шунда бемалол дам олишим мумкин эди. Дирк шу қадар ҳолдан тойган эдики, қаршилиқ кўрсатишга дармони етмади. Бир неча соатга бўлса-да, уни тинчитиш мақсадида бир йўла анчагина веронал ичирдим. Бечорага ҳозирги дақиқада бундан кўра яхшироқ даво топиш амримаҳол эди.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

Мен ётган диван ухлаш учун унчалик қулай эмас экан. Шунинг учун ҳам ухлагандан кўра Струве тўғрисида ўй суриб чиқишни маъқул кўрдим. Бланшнинг қилиғи мени унчалик ҳайрон қолдирмади. Бунини «ҳирснинг натижаси» деб билардим. Аёл, эҳтимол, ҳеч қачон Диркни чинакамига севмаган бўлса керак. Мен севги сифатида қабул қилаётган ҳиссиёт эса кўпинча аёл зоти ғамхўрлик ва эркалатишни ҳақиқий севги ўрнида қабул қилишига ўхшаш ҳолат бўлса керак, деб ўйлардим. Бу сусткаш туйғу, шу туйғули ҳам хоҳлаган дақиқада худди ток новдасидек истаган дарахтига чирмашиб кетаверади. Инсон ақли бундай қобилиятга тан беради, шекилли, акс ҳолда қизларни шу қизни олишни хоҳлаган одамга турмушга мажбурлаб беришмаган, аёл зоти кейинчалик эрини севиб кетаверади, деб ўйлашмаган бўларди. Бундай туйғу хотиржамлик ҳиссиётидан, ўзини ёқимли деб ҳисоблаш ҳиссиётидан келиб чиқса керак. Бундай туйғу ҳирсга нисбатан ҳимоясизроқ бўлади.

Мен гумон қилишимча, Бланш Струве аввал бошдан Стриклендни тиш-тирноғи билан ёмон кўриши ёни-

га аста-секин ҳирсий иштиёқ қўшила бошлаган. Лекин жинсий майлларнинг чалкаш сирларини очишга мендек уйланмаган одамнинг тиши ўтармиди? Эҳтимол, Диркнинг эҳтироси аёлнинг майлини қўзғатиб юборгандир. Бу майлини қондира олмаган Бланш Стрикленддан нафратини яшира олмасди. Эрининг Стриклендни уйга олиб келиб, парвариш қилиш тўғрисидаги истагига қарши чиққанда аёл балки ҳақиқатан юракдан қаршилик кўрсатгандир.

Стрикленд аёлни даҳшатга соларди, шунинг учун ҳам беихтиёр равишда қандайдир бахтсизлик рўй беришини ҳис этарди. Унга тинчлик бермаган Стрикленд қаршисидаги қўрқув, чамаси, унинг ўзи олдидаги қўрқув ҳам эди.

Стрикленднинг қиёфаси жуда ғалати ва қўпол эди, қўзлари атрофга лоқайд боқарди, оғзи эса унинг ўта таъсирчанлигини кўрсатиб турарди. У барваста, кучли, чамаси, эҳтиросини жиловлаб ололмайдиган даражада жўшқин эркак эди. Агар Стрикленд аёлни ҳаяжонга сололган бўлса, муқаррарки, Бланш уни севиб қолади ёхуд ундан бутунлай нафратланади. Аёл ундан нафратланарди.

Бемор уйда пайтида ҳар кунги яқин муносабат аёл туйғуларини ғалати равишда уйғотиб юборгандир, эҳтимол. Аёл уни овқатлантирган, бошини ёстикдан қўтарган, кейин таъсирчан лабларию иссиқ соқолини артиб қўйган. Аёл, шунингдек, унинг туклари тиканакдек ўсиб кетган қўлларини ювган. Артаётганида эса касаллигига қарамай, бу қўллар кучли ва томирлари бўртиб турганлигини кўрган. Унинг бошқа рассомларники сингари сезгир ва узун-узун бармоқлари аёлнинг қалбида қандайдир мавҳум туйғулар уйғотган бўлса, ажабмас. У худди мурдалардек қимирламай хотиржам ухлар, бамисоли узоқ овдан кейин дам олаётган йиртқич ҳайвонга ўхшарди. Аёл эса унинг ёнида ўтирганча ҳозир у

қандай тушлар кўраётганини тахмин қиларди. Эҳтимол, у Юнонистон ўрмонларида кезиб юрган табиат кучларининг аёл қиёфасидаги илоҳасини кўраётгандир ёхуд ҳаёлида уни тўхтовсиз таъқиб этиб бораётган айш-ишрат худосининг ҳамроҳи пайдо бўлаётгандир? Чаққон ва кўрқиб кетган аёл тиним билмай югуриб борса-да, улар ўртасидаги масофа тобора қисқарарди. Қувлаётганнинг иссиқ нафаси елкасини қиздирса-да, миқ этмай олдинга интилар, айш-ишрат худосининг ҳамроҳи ҳам индамай уни таъқиб қилишда давом этарди. Ниҳоят, у аёлга етиб олгач, кўрқув ёхуд лаззатдан аёлнинг юраги ўйноқлаб кетганди.

Даҳшатли очлик Бланш Струвенинг ич-этини еб борарди. Эҳтимол, у ҳали ҳам Стриклендни кўргани кўзи йўқдир. Аёлдаги нафс ҳиссини фақат Стриклендгина қондириш мумкин эди. Бунгача бўлган барча нарсаларнинг аёл учун аҳамияти қолмаганди. Бланш хоним аввалгидек мураккаб феъл-атворли, ҳам хушмуомала, ҳам қизиққон, мулойим эди-ю, бепарво эмасди. У энди ўзгариб қолганди, эҳтирос қулига айланганди.

Эҳтимол, бу гапларим шоирона туйғуларга берилишдир. Эридан кўнгли совиб, Стриклендга шунчаки қизиқиб қолгандир? Ҳатто Стриклендга нисбатан қалбида оташин муҳаббат бўлмаса-да, ўзи бекорчи-ю, табиатида шахватпарастликка мойиллик бўлганлиги сабабли шундай майл пайдо бўлгандир унда.

Кейинроқ эса ўз маккорлигининг тўрига ўралашиб қолдимикин? Яна ким билсин, бу кулранг кўзларга қандай фикр ва туйғулар яширинганини?

Одам шунчалик ўзгарувчан хилқатки, уни бутунлай тушуниш мушкул. Лекин, барибир, Бланш Струвенинг хатти-ҳаракатига ишончлироқ изоҳ топиш қийин эмасди. Стрикленд масаласига келадиган бўлсак, бошимни қанчалик қотирмайин, ҳеч нарсага тушуна олмасдим.

Унинг қилиқлари, қилаётган ишлари бу одам тўғрисидаги тасаввуримга тамомила зид эди. Дўст одамнинг ишончини тамомила барбод этгани, алдагани ҳам менга ғалати туйилмади. Бир дақиқа ўйлаб ҳам ўтирмасдан, ўз инжиқлигини амалга оширмақ учун бошқача даҳшатли ғам тоғини юклайверди. Унинг қиёфаси шундай эди. Миннатдорчилик туйғуси унга тамомила ёт эди. У изтироб нималигини ҳам билмасди. Ҳар биримиз учун одабий туйғулар унга хос эмасди. Бунинг учун уни айблаш худди йўлбарсни шафқатсизлиги учун айблашдай маънисиз бир ҳол эди. Ўз инжиқлигини қондирса бас – олам гулистон эди.

Мен Стрикленднинг Бланш Струвени севиб қолганига ишонганим ҳам йўқ. Умуман олганда, унинг севиш қобилиятига эғалигига ҳам ишонмасдим. Севги бу ғамхўрлик ва назокат дегани. Стрикленд эса ўзига ва ўзгаларга на ғамхўр, на назокатли бўла оларди. Севгида раҳмдиллик, ёқтирган одамани авайлаш, ҳимоя қилиш туйғуси, унга яхшилик қилиш, хурсанд этиш истаги мавжуд. Ҳар ҳолда бу туйғуда усталик билан пардага ўралган худбинлик ҳам яширинган, шу билан бирга, унда маълум даражадаги журъатсизлик ҳам бор. Стриклендда бу туйғуларнинг бирортаси йўқ эди. Севги – бутун вужудни қамраб оладиган туйғу. У одамни ўзлигидан маҳрум этади, ҳатто келажагига ишонадиган одамлар ҳам бу масалада ожиз қоладилар.

Севги одамнинг бутун жон-танини қамраб олади, хом хаёлларга тўлдиради. Шундай бўлса-да, яна кўпроқ севаверади, ўзлигидан маҳрум бўлади. У энди шахс бўлмай қолади, мақсадга эришиш йўлидаги нарса қуролга айланади.

Севгида доимо йиғлоқлик, таъсирчанлик бўлади, лекин Стрикленд бундай туйғулардан бегона. Стрикленд бирор одамнинг иродасига бўйсунишига, ҳар қанақа зулмга дош беришига ишонмайман. У ўзига кечаю кундуз ором берадиган ҳар қандай нарсаларни юрагидан

суғуриб ташлашини биламан. Агар Стрикленднинг бутун мураккаб қиёфасини тасвирлашга муваффақ бўлсам, шу нарсани ҳам қўшимча қила оламанки, у севги учун ҳаддан ташқари эгаллаб бўлмас чўққи, шу билан бирга, у бунга арзимаиди ҳам.

Эҳтирос ҳақидаги тушунча ҳар бир одамда шахсий қизиқишларию нафратлари асосида пайдо бўлади ва шу туфайли ҳам турличадир. Стрикленддай одамнинг севгиси ҳам фақат ўзига хосдир. Шу боисдан унинг туйғуларини таҳлил этиш фойдасиз.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Эртасига қанчалик қолишини сўраб илтимос қилишимга қарамасдан Струве уйимдан чиқиб кетди. Мендан устахонасига бориб, жомадонини келтириб беришимни илтимос қилди, лекин у жомадонни олишга фақат ўзи боришини истаётганини айтди. Менимча, у уйидагилар нарсаларини йиғиштиришмаганига, шу баҳонада яна бир маротаба хотинини кўришга, эҳтимол, ўзи билан бирга бўлишга кўндиришига умид қиларди. Лекин у нарсаларини пастдан, бино назоратчисининг хонасидан топди. Назоратчи аёл Бланш уйда йўқлигини айтди. Чамаси, Струве аламларини бу аёл олдида тўкиб солишдан ўзини тия олмади. У кўринган одамга дардини тўкиб солар, ҳамдардлик билдиришларини кутар, лекин бошқалар унинг устидан кулишарди, холос.

Дирк ўзини аҳмоқона тутарди. Хотинининг қай маҳалда харид учун ўтишини билган ва узоқ вақт мобайнида уни кўрмасдан юришга чидай олмаган Дирк бир куни кўчада панада Бланшни пойлаб турди. Хотини у билан гаплашишни хоҳламади. Лекин уни лоақал эшитишни илтижо қилди. У минғирлаб қачонлардир айтган, хафа

қилиши мумкин бўлган сўзлари учун кечирим сўради, ҳамон уни чин юракдан севишини изҳор этди, яна бирга бўлишни илтижо қилди. Аёл жавоб бермас, орқасига қарамасдан, тобора илгарилаб борарди. Кўз ўнгимга Дирк семиз оёқлари билан ҳаллослаб хотинининг орқасидан югургилагани намоён бўлди. Тез юргани туфайли нафаслари тикилиб, ўзининг бахтсизлигини гапирар, раҳм қилишини ўтинар, кечиргудай бўлса, у истаган нарсасини амалга оширишини айтарди. У хотинини ўзи билан узоқ-узоқларга кетишга ялиниб қистар, шундай қилсак Стриклендни эсингдан чиқариб юборасан, дерди.

Бу бемаъни манзарани менга гапириб берганда ўзимни тутиб туролмадим. Ўз қадр-қимматини бу қадар ҳам ерга уриш мумкинми ахир?! У ўз хотинининг нафратини кўзғатиши мумкин бўлган ҳамма ишни қилди. Зеро, хотин кишининг ғазабидан кўра кучлироқ ғазаб йўқ дунёда. Бундай вақтда аёл кишида эрига нисбатан ҳеч қандай раҳм-шафқат қолмайди, жиловсиз нафратгина қолади, холос. Бланш Струве тўсатдан тўхтади-да, эрининг башарасига қулочкашлаб тортиб юборди. Кейин унинг саросимага тушиб қолганидан фойдаланиб, тепага, устахонага югургилаб чиқиб кетди. Бирор сўз ҳам айтмади.

Струве бу ҳодисани менга сўзлаб бераётганида бамисоли ўша тарсаки оғриғини қайтадан ҳис этгандай юзини ушлаб қўйди. Шу дақиқадаги кўриниши жуда афтодаҳол бўлиб, одамнинг раҳмини келтирарди. У калтаклаб ташланган мактаб ўқувчисига ўхшарди. Чин юракдан унга раҳмим келарди, лекин кулгидан ўзимни аранг тутиб турардим.

Кейин у ҳар куни хотини майда-чуйда харид қиладиган дўконлар олдида изғишни одат қилди. У бундай пайтларда ё кўчанинг нариги томони, ё бўлмаса йўл ёқасидаги бирор бурчакда биқиниб турар, ёнгинасидан ўтиб кетаётган хотинини жимгина кузатарди. Эндилик-

да аёл билан гаплашишга журъат эта олмас, юрагидаги бутун илтижоларини нигоҳида ифодалашга ҳаракат қиларди. Чамаси, у изтироб чекаётган афтодаҳол кўриниши билан аёлнинг раҳмини келтиришига умид боғларди. Аёл эса уни пайқамасди ҳам. Бошқа йўлдан юришга, харид қилиш пайтларини ўзгартиришга ҳам уринмасди. Унинг бепарволиги ўта шафқатсизлигининг натижаси эди. Ҳатто «унга азоб бериш аёлга хуш ёқармикан» деган ҳаёлга бориш мумкин эди. Аёл уни бунчалик ёмон кўришининг сабабини тушуна олмасдим.

Мен Струведан эс-хушингни йиғиб ол, деб ялинардим. Бунчалик латта бўлиш мумкин эмас-ку, ахир, деб ёзғирардим!

– Бу нарсa яхшиликка олиб келмайди, – дердим унга, – бундан кўра хотинингни яхшилаб бир дўппосласанг, сени масҳара қилиши барҳам топган бўларди.

– Мен унга вақтинча уйига жўнаб кетишни маслаҳат бердим. У кўпинча менга Голландия шимолидаги тинчгина шаҳарча тўғрисида, ота-оналари шу шаҳарчада ҳамон камтарона ҳаёт кечириб туришгани ҳақида гапириб берарди. Отаси дурадгор экан. Уларнинг қизил ғиштли шинамгина уйлари эски канал бўйига қурилган экан. У жойнинг кўчалари кенг ва деярли одам ўтмаслигини гапириб берарди. Мана, икки юз йилдирки, бу ҳудуд ўлик шаҳар тусини оларди, лекин уйлар яхши замонлардан ёдгорлик сифатида улуғвор соддалигини сақлаб қолганди. Бу уйларда бир замонлар бадавлат савдогарлар хотиржам ва фаровон ҳаёт кечирганлар, ўз молларини олис Ҳиндистонга жўнатганлар. Анча оҳори кетган бинолардан ҳамон бахтли кунларнинг ҳиди анқиб тургандай. Канал соҳили бўйлаб юрилса, ҳамон шамол тегирмони турган, сигирлар эринибгина майса чимдиётган ям-яшил майдонларга чиқилади. Назаримда, бу жойларда Дирк Струве болалик хотираларига берилиб, содир

бўлган бахтсиз ҳодисаларни унутадигандай туйиларди. Лекин у бу ердан кетишни истамасди.

– Ҳар эҳтимолга қарши мен шу ерда бўлиб туришим керак. Бирор кор-ҳол рўй берса, мен унга керак бўлиб қолишим мумкин. Ўшанда бу ерда бўлмасам, унинг ҳоли не кечади?

– Сенингча, қандай ҳодиса рўй бериши мумкин?

– Билмадим, лекин жудаям қўрқиб кетяпман.

Мен елкамни қисиб қўйдим.

Шунчалик бахтсиз кунларини кечираётганига қарамай, Дирк Струве ҳамон қувноқ шахс бўлиб қолаётганди. Озроқ бўлса-да, озиб, ранги кетиб қолганда ҳам эҳтимол бировларнинг раҳми келган бўлармиди. Лекин унда заррача ўзгариш рўй бермади, ҳамон у шардай дум-думалоқ, қип-қизил юзлари худди обдан пишган олмадай ялтиларди. Аввалги башанг кийиниши ҳам заррача ўзгармаганди. Одатдагидай, чиройли тикилган қора костюми, кичикроқ келиб қолган ва шу боисдан бошига қўндирганида кулгили ва қовушиқсиз кўринадиган қалпоғини кийиб юарди. Дирк барча кўргиликларига қарамай, тор келиб қолган эскироқ шимидан энди воз кечганди. Ҳозир у ҳар қачонгидан кўра иши ўнгидан келаётган гумаштага ўхшаб кетарди.

Инсоннинг ташқи кўриниши билан ички дунёси бир-бирига мутаносиб бўлмаса, ғалати бўларкан. Диркнинг нозик ва олижаноб қалби бўлиб, ҳаракатлари қизиқчиларникига ўхшаб кетарди, гўзалликни беҳато ҳис этса-да, бемаъни расмлар чизарди. Ҳавас қилгудай назокатли бўлишига қарамай, совуқ қилиқлардан холи эмасди. Бировларнинг ишига ўтакетган даражада жонкуярлик билан ёндашгани ҳолда ўз ишларига бепарво эди. Табиат ўз ҳазилини шу одамда синаб кўрмоқчидай: бир одам қиёфасида шунчалик қарама-қарши хусусиятларни жобажо этганди.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Стриклендни кўрмаганимга бир ойдан ошди. Мен ундан нафратланардим, имконияти топилгудай бўлса, бу туйғуларимни унинг башарасига очиқ-ойдин айтган бўлардим. Лекин шу мақсаддагина уни қидириб топиш назаримда ортиқча туйиларди. Мен ўзимни ҳамма вақт ҳам ахлоқий камолот учун курашувчи сифатида кўрсатишдан ийманганман. Агар шундай қилинса, одам ўзига бино қўйган кимсага айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Юмор туйғусидан маҳрум бўлмаган одам учун бу ғоят ёқимсиздир. Ўзимни кулгилироқ қиёфада кўрсатишга таваккал қилгудай бўлсам, бу ҳолат унча-мунча арзимайдиган нарсга эвазига бўлмайди. Стриклендга эса заҳарханда тўғрилиқ хусусияти хос эди.

Лекин бир куни кечқурун Клиши кўчасидаги Стрикленд ёқтирадиган, эндиликда мен кирмай қўйган қаҳвахона ёнидан ўтиб борарканман, у билан рўбарў келиб қолдим. У ёлғиз эмас, Бланш Струве билан бирга эди. Улар, одатда, Стрикленд ўтирадиган бурчакдаги стол томон боришарди.

– Жин урсин сизни, шунча вақтдан бери қаерларда сандироқлаб юрибсиз. Сизларни кетиб қолгансизлар, деб ўйловдим.

Сўзимнинг оҳангидан Стрикленд у билан гаплашишни истамаётганимни сизди. У билан илтифотли муомала қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди.

– Йўқ, – куруққина жавоб берди у, – ҳеч қаёққа кетганим йўқ.

– Ундай бўлса нега бу ерга келмадингиз?

– Парижда соатлаб лақиллашиб ўтирадиган қаҳвахоналар кўп.

Бланш менга қўл узатиб, оқшом хайрли бўлишини тилади. Мен негадир у жуда ўзгариб кетган, деб ўйла-

гандим. Лекин мен унинг эғнида кўриб ўрганганим бе-
жирим ва камтарона кулранг кўйлақда эди. Аёл ҳамон
одамга Струве уйидаги турмуш ишлари билан андармон
вақтидагидек хокисор кўзлари билан қараб турарди.

– Юринг, шахмат ўйнаймиз, – таклиф қилди Стрикленд.

Негалигини билмадим-у, аммо унинг таклифини рад
эта олмадим, қовоғимни солганча Стрикленд доимо
ўтирадиган стол томон юрдим. У шахматни келтириш-
ларини буюрди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзларини
худди ҳеч нарса содир бўлмагандай тутишарди. Ўзимни
бундан бошқача тутишим аҳмоқона иш бўлишини ҳис
этдим. Струве хоним қимир этмай ўйинимизни томоша
қилиб ўтирарди. Аёл миқ этмасди, лекин у ҳамма вақт
ҳам шунақа кам гап эди. Мен унинг лабларига қарадим.
Эҳтимол, бу лабларга қараб у нималар тўғрисида ўйла-
ётганини англаб оларман? Мен унинг кўзларида кўрқув
ва изтироб соя солмаяптимикин, деб пешонасидаги чи-
зиқлар биздан яшириб турган ҳаяжонини сездириб қўй-
масмикин, деб кузатардим. Унинг юз ифодасидан ҳеч
нарса англаб бўлмас ва ниқоб кийиб олганга ўхшарди.
Қўлларини тиззаларига қўйганча қимирламай ўтирар-
ди. Мен унинг ўта эҳтиросли аёл эканлигини билиб ол-
гандим. Хотинига ниҳоятда садоқатли Диркнинг бошига
солган даҳшатли зарбага қараганда у беқиёс шиддаткор
ва шафқатсиз бўла олишини ҳам кўрсатганди. У оққўн-
гил эрининг ишончли ва фаровон уйидан воз кеча олиш-
дек таваккалчиликка журъат этган аёл эди. Агар унинг
жонкуяр ва ғамхўр уй соҳибаси, ўз хонадонини намуна-
ли бошқарган аёллиги эсга олинса, ўйламай иш тутгани,
доимо муҳтожлик ва азоб-уқубатлар билан яшашга жазм
этгани янада ажойиб туйилади. Чамаси, бу аёл жуда ҳам
мураккаб инсон эди.

Бу учрашув мени жуда ҳаяжонлантириб юборди, са-
росимага тушдим, сўнг ўзимни қўлга олиб, эътиборимни

ўйинга қаратдим. Мен доимо Стриклендни ютишга интилардим. Стрикленд ютқазган одамни мазах қиладиган ўйинчилар сирасига кирарди. Ғалабадан кейин ўз тантанасини ошкора ифодалаши мағлубият аламини янада орттирарди. Лекин унга тан бермоқ керак – ўз мағлубиятини эса бамайлихотир ортиқча изтиробларсиз қабул қиларди. Ютганида ғоят ёқимсиз бўлиб кетадиган Стрикленд мағлуб бўлганида ғоят мулойим тортарди. Одам ўйин пайтида намоён бўлади, деб ҳисобловчилар бундан нозик хулосалар чиқаришлари мумкин эди.

Ўйин тамом бўлгач, мен официанткани чақириб, ичган нарсаларимизнинг ҳақини тўладим-да, чиқиб кетдим. Учрашувимиз жуда зерикарли ўтди. Бу ерда айтилган бирор сўз ҳам фантазиямга озиқ бермади. Айтган гапларимнинг бирортаси ҳам улар томонидан қўллаб-қувватланмади. Мен жумбоқни ечолмай ҳайрон эдим. Уларнинг ҳаёти қандай кечади? Бу икки одам устахонада нималар тўғрисида гаплашишаётганини эшитганимда эди. Хаёлимга бирор жўялироқ фикр келмасди.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Икки кундан кейин Дирк Струве уйимга кириб келди.

– Айтишларига қараганда, сен Бланшни кўрибсан, – пўнғиллади у.

– Қаердан эшитдинг буни?

– Бир одам сени у билан биргаликда қаҳвахонада кўрибди. Буни нега менга гапирмадинг?

– Сени хафа қилмоқчи эмасдим.

– Бемаъни гап. Мен у ҳақидаги ҳамма нарсани, ҳатто энг арзимайдигандай туйиладиган ҳар бир тафсилотни билишни хоҳлашимдан хабардорсан-ку.

Мен унинг саволига жавоб қайтаришга тараддудландим.

– Унинг кўриниши қанақа?

– Ҳечам ўзгармабди.

– Сенингча, бахтиёр кўриняптими?

Мен елкамни қисдим.

– Сенга нимасини ҳам айтардим. Биз қаҳвахонада ўтириб шахмат ўйнадик. Мен у билан бир оғиз ҳам гаплашмадим.

– Юзидан қандай кайфиятдалиги кўринмаяптими?

Мен бошимни қимирлатдим. Аёл бирор сўз билан ҳам, юз ифодаси билан ҳам ўз туйғуларини ошкор қилмаганлигини қайтаришга тўғри келди. Ўзини ажойиб тарзда қўлга ола билишини Дирк мендан кўра яхшироқ биларди.

– Эҳ, мен жудаям кўрқяпман. Мен бирор даҳшатли кор-ҳол рўй беради-ю, унга ёрдам беролмай қолишдан хавотирдаман.

– Қандай ҳодиса рўй бериши мумкин? – суриштирдим мен.

– Билмадим, – нола қилди у қўллари билан бошини сиққанча. – Қандайдир даҳшатли фалокат рўй беришини сезиб турибман.

Струве ҳамма вақт ҳам сал нарсага ҳаяжонланиб кетарди, лекин ҳозир ўзини йўқотиб қўйган, шу боис ҳеч қандай фикрга қулоқ солмасди. Мен тез орада Бланш Стрикленддан тоқати тоқ бўлади, деб ўйлардим. Нима эксанг, шуни ўрасан, деб бежиз айтишмаган-ку. Одамлар кўпинча ўз бошларига турли фалокатларни ёғдириш учун қўлларидан келган барча ишларни амалга оширишади-да, кейинчалик ўз ақлсизликларининг касофатидан бир амаллаб қутулиб қолишади. Бланш охир-оқибатда Стрикленд билан аразлашиб қолади-да, ўз эрининг ёнига қайтади. Шу нарсани кутиб ўтирган эри эса уни дарҳол кечириб, ўтган ишларни унутиб юборади. Тўғриси айтсам, аёл менда на ижобий ва на салбий туйғу уйғота олди.

– Шундай бўлиши мумкин, ахир сен уни севмайсан-ку,
– такрорларди Струве.

– Нега энди уни бахтсиз, деб хаёл қиялпсан? Менга маълум бўлишича, улар дурустгина ҳаёт кечиришаётган экан.

Струве менга ғамгузор кўзлари билан тикилди.

– Сенга бу нарсаларнинг заррача аҳамияти йўқ, мен учун жудаям муҳим.

Ўйламай айтиб юборган гапимга пушаймон бўлдим.

– Эҳтимол, бир илтимосимни бажо келтира оларсан?
– деди Дирк.

– Бажонидил.

– Менинг номимдан Бланшга хат ёзсанг.

– Бундай хатни ўзинг ёза олмайсанми?

– Мен бир неча марта ёздим. Лекин уларга жавоб ололмадим. У хатимни ўқиб ҳам кўрмайди, чоғи.

– Сен аёллар қизиқувчан бўлишларини унутиб қўй-
япсан, шекилли. Наҳотки хатларни ўқиб кўрмаган, деб ўйлайсан?

– Ҳа, ўқиб кўрмаган, меники бўлганлиги учун ўқиб кўрмаган.

Мен унга қарадим. Дирк бошини ерга эгди. Унинг жавоби менга ўзини ғоят таҳқирловчи жавоб бўлиб туйилди. Дирк хотини учун ҳатто хатини очиб кўришга арзимайдиган одамга айланганини биларди.

– Кейинроқ бўлса ҳам хотининг бағрингга яна қайтиб келишига ишонасанми?

– У билан бирор кор-ҳол рўй берса, менга истаган пай-
тида бемалол суяниши мумкинлигини билиб қўйсин.

Мен ёнимдан бир варақ қоғоз чиқардим.

– Нима ёзишим кераклигини аниқроқ гапир.

Мен шундай ёздим:

«Қимматли Струве хоним!

Дирк истаган пайтингизда зарурият туғилгудай бўл-
са, ёрдамга тайёр эканлигини сизга билдириб қўйишим-

ни илтимос қилди. Бўлиб ўтган ҳодисалар туфайли у сиздан заррача хафа эмас. У ҳамон сизни севади. Сиз уни қуйидаги манзилдан топишингиз мумкин».

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ

Гарчи Стрикленд ва Бланш жуфтлигининг муносабатлари алалоқибатда хайрли тугамаслигини Струведан яхшироқ билсам-да, фожиа билан якун топишини кўз олдимга келтира олмасдим.

Дим ва иссиқ ёз кириб келди. Толиққан асаблар ҳатто кечалари ҳам ҳордиқ чиқара олмасди. Қуёш тафтидан қизиган кўчалар йиғиб олган бутун ҳароратини қайтармоқчига ўхшар, йўловчилар аранг оёқларини судраб сайр қилишарди. Мен анчадан бери Стриклендни кўрмасдим. Бошқа ишлар билан банд бўлиб, у тўғрисида бутунлай ўйламай қўйдим. Дирк ҳасрат-надоматлари билан жонимга тегди, уни ҳам учратмасликка ҳаракат қилдим. Бу нохуш тарих эди, бундан буён уни ўйламасликка интилардим.

Кунларнинг бирида, эрта тонг пижама кийиб олиб ишлаб ўтирардим. Хаёлларим узоқ-узоқларда сайр этарди, кўз олдимда Бретанининг серқуёш кўрфазларию денгизнинг ёқимли шабадаси. Ёнимдаги стол устида сутли қаҳва қуйилган финжон ва ҳали еб тугатилмаган печенье турарди. Уни кундалик одатимиз бўйича, бино назоратчиси бўлган аёл келтирганди. Орқамдаги хонада назоратчи аёлнинг ивирсиб юргани эшитилиб турарди. Эшик қўнғироғи чалинди. Назоратчи эшикни очди, Струвенинг овози эшитилиб, менинг бор-йўқлигимни суриштирди. Ўрнимдан турмасдан унга бақирдим: «Киравер!» У хонага отилиб кириб, ўзини менга ташлади.

- У ўзини ўлдирибди, – деди бўғиқ овоз билан.
- Нима деяпсан ўзи? – ҳайратдан бақириб юбордим.

Струвенинг лаби қимирларди-ю, аммо бирор сўзи ҳам эшитилмасди. Кейин у телба одамдек нималарнидир валдиради. Юрагим орқамга тортиб кетди, негалигини билмайман-у, тўсатдан жаҳлим чиқди.

– Ўзингни қўлга олсанг-чи! Калла деб нимани кўтариб юрибсан? У зўр бериб нималарнидир тушунтирмоқчи бўларди-ю, бирорта сўзи эшитилмасди. Худди сўзлаш қобилиятини йўқотиб қўйгандек эди. Негалигини ўзим ҳам тушунмаган ҳолда елкаларидан ушлаб, уни силкита бошладим. Кейинчалик бу ишимни эслаб, албатта, ўзимдан хафа бўлдим. Лекин кейинги вақтдаги уйқусиз тунлар асабларимни мен ўйлагандан ҳам кўра кўпроқ қақшатиб юборган экан, шекилли.

– Ўтириб олай, ахир, – ниҳоят ҳансираб гапирди у.

Мен «Сен-Галме» сувидан стаканга қуйиб, унга узатмоқчи эдим. Лекин худди гўдакларга сув ичиргандек стаканни лабларига тутиб ичиришимга тўғри келди. У биринчи културни аранг ютди, бир неча томчиси қўлагига тўкилди.

– Ким ўзини ўлдирди?

Нега бу саволни берганимни ўзим ҳам билмасдим. Ким ҳақида гап бораётгани шундоқ ҳам аён эди-ку.

У ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди.

Кеча кечқурун улар жанжаллашиб қолишибди. Стрикленд уйдан чиқиб кетибди.

– Хотининг ўлибдими?

– Йўқ, уни касалхонага олиб кетишибди.

– Бўлмаса, нималар деб алжирадинг? – қичқириб юбордим. – Нега у ўзини ўлдирибди, деб айтдинг?

– Мендан жаҳлинг чиқмасин. Мен билан бундай муомала қилсанг, ҳеч нарсани гапириб беролмай қоламан.

Мен ўзимни қўлга олиш учун қўлларимни қаттиқ қисдим, ҳатто кулишга ҳам уриниб кўрдим.

– Кечирасан. Сени шошираётганим йўқ. Ўпкангни босиб ол-да, нималар бўлганини тартиб билан гапириб бер.

Диркнинг кўм-кўк думалоқ кўзларидан роса қўрқиб кетгани кўриниб турарди. Кўзойнак орқасидан улар янада даҳшатлироқ туйиларди.

– Бино назоратчиси бўлган аёл хатни бериш учун юқори қаватга кўтарилибди. Қўнғироқни босганда эшикни очишмабди, ичкаридан нола овозлари эшитилибди. Эшик ичкаридан қулфланмаган экан, шу боис уйга кирибди. Бланш каравотда ётганмиш, стол устида эса шовул кислотали шиша ётганмиш.

Струве қўллари билан юзини чангаллаганча ҳиқиллаб у ёқдан бу ёққа юрарди.

– У ўзини билармиди?

– Ҳа. Эҳ, сен унинг қанчалар қийналганини билсанг эди! Мен бунга чидай олмайман. Сираям чидай олмайман!

У бор овози билан нола қилди.

– Жин урсин сени. Сен чидай олмайдиган нарсанинг ўзи йўқ бу ерда.

– Нақадар шафқатсизсан-а!

– Кейин нима бўлди?

– Улар докторни топиб келишга, менга ва полицияга хабар қилишга одам юборишибди. Мен аллақачон бино назоратчисига йигирма франк қистириб, бирор ҳодиса рўй бергудай бўлса, дарҳол хабар қилишларини тайинлагандим.

У чуқур нафас олди, мен бу ҳодиса баёнини давом эттириш унга ниҳоятда оғир бўлаётганини тушундим.

– Мен уйга кириб келганимда хотиним мен билан гаплашишни истамади. Уларга мени уйдан ҳайдаб чиқаришларини буюрди. Мен бўлиб ўтган барча воқеаларни унутганим ҳақида қасам ичдим, лекин у сўзларимга қулоқ солмасди. У бошини деворга уришга ҳаракат қиларди. Доктор унинг ёнида қолишим ножоизлигини айтди. У эса ҳамон: «Чиқариб юборинглар!» деб қайтарарди. Мен

ётоқхонадан чиқиб, устахонада пойлаб турдим. Тиббий арава келиб, беморни замбилга ётқизишганда хотиним менинг ҳамон шу ердалигимни билмаслиги учун ошхонага чиқиб туришимни буюришди.

Струве ўзи билан биргаликда касалхонага бориб келишимни истаётганди. Кийинаётган вақтимда Бланшни алоҳида хонага ётқизганини ва шу йўл билан уни касалхона ғовур-ғувуридан холи қилганини гапириб берди. Йўлда кетаётганимизда мен унга нима учун зарур бўлиб қолганимни тушунтирди.

Агар у яна мен билан гаплашишни истамаса, олди-га сен кирасан, деди. Ҳамон уни севишини, бу ишларни ҳеч қачон таъна қилмаслигини, фақатгина унга ёрдам беришни хоҳлашини тушунтиришимни мендан илтижо қилди. Бунинг эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслигини, уйга қайтишга мажбурламаслигини, тамомила эркин ҳаракат қилиши мумкинлигини айтишни тайинлади.

Биз касалхонага етиб келдик. Тунд ва нохуш бинони кўришингиз билан юрагингиз орқага тортиб кетарди. Қатор одамлардан обдан суриштириб, жуда кўп зинапоя ва йўлақлардан юриб, ниҳоят Дирк даволовчи врачни топди. У бемор ҳаддан зиёд ҳолдан тойганини, бугун ҳеч кимни қабул қила олмаслигини маълум қилди. Соқол қўйган, паст бўйли, оқ халат кийган врач учун Бланш билан рўй берган ҳодиса оддий ҳол эди. Чамаси, у ҳаяжонланган қариндошлар, шилқим илтимосчиларнинг бемор олдига кириш хусусидаги илтижоларига кескин рад жавобини берадиган қўполроқ врач экан, шекилли.

Дарҳақиқат, дийдаси қотиб кетган врач учун бу воқеа фавқулодда ҳодиса эмасди. Жазавази қўзиган аёл ўйнаши билан уришиб, заҳар ичган – бу кўп учрайдиган ҳолат. Врач аввалига бахтсиз ҳодисанинг сабабчиси Дирк, деб ўйлаб, у билан қўпол муомала қилди. Мен Диркни аёлнинг эри эканлигини, бўлиб ўтган барча воқеаларни

кечиришга тайёрлигини тушунтирганимда врач унга қизиқиш билан синовчан тикилиб қолди. Бу тикилишда масхара маъноси ҳам бордай туйилди менга. Дирк алданган эркакнинг ўзига хос намунаси эди.

– Ҳозирги дақиқада хатар йўқ, – деди у, суриштиравганимиздан кейин. – Лекин биз қанча кислота ичганини билмаймиз. Эҳтимол, бу оғир оқибатларсиз ўтиб кетар. Аёллар кўпинча севги туфайли ўзларини ўлдирмоқчи бўлишади. Буни аксарият ҳолатларда ўйнашларини кўрқитиш ёхуд раҳмини келтириш учун қилишади.

Унинг сўзларидан нафрат оҳанглари сезиш қийин эмасди. Бланш Струве врач учун Париж шаҳрида бу йили ўз жонига қасд қилган одамлардан бири эди, холос. Биз билан узоқ валақлашиб ўтиришга унинг вақти йўқ эди. У биратўла эртага келадиган вақтимизни белгилади. Беморнинг аҳволи яхши бўлиб турса, унинг ёнига киришга эрига рухсат беришини айтди.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Ўша кунни қандай ўтказганимизни билмайман. Струве бирор дақиқага бўлсин ёлғиз қола олмасди. Мен бор маҳоратимни ишга солиб, уни овутишга уринардим. Мен уни Луврга судраб кетдим. У ўзини расмларни томоша қилаётган одам қилиб кўрсатар, лекин хаёли хотинида эканлигини билиб турардим.

Овқат ейишга ҳам мен уни мажбур этдим, нонуштадан кейин куч билан ўрнига ётқиздим, лекин у ухлай олмасди. Меникида бир неча кун яшаб туришга Дирк бажонидил рози бўлди. Мен унинг қўлига китоб тутқазиб чалғитмоқчи бўлардим, бир-икки саҳифага кўз югуртириб чиққач, қаерларгадир тикилганча қотиб қоларди. Кечқурун жуда кўп партия пикет ўйнадик, менинг ҳаракатларим бекор кетаётганидан ҳафсалам пир

бўлмаслиги учун ўзини ўйинга қизиқаётганга ўхшаб кўрсатарди.

Буларнинг барчаси охирида унга уйқу дори беришим, шундан кейингина унинг ухлаб қолиши билан тугади.

Эртасига касалхонага борганимизда олдимизга Бланшга қараётган ҳамшира чиқди-да, бемор бироз ўзига келаётганини билдирди. Бизнинг илтимосимизга кўра, у бемор эрини кўришни исташи ёки истамаслигини билиб чиқишга кириб кетди. Эшик орқасидан ғўнғир-ғўнғир овоз эшитилди. Ниҳоят, ҳамшира чиқиб, бирор одамни кўришни истамаслигини айтди. Агар Диркни кўришни истамаса, эҳтимол мени қабул қилар, дедим. Бунга ҳам рад жавоби берилди. Диркнинг лаблари пирпиради.

– Мен беморни сизларни қабул қилишига мажбур эта олмайман. У ҳали жудаям беҳол. Эҳтимол, бир-икки кун ўтгач, ўйлаб кўрар.

– Балки бирор бошқа одамни кўришни хоҳлар? – оҳиста, деярли шивирлаб сўради Дирк.

– Беморнинг истаги битта, ўзини тинч қўйишларини хоҳлаяпти.

Диркнинг қўллари ғалати қалтираб кетди, унинг бу аъзоси бамисоли бутун гавдаси билан алоқадор эмасдай туйилди.

– Марҳамат қилиб унга айтиб қўйинг. Агар Бланш бир одамни кўришни истаса, уни ҳам олиб келаман. Мен фақат унинг бахтиёр бўлишини хоҳлайман.

Ҳамшира сокин ва самимий кўзлари билан унга тикилиб қолди. Инсон зоти бошидан кечириши мумкин бўлган барча азоб ва аламларни кўрган бу кўзлар ҳамон хотиржамлигича қолганди. Ҳозир эса тамомила бошқа манзарани кўриб турганди.

– У сал тузалиб хотиржамроқ бўлганда айтаман буни.

Дирк изтиробдан ўзини қаёққа қўйишини билолмай Бланшдан ҳозироқ сўрашини илтижо қилди.

– Эҳтимол, бу билан унинг дарди бироз енгиллашар. Ёлвораман, ундан ҳозироқ сўраб чиқинг.

Ҳамшира маъюс табассум қилди, у орқасига ўгирилиб Бланшнинг олдига кириб кетди. Ичкаридан қулоғимга ҳамширанинг бўғиқ овози эшитилди, кейин бошқа, бутунлай нотаниш овоз жавоб берди:

– Йўқ. Йўқ. Йўқ!

Ҳамшира ёнимизга чиқди-да, бошини сарак-сарак қилди.

– Наҳотки ҳалиги овоз Бланшники бўлса? – сўрадим мен. – Унинг овозини танимадим.

– Беморнинг овоз пардалари, чамаси, қаттиқ куйган.

Дирк умидсизликдан қичқириб юборди. Мен унга нанадан чиқиб, пастда кутиб туришини буюрдим. Ҳамшира билан танҳо қолмоқчи эдим. У нима сабабдан бундай қилаётганимни сўраб ҳам ўтирмай, гапимга итоат қилиб ташқарига чиқиб кетди. Унинг иродаси бутунлай бўшашиб кетган, итоатгўй, ёш болага ўхшаб қолган эди.

– Нима сабабдан бундай қилганини сизга тушунтириб бердим?

– Йўқ. У гапиришни хоҳламаяпти. Фақат йиғлайди. Ёстиғи доим ҳўл. Дастрўмолини ишга солишга ҳам дармони йўқ. Кўз ёшлари юзларидан шашқатор оқиб, ёстиқни ҳўл қиляпти.

Юрагимга бир нарсa санчилгандай бўлди. Шу дақиқада Стриклендни бўғиб ташлашга тайёр эдим. Ҳамшира билан хайрлашаётганимда овозим қалтираб чиққани эсимда.

Дирк Струве мени зинапояда кутиб турган экан. Чамаси, у атрофидаги ҳеч нарсани кўрмас ва пайқамасди. Менинг яқинлашаётганимни ҳам то олдига келиб билатидан ушламагунимча сезмади.

Кўчада кетаётганимизда «миқ» этмай кетардик. Мен эса аёлни бундай даҳшатли қадамни қўйишга нима мажбур қилганини тасаввур этишга интилардим. Мен бўлиб ўтган ҳодисаларнинг барчаси Стриклендга маълум, деб

ҳисоблардим. Эҳтимол, уни сўроқ қилиш учун полициядан одам ҳам келгандир. Ҳозир у қаерда экан? Балки илгари устахона вазифасини ўтаган эски болохонасига қайтиб боргандир. Аёл уни ҳам кўришни истамаганлиги ғалати эди. Балки одам юборсам, барибир келмайди, деб кўрққандир? Нега у яшашдан воз кечиб, ўзини шафқатсизлик қаърига урдийкин?

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

Кейинги ҳафта таҳлика билан ўтди. Струве кунига икки маротаба хотинининг ёнига борар, у эса ҳамон эрини кўришни истамасди. Авваллари у касалхонадан мамнун ва кўнгли кўтарилиб келарди, кейинчалик эса тобора хафароқ бўлиб қайта бошлади. Зеро, врач хавфсираётган ҳолат рўй берган, Бланш хонимнинг тузалиб кетишига бўлган умид тобора йўққа чиқаётган эди. Ҳамшира Диркнинг дарду ғамини яхши ҳис этар, лекин тасалли бўладиган бирор сўз айтиш ожиз эди. Бечора беморнинг бир нуқтага тикилиб турган кўзлари ўзининг ўлик жасадини кўра бошлаганди, шекилли. Энди бу икки-уч кунлик масалага айланганди, холос.

Струве бир куни анча кеч кириб келганда аёл оламдан ўтганини тушундим. У тамомила ҳолдан тойганди. Одатдаги сўзамоллигидан асар ҳам қолмаганди. У «миқ» этмай, диванга ўзини ташлади. Мен уни тинч қўйдим, бундай пайтда тасалли берувчи ҳар қандай сўз ҳам фойдасиз эканлигини билардим. У мени раҳмсизликда айбламаслиги учун илгарироқ ўқиб турган китобимни ўқишга журъат эта олмай, мундштукни оғзимга қистирганча дераза олдида ўтиравердим. Ниҳоят, у менга сўз қотишга ўзида куч топди.

– Менга кўп меҳр-оқибат кўрсатдинг, – деди у ниҳоят.
– Қўйсанг-чи бу гапни, – дедим унга.

– Касалхонада кутиб туришимни айтишди, стул беришди, унга ўтириб Бланшнинг эшиги олдида йўлакда пойладим. Ўзини билмайдиган ҳолатга етганда мени ичкарига қўйишди. Унинг оғзи ва энгаги куйганди. Уни шу аҳволда кўриш даҳшатли эди. У жудаям хотиржам жон берди, агар ҳамшира айтмаса, ўлиб қолганини билмас эканман.

Дирк ҳаддан ташқари ҳолдан кетганидан йиғлагани дармони келмасди. Вужудида заррача куч қолмагандай диванга чўзилди. Тез орада уйқуга кетганини сездим. Бутун ҳафта мобайнида биринчи маротаба чинакамига уйқуга кетиши эди. Табиат гоҳо ўта шафқатсиз, гоҳо эса раҳмдил бўлади. Мен унинг устини жун рўмол билан беркитиб, чироқни ўчирдим. Эрталаб ўрнимдан турганимда у ҳамон ухлаб ётарди. У қандай ётган бўлса, шундайлигича ухлар, олтин гардишли кўзойнаги ҳали ҳам бурни устида қаққайиб турарди.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Бланш Струве шундай бир ҳолатда қазо қилдики, уни дафн этишга рухсат олиш учун жуда кўп ярамас расмийатчиликлар тўсиғидан ўтишга тўғри келди. Сўнг Дирк иккаламиз аравада тобут келтиришга бордик. Тобутни олиб келаётганимизда тўрт ғилдиракли узун арава ҳайдовчиси отларга қамчи уриб, шу қадар тез ҳайдадики, у гўё марҳума тўғрисидаги барча хотираларни елга учириб юбормоқчига ўхшарди. Даҳшатли ва ҳеч қачон эсдан чиқмайдиган манзара эди бу!

Мен ҳам бу ёқимсиз тарихни хаёлимдан бутунлай чиқариб юборишни истардим. Менга бевосита алоқадор бўлмаган бу фожиа юрагимни эзарди. Ўз кўнглимда Диркка ғамхўрлик қилаётган киши бўлишга интилардим-у, аммо бошқа нарса тўғрисида гапирардим.

– Вақтинча бўлса-да, бирор томонга кетишни ўйла-
япсанми? – дедим унга. Ҳозирча Париждан узоқроқ жой-
да бўлганинг яхшироқ эди.

У жавоб бермади, лекин мен раҳмсизларча мажбур
қилаётгандим.

– Яқин келажакда қиладиган ишларинг тўғрисида би-
рор режанг борми?

– Йўқ.

– Сен ҳаётга қайтишинг керак. Нега Италияга бориб,
ўз ишингни қайтадан бошламайсан?

У яна жим қолди. Шу вақт аравакаш мени ноқулай ҳо-
латдан қутқарди. Бир дақиқага отларни тўхтатиб, ўтир-
ган жойидан пастга тушди-да, биз кетаётган арава олди-
га келиб, қаёққа юришни сўради.

– Бир дақиқага тўхтанг-чи, – жавоб бердим мен. – Бир-
га овқатлансак деган эдим, – мурожаат этдим Диркка. –
Бизни Тигал майдонига олиб бориб қўйинг, – аравакаш-
га юзландим.

– Йўқ, мен устахонага бормоқчиман.

– Сен билан бирга борайми?

– Йўқ, яхшиси, ўзим кетаман.

– Маъкул.

Мен аравакашга манзилни айтдим ва биз яна йўлда
давом этдик. Дирк Бланшни касалхонага олиб кетишган
кундан бери ўз устахонасига ҳам бормай қўйганди. Мен
унинг ёлғиз қолмоқчи эканлигидан хурсанд бўлдим,
эшигигача кузатиб қўйиб, хайрлашдим-да, бироз енгил
тортиб уйимга жўнадим. Мен яна Парижнинг кўчалари-
ни, у ёқдан бу ёққа кетаётган оломонни кўриб завқим
кўзғалди. Ҳаво очик, ёқимли эди, ҳаёт қувончлари қал-
бимда жўш ура бошлади. Ўзимни бошқача тута олмас-
дим. Струве ва унинг ғам-аламлари хаёлимдан чиқиб
кетди. Хурсандчилик қилишни истардим.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Уни қарийб бир ҳафтадан бери кўрмасдим. Бир куни кечга томон соат еттиларда келиб, мени овқатлангани олиб чиқиб кетди. У азадор қиёфада эди, бош кийими-га қора ҳошия ўраб олганди, ҳатто даструмоли ҳам қора ҳошияли эди. Унинг бундай мотам либосларини кўрган-нингда кутилмаган фалокат бутун қариндош-уруғларини бир йўла орадан юлиб кетгандай, ёруғ оламда лоақал бирорта ўғай амакиси ҳам қолмагандай таассурот уйғотарди. Унинг дум-думалоқ гавдаси, гўштор қип-қизил юзлари билан мотам либосининг номутаносиблиги беихтиёр кулги уйғотарди. Шафқатсиз қисмат унинг бошига ёғдирган чексиз ғам-ташвиш вақтида ҳам у кулгили кўринарди.

У кетишга қарор қилганини, фақат мен таклиф этганимдай Италияга эмас, Голландияга кетмоқчилигини билдирди.

– Эртага жўнаб кетаман. Энди биз ҳеч қачон кўришмасак керак.

Мен нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлдим, лекин у секингина кулиб қўйди.

– Беш йилдан бери уйда бўлганим йўқ. Назаримда, ҳамма нарса хотирамдан кўтарилиб кетгандай. Туғилиб ўсган жойларимдан шу қадар узилиб қолган эканманки, у ерларга лоақал озгина фурсатга бориб келиш ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ мени чўчитиб юборарди. Эндиликда билиб турибманки, она юртим менинг ягона бошпанам экан.

У қийналиб кетган, руҳи тушган, соғиниб кутаётган, ўғлини яхши кўрадиган онасини тез-тез эслаётганди. Ўзининг кулгили ҳолатига йиллар мобайнида чидаб келди, лекин энди билса, хотини уни ерга қапиштириб юборган экан. Бланшнинг хиёнати туфайли берилган

сўнгги зарба унинг феълини ўзгартириб юборди. Энди у ўзининг устидан қуладиганлар билан бирга кула олмасди. У тамомила ҳуқуқсиз одамга айланиб қолганди. У ўзининг болалиги, озода, ғиштли уйлари, саранжом-саришталик ва тартибни яхши кўрадиган онаси тўғрисида гапириб берди. Унинг ошхонаси озодалик бобида мўъжизанинг ўзи экан. Бирор ерга гард юқмас, ҳамма нарса жой-жойида ялтиллаб тураркан. Яшаш жойларини шундай тутиш турмуш тарзига айланган экан. Кўз ўнгимда бирор дақиқа тиниб-тинчимайдиган, эртадан кечгача озодалик ва тартиб учун жонини фидо қиладиган қизил юзли кампирнинг жонли қиёфаси гавдаланди. Баланд бўйли, ориқдан келган, тинимсиз меҳнатдан чайир бўлиб кетган Диркнинг отаси қўлларида газета тутганча хотини ва қизига (ҳозир у балиқ овловчи кема капитанига турмушга чиққан) овоз чиқариб ўқиётган манзара, аёллар вақтдан унумли фойдаланиш учун газета эшитиш билан бирга нимадир тўқиб ўтиришган ҳолат кўз олдимга келди. Тамаддун дунёсидан узоқда бўлган бу шаҳарчада ҳаёт бир маромда ўтиб борарди. Бу ҳолат ўлим ҳаддан зиёд меҳнат қилиб толиққан одамлар учун ҳордиқ вазифасини ўташигача давом этарди.

– Отам мен ҳам дурадгор бўлишимни истаганди. Беш авлод умри мобайнида бу касб отадан болага ўтиб келаётганди. Эҳтимол, бунда ҳаёт донишмандлиги акс этар. Ҳеч қаёққа чалғимай, ота изидан боришда қандайдир маъно бордир. Болалигимдаёқ саррож қўшнимизнинг қизига уйланаман, дердим. Қизчанинг кўзлари кўм-кўк, майда қилиб ўрилган сочлари оппоқ эди. У уйимизга чиққанда ҳамма ёқ ёришиб кетарди.

Струве хўрсиниб жим бўлиб қолди. Хаёл уни узоқ-узоқларга олиб кетди. Қачонлардир менсимай қараган ота касбини эгаллаганда ҳаёт ҳозир қай тарзда ўтган бўларди? Бу хаёллар унинг юрагини ғашлантирди.

– Ҳаёт ғоят шафқатсиз. Ҳеч ким бу дунёда не сабабдан юрибди-ю, қаёққа кетаётганини билмайди. Итоаткорлик ҳаммамизга хос хусусият. Биз хотиржамликнинг ғаниматлигини қадрламоғимиз керак. Токи қисмат бизни топмагунча ҳаётда ҳам хотиржам ва тинчгина яшашни ўрганмоғимиз лозим. Оддий одамлар севгисининг қадрини билмоқ жоиз. Уларнинг омилиги бизнинг билимдонлигимиздан яхшироқ. Бамайлихотир, Яратганнинг берганига шукрона қилиб, итоаткорлик билан яшамоқ керак. Ҳаётнинг бутун фалсафаси шу.

Мен унинг эзилган руҳи гапираётганини, ўз-ўзини таҳқирлаш даражасидаги мутеликка қарши чиқаётганини англадим. Лекин сиртимда эса бошқа гапни айтдим.

– Рассом бўлиш истаги сенда қандай пайдо бўлди ўзи? У елкасини қисди.

– Расм чизиш иқтидорим борлиги болалигимда сезила бошланди. Мактабда бу фандан ёрлиқлар олдим. Бечора онагинам рассомчиликдаги қобилиятимдан фахрланарди, кунлардан бир кун эса у акварель бўёқлар билан тўла қути совға қилди. Ойим менинг чизмаларимни гоҳ руҳонийга, гоҳ докторга, гоҳ қозига кўрсатарди. Ана шулар мени Амстердамга бориб рассомлик мактабига имтиҳон топшириб кўришга юборишди. Мен имтиҳондан ўтдим. Онамнинг қанчалар хурсанд бўлганини қўяверасиз. Менинг кетиб қолишим ҳақидаги фикрдан юраги орзиқиб тушса-да, бу алам ва ташвишини кўрсатмасликка ҳаракат қиларди. Ўғли рассом бўлиши мумкинлиги ҳақидаги хаёлдан беҳад хурсанд эди. Отам билан онам танга-чақаларни йиғиб бўлса-да, анчагина пул жамғаришди, Амстердамда яшашим учун беришди. Мен ишлаган биринчи расм кўргазмага қўйилганда ҳаммалари – отам, онам, опам етиб келишди, ойим расмни томоша қила туриб, ғоят таъсирланди, одамга мулойим боқувчи кўзларидан ёш чиқиб кетди. Эндиликда эса уйимиздаги ҳар

бир деворда чиройли олтин рангли рамкага олинган расмлар осиглиқ туради.

Диркнинг юзларини бир дақиқа майин табассум қоплади. Менинг хаёлимда сарв ва зайтун дарахтлари этагида деҳқонлар тасвирланган расмлари гавдаланди. Улар беўхшов ишланган рамкаларда деҳқонларнинг уйида қандай кўринаркин.

– Оқкўнгил онам ўғлининг келажакда рассом бўлиб етишишини Худодан қанчалар ёлвориб илтижо қилдйкин? Лекин мен отамнинг иродасига бўйсуниб, оддийгина дурадгор бўлганимда, эҳтимол, яхшироқ бўлармиди, деб ўйлаб қоламан.

– Мана, ҳозир сен санъатнинг одамга нималар беришини тушуниб етган бир пайтингда бошқа йўлдан кета олармидинг? Санъатдан олган завқингдан воз кечиш кўлингдан келармиди?

– Ёруғ оламда санъатдан юқори турадиган ҳеч нарса йўқ, – жавоб берди Дирк бироз сукут сақлагач.

У анчагача лом-мим демай менга қараб турди-да, ниҳоят сўз қотди.

– Биласанми, мен Стриклендни кўрдим.

– Сенми?

Мен лол қолдим. Назаримда, Стриклендни кўргани Струвенинг кўзи йўқдай туйиларди. У кулимсираб қўйди.

– Ўзинг менда ғурур туйғуси йўқ, деган эдинг-ку.

– Бу билан нимани кўзда тутяпсан?

У менга ажойиб бир тарихни гапириб берди.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Бечора Бланшнинг дафн маросимидан қайтганимиздан сўнг Струве мен билан хайрлашгач, юраги дов бермай турган бўлса ҳам уйга кириб кетди. Гарчи бу хонага кириш унга беҳад изтироб келтиришини яхши билса-да, қандайдир куч уни устахонага етакларди. У зинапоядан аранг юқорига кўтарилар, оёқлари ўзига бўйсунмасди. Уйга киришдан олдин худди куч тўпламоқчи бўлган одамдай эшик олдида узоқ вақтгача туриб қолди. У ўзини жуда ёмон ҳис этаётганди. Орқамдан пастга югургилаб тушиб қайтишимни илтижо қилмоқчи ҳам бўлди. Унинг назарида, устахонада ҳамон кимдир бордай туйилаётганди. У уйга ҳар сафар тик зинадан кўтарилганда устахона эшиги олдида нафасини ростлаганини, Бланшни тезроқ кўриш иштиёқи туфайли юраги ҳаприқиб тезроқ уйга киришга ҳаракат қилганини эслади. Рафиқасини кўриш у учун ҳеч қачон сўнмайдиган бахт эди. У ҳатто озгина фурсат, ярим соатларга уйдан чиқиб кетганда ҳам бирор ой кўришмагандай хотини сари интиларди. Рўй берган бутун воқеалар ҳозирги дақиқаларда унга туш, туш бўлганда ҳам даҳшатли тушга ўхшаб кетди. Ҳозир у калитни бураб хонага кирадию хотинининг худди Шарден ишлаган расмдаги гўзал аёл қиёфасига ўхшаш столга сал энгашганча ўтирганига кўзи тушади.

У чўнтагидан калитни тезгина олиб, эшикни очди ва ичкарига кирди. Устахона саранжом-саришта. Батартиблик хотинининг энг муҳим фазилатларидан эди. Бланшнинг бу фазилати Диркни лол қолдирарди. Озодалиқ ва показалиқ она сути билан кирган Диркка хотинининг ҳар бир нарсани ўз ўрнига қўйиши қалбида миннатдорлик туйғусини кучайтирарди. Ётоқхона ҳам худди хотини ҳозиргина бу ердан чиқиб кетгандай тартибли эди. Пардоз-андоз столчаси устида иккита чўтка, уларнинг

ўртасида эса бежирим тароқ турарди. Бланш охирги тунни ўтказган ўрин аллаким томонидан тузатиб қўйилган, нақшли ёстиқ устида эса аёлининг тунги қўйлаги ётарди. Хотинининг бу хонага энди ҳеч қачон қайтмаслигига ишониш қийин эди.

Диркнинг томоғи қақраб кетди, сув ичиш учун ошхонага кирди. Бу ерда ҳам ҳамма нарсасаранжом-саришта турарди. Плита устидаги жавонга ҳафсала билан ликопчалар тахланган. Бу ликопчаларда хотини ва Стрикленд жанжаллашиб қолишларидан олдинги оқшомда охирги маротаба овқатланишган. Пичоқ ва санчқилар йиғиштирилган, бир бўлак пишлоқ ва овқатланишганидан қолган озгина нон усти беркитилган темир қутичадан турибди. Хотини ҳар кунги зарур маҳсулотларни кунлик харид қилар, шу туфайли деярли ҳеч нарсасортиб қолмасди. Полиция томонидан тузилган баённомадан Струве Стрикленд кечки овқат тугаши биланоқ, уйдан чиқиб кетганини билиш мумкин эди. Струве ўшандай ҳолатда ҳам Бланш дастурхонни одатдагидай йиғиштириб, идиш-товоқларни ювиб қўйишга ўзида куч ва ирода топганидан этлари жимирлаб кетди. Бу ҳолат хотини ҳамма нарсани обдан ўйлаб амалга оширганини кўрсатарди. Унинг ўзини тута билиши ҳайрон қоладиган даражада эди. Юраги орзиқиб, ўйнаб кетди, оёқлари измига итоат қилмай қолди. Ётоқхонага аранг етиб борди-да, «Бланш! Бланш!» – деб нола қилганча ўзини ўринга ташлади.

Хотинининг нақадар қийналганини эслаш унга азоб эди. Унинг кўзига бирдан ошхонада турган хотини кўришиб кетди. Мана, у шинамгина ошхонада туриб ликопча, стакан, санчқи, қошиқларни ювмоқда, пичоқларни ялтирагунча артиб, сўнг жой-жойига жойламоқда, раковинани ювмоқда, сўнг сочиқнинг сувини сиқиб ташлаб қуритиш учун осиб қўймоқда.

У ҳозир ҳам осифлиқ турибди. Атрофга назар ташлади, ҳамма нарса ўз ўрнида. Яна Струвенинг кўзига хотини шимарилган енгини тушириб, пешбандини ечаётгани кўриниб кетди – мана у кўзикулоқ кислотали шишачани кўтариб ётоқхонага йўл олмоқда.

Дирк бу азобга чидай олмай, дик этиб ўрнидан турди-да, ётоқхонадан отилиб чиқиб кетди. Устахонага кирди. Хонадаги каттакон ойнанинг пардаси тушириб қўйилгани туфайли қоронғи эди. Струве шошилиб пардани кўтарди, илгари ўзини ғоят бахтиёр сезган хонага кўзи тушиши билан юраги орзиқиб кетди. Бу ерда ҳам ҳеч нарса ўзгармаганди. Стрикленд атрофдаги нарсаларга бепарво эди.

Устахонадаги муҳитни Струве санъат даражасида яратган эди. Тасаввурида рассом зоти қандай яшаши лозим бўлса, устахонани худди ўшандай жиҳозлаганди. Деворларнинг у ер-бу ерида қадимги кимхоб қопланган, рояль устида бир бўлак оҳори кетинқираган шойи ташлаб қўйилган. Бир бурчакда Венера Милосская, бошқа бурчакда эса Венера Медитсейская суратининг нусхалари ганч аралаш лойдан ишланган бир неча барельефлар ҳам шу ерда эди. Веласкесовнинг Римда ишланган «Иннокентий X»нинг нусхаси ҳам зарҳал рамкага олинган, шунингдек, ўзининг қатор расмлари осиб қўйилган. Бу расмлар ҳам одамнинг ҳавасини келтирадиган ажойиб рамкаларга олинган. Струве доимо ўз диди билан жуда фахрланарди. У рассом устахонасининг романitik муҳитини эҳтирос билан кузатарди. Ҳозир бу нарсаларнинг барчаси ҳам юрагига санчилган ханжардай унга азоб берарди. У беихтиёр равишда уйидаги энг бебаҳо буюмлардан бири – Людовик XV услубидаги столни нарироқ итарди. Шунда тўсатдан юзи девор томонга ўгириб қўйилган расмга кўзи тушди. Бу Дирк, одатда, ишлайдиган расмларга қараганда каттароқ ҳажмли асар

эди. Дирк расмнинг олдига бориб ўзига қаратди. Расмда қип-яланғоч аёл тасвирланган эди. Унинг юраги тез-тез уриб кетди. Бу Стрикленднинг асари эканлигини дарҳол англади.

У расмни отиб юборди. Стрикленд бу расмни нега ташлаб кетди ўзи? Расм юз томони билан ерга тушди. Кимнинг асари бўлишидан қатъи назар, Дирк уни ерга ташлаб қўя олмасди. Шу ондаёқ ундаги қизиқиш кучайди. Расмга яхшироқ разм солиш учун уни мосламага ўрнатди-да, ўзини бир неча қадам орқага ташлади.

Диркнинг нафаси қайтиб кетди. Расмда диванда ётган аёл тасвирланган, унинг бир қўли боши остида, иккинчи қўли эса танаси бўйлаб бамайлихотир чўзилган. Бир тиззаси сал букилган, бошқаси эса диван бўйлаб чўзилган ҳолда акс эттирилган эди. Бу мумтоз кўриниш эди. Струвенинг кўз олди қоронгилашиб, ҳамма ёғи жимирлаб кетгандай бўлди. Бу Бланш эди. Алам, рашк, ғазаб унинг нафасини бўғиб қўйди. Нималардир деб қичқирар, муштарини тугиб кўринмас душманга таҳдид солмоқчига ўхшарди. У ўзини йўқотиб қўйганди. Бу энди қуюшқондан чиқиб кетган нарса эди, кўтара олмасди бунини. Атрофга аланглаб расмни ҳозирнинг ўзида дабдала қилиб ташлайдиган бирор нарса қидирарди. Бу ишга ярайдиган бирор яроғ топа олмади. Асбоблари турадиган жойдан ҳам дурустроқ нарса топмади.

Ақлни йўқотгудай ҳолатда, жазавада эди у. Ниҳоят, Дирк қидирган нарсасини – катта шпателни топди-да, зафар қозонган одамдай қичқириб унга ёпишди. Худди ханжарни ушлагандай уни боши узра кўтариб расмга ташланди.

Бу воқеани ҳикоя қилиб бераркан, Струве тасвирлаб бериш мушкул бўлган ҳаяжонга тушди, қўлига илинган пичоқни олди. Сўнг уни бир нарсага урмоқчидай қисиб ушлади, лекин шу ондаёқ уни ташлаб юборди, пичоқ жи-

ринглаб полга тушди. Струве менга гуноҳкорона табас-
сум қилди-да, жим бўлиб қолди.

– Давом этавер, – дедим унга.

– Билмадим мени нима жин урди. Мен эндигина расм-
ни бурдалаб ташламоқчи бўлиб турганимда тўсатдан ту-
шуниб қолдим.

– Нимани?

– Расмни-да. Бу ҳақиқий санъат асари эди. Унга қўл
теккиза олмай қолдим. Қўрқиб кетдим.

У яна жим бўлиб, менга оғзини очганча анграйиб қа-
раб қолди. Кўм-кўк кўзлари гўё қинидан чиқиб кетгудай
алпозда эди.

– Бу ғаройиб, ҳайратомуз асар эди. Мени қалтироқ бо-
сиб, қўрқиб кетдим. Даҳшатли жинойтга қўл уриб қўйи-
шимга сал қолган экан. Расмга олисроқдан тикилмоқчи
бўлганимда ҳалиги шпателга қоқилиб кетдим. Даҳшат!

Қанчадир вақтда Струвенинг ҳаяжони менга ҳам ўтди.
Назаримда, мен бутунлай бошқа оламга, барча нарсалар
айқаш-уйқаш бўлиб ётган оламга кириб қолгандай ан-
грайиб қолдим.

Струве расм тўғрисида сўзлаб бермоқчи бўлар, лекин
унинг фикри пойинтар-сойинтар чиқар, нима демоқ-
чи эканлигини идрок этишга интилардим. Стрикленд
ўзи билан Струвени боғлаб турган барча йўлларни пар-
ча-парча қилиб ташлаганди. У ўзлигини эмас, балки
ўзининг куч-қувватга тўлган янги, ҳали ҳеч ким идрок
этмаган қалбини ҳам топганди. Бу оддийгина расм эмас-
ди, мўъжиза даражасидаги санъат асари, хаёлотни ҳали
юрилмаган сўқмоқлар, кенгликларга бошлайдиган та-
момила янги расм эди.

Мен гапдонликка берилиб кетдим, шекилли (одам
ҳаяжонланаётганда худди асар қаҳрамони сингари га-
пиришини ким билмайди дейсиз). У илгари ўзига маъ-
лум бўлмаган туйғуларни ифодалашга ҳаракат қилди ва

буни оддий сўзлар билан тасвирлашнинг эвини қила олмай, баландпарвозроқ сўзларга интилган. Менга фақат унинг нутқидаги бир нарсa равшан эди. Одамлар гўзал сўзини шу қадар бепарво талаффуз этадиларки, натижада бу сўз ўз маъносини йўқотади-да, фикр юритилаётган нарсa гўзаллиги ва улуғлигидан маҳрум бўлади. Бир сўз билан айтганда, одамлар кўйлак, ит, насиҳатни гўзал, деб тасвирлашади, ҳақиқий гўзалликка дуч келишганда, уни ифодалашга сўз тополмай қоладилар. Улар ўзларининг майда ва арзимас фикрларини ясама пафосга ўраб бера бошлайдилар, бу ҳолат уларнинг таъсирчанлигини ўтмаслаштиради. Худди товламачи одам ясама кўтаринкилик билан ўз фикрларини яширишга урингандай ҳолат рўй беради. Самимий ҳазилкаш ва қалби тоза Струве санъатни чин дилдан севар ва яхши идрок этарди. Санъат унинг учун муқаддас нарсa эди. Ҳақиқий санъат асарини кўрганда кўрқиб титраб кетарди.

– Стрикленд билан учрашиб қолганингда нима дединг?

– Мен билан бирга Голландияга кетишни таклиф қилдим.

Мен лол бўлиб қолдим ва телбанамо Струвега тикилдим.

– Биз иккаламиз Бланшни севардик. Ойимнинг хонадонида унинг учун ҳам жой топиларди.

Назаримда, содда, бечораҳол одамлар орасида яшаш уни тинчлантирган бўларди. Шунингдек, улар орасида кўпгина фойдали нарсаларни ўрганиб оларди.

– У қандай жавоб берди?

– Кулиб қўйди ва чамамда мени аҳмоқ, деб ўйлади. Кейин эса бундай бўлмағур ишларга хоҳиши йўқлигини билдирди.

Мен эса Стрикленд таклифдан воз кечишини бошқачароқ ифодалаш лозиммасмидийкин, деб ўйлаб қолдим.

– У Бланшнинг портретини менга берди.

Мен Стрикленд нима учун бундай қилганига ҳайрон қолдим, лекин лом-мим демадим. Биз анчагача жим қолдик.

– Уйингдаги нарсаларингни нима қилдинг? – сўрадим ниҳоят ундан.

– Яхудий олибсотарни чақириб келдим. Нарсаларимга ёмон ҳақ тўламади. Расмларни эса ўзим билан олиб кетаман. Расмлар ва кийим-бош ва бир неча китоблар солинган жомадондан бошқа ҳеч нарсам қолгани йўқ.

– Уйингга кетаётганинг яхши бўляпти.

Ўтмиш билан хайрлашишгина уни қутқариб қолиши мумкинлигини тушунардим. Эҳтимол, у ҳозирги кунларда ғам-аламларга чидолмайдиган даражададир, вақт ўтиши билан эса ҳаммасини унутар ва яна ҳаёт икир-чирларига ўралашиб кетар. У ҳали ёш, орадан йиллар ўтгач, бошига тушган бахтсизликларни эслаб юрар. Эртами-кечми бирор дурустроқ голланд аёлига уйланиб бахтли бўлиб кетар. У ҳали умри мобайнида яна кўпдан-кўп ёмон расмлар ишлаши мумкинлиги ҳақидаги фикр ёдимга келиб кулиб қўйдим.

Эртасига уни Амстердамга кузатиб қўйдим.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Ўз ишларим билан банд бўлганлигим боис бутун ой мобайнида бу ғамли тарихни ёдга туширадиган бирор кимсани учратмадим, бора-бора буларнинг барчаси ёдимдан ҳам кўтарилиб кетди. Лекин кунлардан бир кун қаёққадир шошилиброқ кетаётган вақтимда кўчада Стрикленд билан дуч бўлдим. Унинг қиёфаси мен унутиб юборган даҳшатли ҳодисани эсимга туширди ва тўсатдан буларнинг барчасига сабабчи бўлган одамга нафратим қўзиб кетди. Унга имо қилиб қўйдим-да – лоақал

имо билан сўрашмаслик болалик бўлур эди – қадамимни тезлатдим. Лекин орадан бирор дақиқа ўтгач, елкамни ушлаётганини ҳис этдим.

– Жудаям шошяпсанми? – самимий сўради Стрикленд.

Унинг характерли хусусияти ўзи билан учрашишни, гаплашишни истамаган одамларга самимий муносабатда бўлишдир. Менинг унга нисбатан совуқ алпозда имо қилишим заррача хафа қилмаганди уни.

– Ҳа, – дедим расмий муомала қилиб.

– Сизни бироз кузатиб қўяй, – деди у.

– Нега?

– Суҳбатингиздан лаззатланиш учун.

Мен индамадим, у ҳам мен билан ёнма-ён кета бошлади. Чамаси, чорак чақирим шундай кетдик. Аҳвол кулгили эди. Лекин биз идора маҳсулотлари дўкони олди-дан чиқиб қолдик. Эҳтимол қоғоз керак бўлиб қолар, деб дўконга кирмоқчи бўлдим. У билан ажрашиб кетишга яхшигина баҳона эди бу.

– Мен бу ёққа кираман, – дедим унга, – яхши қолинг.

– Мен сизни кутиб тураман.

Мен елкамни қисиб қўйдим-да, дўконга кириб кетдим. Лекин шу онда француз қоғози сотиб олинишга арзимаydi. Ҳамонки, ҳийлам иш бермадими, кераксиз нарсани сотиб олишнинг ҳожати йўқ, деб ўйладим. Яна ниманидир сўрадим, йўқ жавобини эшитгач, кўчага чиқдим.

– Қидирган нарсангизни сотиб олдингизми?

– Йўқ.

Биз яна жимгина олдинга юриб майдонга чиқдик. Мазкур майдонга бир неча кўча келиб бирлашарди. Мен тўхтаб сўрадим.

– Сиз қайси томонга?

– Сиз қаёққа бўлса, мен ҳам ўша томонга, – деб кулди.

– Мен уйга кетяпман.

– Мен уйингизга кириб тамаки чекиб оламан.

– Менимча, сиз таклифимни кутганингиз яхши бўлармиди, – совуққина жавоб бердим.

– Албатта, бунга ишончим комил бўлганда шундай қилардим.

– Ҳов анави деворни кўряпсизми? – сўрадим ундан.

– Кўряпман.

– Ундай бўлса мен сизни кўришни ҳам, гаплашишни ҳам истамаслигимни кўришингиз керак, деб ўйлайман.

– Эътироф этишим керакки, мен буни сезгандим.

Чидаб туролмай пишқириб юбордим. Ҳамма гап шундаки, мени кулдиришга мажбур этадиган одамлардан нафратланиш қўлимдан келмасди. Лекин ҳозир ўзимни қўлга ола билдим.

– Сиз разил одамсиз. Бахтимга сиздан кўра ярамасроқ одамни умрим мобайнида бошқа учратмаганман. Сиздан жирканадиган, кўришга кўзи йўқ одам нега керак бўлиб қолди?

– Қизиқ, нега энди мен тўғримдаги сизнинг фикрингизга қизиқади, деб хомхаёл бўляпсиз?

– Жин урсин, – дедим ғазаб билан. Мен келтирган баҳоналар менга обрў келтирмаслигини сезиб қолдим. – Мен шунчаки сизни кўришни ҳам истамайман.

– Ўзингизни йўлдан уришимдан қўрқяпсизми?

Очиғини айтсам, ўзимни кулгили аҳволда ҳис этаётгандим.

У менга зимдан истехзо билан тикилиб турарди, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим.

– Ҳозирги вақтда нима қилишингизни билолмай қолгандирсиз?

– Агар сизнинг менга қарз беришингизга ишонсам, ўзимни «тўнка» деб ҳисоблардим.

– Ҳамонки сиз ялтоқилик йўлига ўтган экансиз, мазангиз қочибди, шекилли.

Стрикленд оғзи қулоғига етганча кулди.

– Мен барибир сизга ёқаман, ахир аҳён-аҳёнда бўлса-да, аския қилишингизга имконият яратаман-ку.

Мен кулиб юбормаслик учун лабларимни тишладим. У ҳақиқатни айтаётганди. Ҳақиқатан аҳмоқ бўлса ҳам гапдон кишилар менга ёқарди. Мен энди фақат иродамни қўлга олиш орқалигина унга нисбатан нафратимни жиловлай олишимни аниқ ҳис этдим. Ўзимнинг маънавий беқарорлигимдан ўкиндим.

Менинг Стриклендга бераётган танбеҳларим ясамага ўхшаб кўринаётганди. Ҳатто бунини ўзим сезиб турганимни сезгир Стрикленд муқаррар равишда фаҳмлаган. Шубҳасиз, у устимдан кулаётганди. Мен унга эътироз билдириб ўтирмай, ўз ғуруримни индамай ва елкаларимни қисганча сақлаб қолишга ҳаракат қилдим.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Биз мен яшайдиган уй олдигача етиб келдик. Уни уйга таклиф қилмай, миқ этмай зинадан кўтарила бошладим. У орқамдан қолмай юриб келарди. Стрикленд уйимда биринчи маротаба бўлиши эди. Кўз кўрганда қувнайди-ган даражага келтиргунгача анча меҳнат сарфланган хонанинг саранжом-саришталигига ҳам эътибор бермади. Стол устида тамаки солинган қутича турарди. У кириши билан мундштугига тамаки тўлдириб, қулай оромкурсига эмас, стулга, шунда ҳам қийшайиброқ ўтирди.

– Ҳамонки, уйда ўрнашиб олишга қарор қилган экансиз, нега оромкурсига ўтира қолмадингиз? – ғазабланиб сўрадим.

– Нега менинг қулай ўрнашиб ўтиришим тўғрисида ташвиш чекапсиз?

– Сизни эмас, ўзимни ўйлаяпман. Кимдир нобоп стулда ўтирса, мен ўзимни ноқулай ҳис этаман.

У тўнғиллаб қўйди, лекин ўрнидан қўзғалмади, миқ этмай чекаверди. Менга эътибор ҳам бермай, чамаси, ўз хаёллари билан банд эди. Нима учун бу ерга келганига тушуна олмай ҳайрон эдим.

Кузатувчанлик кўп йиллик одатига айланган ёзувчи ҳам ўзини кузатишаётганини, ўрганишаётганини сезиб қолса, ғалати ҳолатга тушаркан. Қабохатни кузатишдан оладиган айёрона мамнуният ўзини ҳам чўчитиб қўяркан. Сирасини айтганда, унинг ҳалоллиги айрим номақбул ҳаракатларни қоралашдан кўра, уларнинг сабабларини очиш кўпроқ қизиқтиришини эътироф этишга олиб келади. Теран ва ёрқин яратилган разил одам характери ёзувчини кўпроқ ўзига жалб этади. Менимча, Шекспир ой нуридай мусаффо Дездемонага қараганда Ягони яратаётганда кўпроқ лаззатланган бўлса керак. Эҳтимол, ёзувчи аҳли товламачи ва ярамас одамларнинг образларини яратаётганда табиат томонидан ўзига жойланган, лекин маданий дунё урф-одатлари ва қонунлари туфайли онг остига яширинган туйғуларни қаноатлантиришга ҳам ҳаракат қилади. Фантазияси орқали яратаётган образларига ўзидаги «мен»нинг бир қисмини ҳам ҳада этади. Унинг бу қувончи озодлик қувончи ҳамдир.

Ёзувчи ҳукм чиқаришдан кўра кўпроқ ўрганишга даъват этилган.

Стрикленд менда беқиёс қўрқув, шу билан бирга, қандайдир совуқ қизиқиш уйғотарди. У мен учун жумбоқ эди: ўзига бошпана бериб, меҳр кўрсатган одамларни фожиага олиб келган ҳаракатининг сабабини билишга қизиқардим. Ва мен пичоқни усталик билан унинг юрагига урдим.

– Струвенинг айтишича, хотинининг сурати ишлаган барча асарларингиз ичида энг яхшиси эмиш.

Стрикленд мундштугини оғзидан чиқарди, кўзларида енгил табассум зухур этди.

– Ҳа, уни чизиш жуда қизиқарли бўлди.
– Нега расмни унга бердингиз?
– Расмни тугатдим, шунинг учун у менга керак эмас.
– Биласизми, Струве уни тилка-пора қилиб юбориши-га сал қолибди.

– Расмни унчалик уддалай олмаганман.

У бир неча дақиқа жим турди, сўнг мундштукни оғзи-дан чиқариб кулди.

– Биласизми, ўша мешқорин менинг ёнимга келди.
– Наҳотки унинг таклифи сизга таъсир қилмади?
– Йўқ. Бу ғоят аҳмоқона иш бўлур эди.
– Сиз унинг ҳаётини барбод қилганингизни унутиб қўйгансиз, шекилли, – дедим мен.

У ўй суриб соқолини тутамлади.

– У жуда ёмон рассом.

– Лекин жуда яхши одам.

– Ва ажойиб ошпаз, – масхараомуз деди Стрикленд.

Унинг тошбағирлигида ноинсоний нимадир бор эди, мен у билан хушмуомала муносабатни йиғиштириб қўй-гандим.

– Мен азбаройи қизиққанымдан сўраяпман, айтинг-чи, Бланш Струве вафот этгандан кейин озгина бўлса-да, виждонингиз қийналдими?

Мен унинг юз ифодасини диққат билан кузатиб тур-дим, лекин унда заррача ўзгариш сезмадим.

– Нима сабабдан виждоним қийналаркан?

– Ҳозир сизга бир неча далилларни келтираман. Сиз ўлим ёқасида эдингиз, Дирк Струве сизни ўз уйига олиб келди. У сизни худди боласидай парвариш қилди. Вақти, пуллари, бутун имкониятини сарф қилди. Ўлим чангали-дан қутқариб қолди.

Стрикленд елкасини қисди.

– Бечора фақат бировларга яхшилик қилишни истай-ди. Бу Дирк ҳаётининг маъноси.

– Сиз унга ташаккур билдиришга мажбур эмассиз, деб фараз қилайлик, лекин сиз унинг хотинини ажратиб олишга мажбурмидингиз? Сиз пайдо бўлмасингиздан олдин улар бахтиёр ҳаёт кечиришаётган эди. Нега уларни тинч қўймадингиз?

– Нега уларни бахтиёр ҳаёт кечиришган деб ўйла-япсиз?

– Бу қўриниб турган нарса эди.

– Мунча ақлли бўлмасангиз? Сизнингча, аёл ўзи учун эри қилган ишни кечиришга қодир эдими?

– Бу билан нима демоқчисиз?

– У қандай қилиб хотинига уйланганини биласизми?

Мен бошимни сарак-сарак қилдим.

– Бланш қандайдир рим князининг хонадонида тарбиячи бўлиб ишлар экан, хўжайиннинг ўғли уни бузиб қўйибди. Бланш йигит менга уйланад, деб ўйлар экан. Улар эса қизни кўчага ҳайдаб юборишибди. Бланш ҳомиладор бўлиб қолган экан, ўзини ўлдирмоқчи бўлганда, Струве уни кўчада учратиб қолиб ёқтириб қолибди, кейин эса унга уйланибди.

– Унинг руҳига тўғри келадиган иш бу. Мен ҳаётда бу қадар юмшоқ кўнгил одамни кўрмаганман.

Мен кўпинча бир-бирига сира ўхшамайдиган одамларни нима бирлаштирди экан, деб ҳайрон бўлардим, лекин бундай тафсилот ҳаёлимга ҳам келмаганди. Диркнинг хотинига бўлган фавқулодда севгисининг сабаби шу экан-да. Унинг хотинига муносабатида эҳтиросдан кўра бошқачароқ нарса бор эди. Аёлнинг ўзини тутишида, назаримда, мен изоҳлашим қийин бўлган қандайдир ҳолат яширинган эди.

Бу нарса уятли сирни яшириш истаги бўлганлигини эндигина тушуниб етдим. Унинг осойишталиги ҳозиргина даҳшатли бўрондан қутулган оролнинг тинчлигига ўхшар экан. Унинг қувноқлиги ҳам зўраки қувноқлик

бўлгани маълум бўлиб қолди. Стрикленд мени ҳайрон қолдирган хулосаси билан ўйларимга чек қўйди:

– Аёл зоти эркакнинг ўзига нисбатан ёмонлиги, қаҳр-ғазабини кечириши мумкин, лекин унинг қурбонлигини кечира олмайди.

– Бу хавфдан қўрқмасангиз ҳам бўлади.

Унинг лаблари салгина қимирлаб қўйди.

– Сиз ҳамма вақт чиройли сўз учун нуқтаи назарларингизни ҳам қурбон қилаверасиз, – деди у.

– Бола нима бўлди?

– Улар турмуш қуришганидан уч ёки тўрт ой ўтгач, бола ўлик туғилган.

Шу онда мен учун доимо жумбоқ бўлиб келаётган нарсани сўрадим.

– Марҳамат қилиб айтинг-чи, нима сабабдан сиз Бланш Струве билан қизиқиб қолдингиз?

У анча вақтгача жавоб бермади, энди саволимни қайтармоқчи бўлиб турганимда:

– Қаердан биламан? – деди ниҳоят. – У мени жинидан ёмон кўрарди. Бу жуда қизиқ эди-да.

– Тушунаман.

– Жин урсин, мен уни истаб қолдим.

Лекин шу ондаёқ у ўзини тутиб олди-да, кулимсираб менга қаради.

– Аввалига у қўрқиб кетди.

– Сиз унга нима дедингиз?

– Нега? Бунинг ҳожати бормиди? У шундоқ ҳам биларди. Мен унга бир оғиз ҳам сўз айтмадим. У мендан қўрқарди. Пировард-натижада эса уни забт этдим.

Гапириб бериш оҳангидан унинг аёлни эгаллашга бўлган эҳтироси ниҳоятда кучли бўлганлигини англадим. Беихтиёр титраб кетдим. Бу одамнинг бутун ҳаёти моддий нарсаларга бефарқлик билан ўтаётганди. Бадани, чамаси, вақт-вақти билан руҳидан шафқатсиз ўч

олиб турарди. Бланш воқеасида ҳам ўз эҳтиросини жиловлаб ололмай, миннатдорчилик туйғуси ва ақл-идрокни улоқтириб ташлаб муносабатда бўлган.

– Уни ўз эридан тортиб олиш сизга нима учун керак бўлиб қолди?

– Мен бунни истамаганман, – жавоб берди қовоғини солиб. – Аёл мен билан бирга кетишини айтганда мен ҳам Струведан кам ҳайрон бўлганим йўқ. Мен унга жонимга текканингдан кейин лаш-лушингни йиғиштиришга тўғри келади, деб айтдим. У бунга розилигини билдирди.

У бироз сукут сақлади.

– Унинг бадани ҳайратомуз эди. Мен унинг яланғоч баданини чизмоқчи бўлдим. Портрет битганидан кейин эса у мени қизиқтирмай қўйди.

– У эса бутун вужуди билан севган экан-ку.

Стрикленд ўрнидан туриб кетди ва хона бўйлаб у ёқдан бу ёққа юрди.

– Мен севгига зор эмасман. Бунга менинг вақтим йўқ. Севги – бу заифлик. Лекин мен эркакман, баъзида аёл кишини кўнглим тусаб қолади. Эҳтиросимни қондирганимдан кейин эса мен бошқасини истайман. Мен ўз истогимни жиловлаб туролмайман, лекин уни кўргани кўзим йўқ. У менинг руҳимни жиловлайди. Менга ҳеч қандай нарсга ҳалақит бермайдиган, ўзимни буткул ишга бағишлайдиган вақтларни орзу қиламан. Аёлларнинг қўлларидан севишдан бошқа ҳеч нарсга келмайди. Севгига улар қанчалик аҳамият беришларини фақат Худо билади. Улар бизни ҳаётдаги асосий нарсга – севги деб ишонтирмоқчи бўлишади. Лекин севги арзимас нарсга. Мен қўмсаш ва ҳирсни биламан. Бу табиий, севги эса касаллик. Аёллар менинг эҳтиросимни қондириш учунгина мавжуд, лекин мен уларнинг ёрдамчи, дўст, ҳамкор бўлиш тўғрисидаги аҳмоқона даъволарига чидай олмайман.

Мен ҳеч қачон Стрикленднинг бу қадар кўп ва бу қадар қаҳр-ғазаб билан гапирганини эшитмаганман. Лекин мен ҳозир ҳам аввалгидек унинг сўзларини қандай бўлса, шундайлигича, аниқ етказишга ҳаракат қилаётганим йўқ. Унинг сўз бойлиги камбағал, чиройли сўзлаш қобилияти ҳам унда бутунлай йўқ эди. Шу туфайли ҳам унинг фикрларини юзидаги ўзгаришлари ва имо-ишоралари орқали ифодалашга тўғри келди.

– Сиз аёллар қул, эркаклар қулдор бўлган даврларда яшасангиз бўларкан, – дедим мен.

– Ҳа, мен шунчаки рисоладаги эркакман, холос.

Ғоят жиддий тарзда айтилаётган бу гапга қулмасликнинг иложи йўқ эди. Лекин Стрикленд уйнинг у бурчагидан бу бурчагига худди қафасдаги йиртқичдек бориб келаркан, юрагидаги гапларини тушунтиришга ҳаракат қиларди.

– Агар аёл сизни севса, то қалбингизни эгалламагунча тиниб-тинчимайди. У ожиз ва шу туфайли ҳам тўла ҳукмронлик қилиш иштиёқи билан ёнади. Бундан камига у рози эмас. Ақли товукча бўлмаган аёлларнинг мавҳумроқ нарсаларга фаросати етмайди. У турмуш икир-чикирлари билан андармон, барча мукамал нарсалар унинг рашкини кўзғатади. Эркакнинг юраги коинотнинг юксак кенгликларига интилади, аёл эса уни ҳисоб-китоб дафтарчасининг ичига яширмоқчи бўлади. Хотинимни эслайсизми? Бланш ҳам тез орада унга ўхшади-қолди. Ҳайратланарли даражадаги сабр-матонат билан мени ҳам боғлаб олишга тайёрланарди. У мени ўзига мослаштиришга уринарди. Мен ҳақимда бирор нарса билишни истамасди, фақат бус-бутун унга тааллуқли бўлишимни истарди. Ахир у мenden нарироқда бўлишдан бошқа барча хоҳишларимни бажаришга тайёр эди.

Мен анчагача жим ўтирдим.

– Сиз уни итқитиб юборганингиздан кейин нима қилиши керак эди, деб ўйлайсиз?

– У Струвенинг ёнига қайтиб бориши мумкин эди, – жаҳл билан жавоб берди у. – Струве уни қабул қилишга рози эди.

– Аблахона мулоҳаза, – жавоб бердим. – Қўйинг, бундай масалалар бўйича сиз билан муҳокама юритиш қуёш ботишини сўқир туғилган одамга таърифлаш билан баробар.

У юришдан тўхтаб, менга жирканиб қаради.

– Наҳотки сизга Бланш Струвенинг ҳаёт ёки ўлганлиги барибир бўлса?

Мен ўйланиб қолдим, зеро, мен бу саволга иложи борица ҳалол жавоб бергим келарди.

– Эҳтимол, мен шафқатсиз одамдирман, шу боисдан унинг ўлими мени жудаям ғамга толдиргани йўқ. Ҳаёт унга кўп яхшиликлар ато этди. Буларнинг барчаси маънисиз шафқатсизлик туфайли барбод бўлгани даҳшатлидир. Унинг фожиасига нисбатан лоқайдлигим менга шараф келтирмайди.

– Сизнинг қарашларингиз дадил, лекин уларни ҳимоя қилишга жасоратингиз етишмайди. Ҳаётнинг баҳоси йўқ. Бланш Струве мен ташлаб кетганим учун эмас, балки тантиқ ва ўзини тутолмайдиган аёл бўлгани учун ўзини ўлдирди. Лекин у тўғрида гапириш етар, зеро, Бланш унчалик муҳим шахс эмас. Юринг, мен сизга ўз расмларимни кўрсатаман.

У мени нима биландир чалғитиш керак бўлган боладай муомала қиларди. Ғазабим қўзиганди, лекин бу ғазаб унга нисбатан эмас, кўпроқ ўзимга тегишли эди. Струвелар жуфтлигининг Монмартрдаги устахонада бахтиёр ҳаёт кечиришлари оққўнгил, самимий, меҳмондўстликлари ҳамон кўз ўнгимдан кетмасди. Даҳшатли, раҳмсиз тасодиф буларнинг барчасига барҳам берди. Ле-

кин энг даҳшатли нарсa шундаки, атрофдаги ҳеч нарсa ўзгармади. Ҳаёт ўз йўлида давом этарди, бу бахтсизлик ҳеч кимнинг юрагида ҳеч қандай из қолдирмади. Дирк мулоҳазакор эмас, қизиққон одам бўлганлиги боис тез орада ўз ташвишларини унутиб юборар, деб ўйлагандим. Лекин Бланш... у болалигида қандай ширин хаёллар сурган экан? Бечора бу дунёда нима учун яшади. Буларнинг ҳаммаси нақадар маънисиз ва аҳмоқона.

Стрикленд шляпасини қидириб топди-да, менга тикилиб қаради.

– Борасизми?

– Нега сиз мен билан алоқа қилишда давом этияпсиз? – сўрадим ундан. – Ахир сизни кўргани кўзим йўқлигини, сиздан нафратланишимни биласиз-ку.

У самимий кулимсиради.

– Сизнинг мен тўғримдаги фикрингизга тупиришимни билганингиз учунгина ғазабланасиз мендан.

Ғазабдан қизариб кетганимни сездим. Йўқ, бу одам ўзининг шафқатсиз худбинлиги нафрат уйғотишини тушунишга қодир эмас. Мен лоқайдликни кўксига қалқон қилиб олган одамни нишонга олиб, дабдаласини чиқаришни мўлжаллардим-у, лекин, афсуски, унинг сўзларида ҳақиқат учқунлари ҳам бор эди. Ахир биз бошқалар устидан ҳукмронлигимизни кўпроқ онгсиз равишда уларнинг бизнинг фикримизга қандай муносабатда бўлишларига қараб белгилаймиз, таъсиримизга тушишни истамайдиганларни ёмон кўра бошлаймиз. Инсон ғурури учун бундан кўра шафқатсизроқ алам йўқ. Лекин мен Стрикленднинг сўзлари таъсир қилганини билдириб қўйишни истамасдим.

«Инсонга бошқа одамга нисбатан илтифотсизлик кўрсатиш, менсимаслик ҳуқуқи бериладими?» Бу савол ундан кўра кўпроқ ўзимга қаратилган эди. Одам жуда майда нарсаларда ҳам бошқаларга боғлиқ, алоқадор. Фақат

ўзи учун яшаш – мумкин бўлмаган нарсa. Эртадир-кечдир одам қариб, ҳориб-чарчаб ва хасталанган пайт яна тўдага қайтади. Юрагингиз тинчлик ва осойишталик истаб қолган вақтда ўзингиз уялиб қоласиз. Сиз мумкин бўлмаган нарсани қидирасиз. Яна қайтариб айтаманки, одам эртами-кечми зерикиб, бошқалар бағрига қайтади.

– Юринг, расмларимни кўрамиз.

– Сиз ҳеч ўлим тўғрисида ўйлайсизми?

– Нега? У бунга арзимади.

Мен ҳайратланиб унга тикилиб қолдим. У менинг олдидимда қимир этмай, кўзларида истехзо зуҳур этиб турарди. Лекин шунга қарамай, мен унинг қалбида тўсатдан юксак мақсадга интилган оташин, эзилган руҳ яширинганини сезиб қолдим. Бир дақиқа ичида тинимсиз изланаётган, қандайдир юксак нарсаларга интилаётган одам қиёфасини кўрдим. Мен увадаси чиқиб кетган костюм кийган, катта бурунли, сариқ соқолли, сочлари хурпайган, кўзлари ёниб турган, ғалати қиёфаи одамни эмас, унинг сиймосида гўё танасиз руҳни кўрдим.

– Хўп, майли, юринг, расмларингизни томоша қиламиз, – дедим унга.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

Негалигини билмадим-у, лекин тўсатдан Стрикленд расмларини менга кўрсатгиси келиб қолди. Бундан жудаям хурсанд бўлдим. Одамнинг қандайлиги ишларида аён бўлади. Кўпчилик ўртасида эса ўзини қандай кўрсатишни хоҳласа, шундай кўрсатишга ҳаракат қилади. Унинг майда ва онгсиз равишда қилган ҳаракатлари ва юз ифодаси орқалигина у тўғрисида тўғри хулосага келиш мумкин. Ўзига ниқоб кийиб юрадиган одам вақт ўтиши билан бу ниқобга ўрганиб қолади ва ҳақиқатан ҳам аввалига қандай кўринмоқчи бўлса, ўшанга ўхшаб

қолади. Лекин ўз китоби ва расмларида у ўзини ҳимоя қила олмайди. Унинг даъволари эса ҳавойилигини кўрсатади. Тараша тарашалигича қолади-да. Ҳеч қандай кучанишлар ўртамиёна асарни олий асарга айлантира олмайди. Дидли заршунос хомаки нусхадаёқ уни яратган рассомнинг қалбини кўра олади. Яшириб ўтирмайман, сон-саноксиз зиналардан Стрикленднинг қия шифтли болохонасига кўтарилаётганимизда жуда ҳаяжонландим. Менга ажойиб кашфиёт оstonасида тургандек туйилаётганди. Ниҳоят, унинг хонасига кирганимда ҳамма ёққа қизиқиб аланглай бошладим.

Назаримда, хона аввалгидан кўра кичикроқ ва яланғочроқ туйилди. Қизиқ, таниш рассомларим бу хона тўғрисида маҳобатли устахоналарда ишловчи, яратилган муҳит дидга мос келмаса, ижод этиб бўлмайди, деб фикрловчи таниш рассомларим бу хона тўғрисида қандай фикрда бўлишаркин?

– Анави ерда тулинг. – Стрикленд менга расмлар яхшироқ кўринадиган нуқтани кўрсатди.

– Сиз, эҳтимол, жим туришимни афзал кўрарсиз, – сўрадим ундан.

– Албатта-да, жин урсин сизни, тилингизни тийиб тулинг.

У расмни мольбертга ўрнатиб, икки дақиқалар чама-си томоша қилишимга имконият берар, сўнг мольбертга бошқа расмни кўярди. У ўттизга яқин расмини кўрсатди. Булар Стрикленднинг олти йил мобайнида яратган асарлари эди. У ҳали бирорта асарини ҳам сотмаган. Расмларининг катта-кичиклиги ҳар хил эди. Кичикроқлари натюрмортлар, каттароқлари манзарали расмлар эди. Булар орасида олтига яқин портрет асарлари ҳам бор.

– Мана ҳаммаси шу, – деди у ниҳоят.

Бу расмларнинг гўзаллиги ва фавқулодда ўзига хослигини дарҳол идрок эта олганимни тезроқ унга айтгим

келарди. Мазкур асарларнинг кўпчилигини яна кўрган-
нимдан кейин (айримларини эса илгарироқ репродук-
циялардан кўрган эдим) илк маротаба томоша қилган
пайтимда улардан ҳафсалам пир бўлганига энди ўзим
ҳам ҳайрон бўлаётгандим. Ўша вақтда бошимдан кечир-
ганим, ҳаяжонланиш ҳам чинакам санъат асари таъсири
эканлигини ҳам фаҳхламабман. Стрикленд асарлари
мени саросимага солиб қўйибди. Ўшанда унинг бирорта
расмини сотиб олиш хаёлимга келмагани учун ўзимни
кечира олмайман. Бахтли тасодифни қўлдан бой берган-
дим. Уларнинг кўпчилиги музейлардан жой олди, бошқа-
лари бадавлат ҳомийларнинг коллекцияларига қўшил-
ди. Мен ўзимни оқлашга ҳаракат қиламан. Назаримда,
менинг яхшигина дидим бор, аммо унга оригиналлик
етишмайди.

Рассомчиликда кўп нарсаларга ақлим етавермайди
ва доимо бошқалар юрган йўлдан юраман. Ўша пайт-
ларда мен импрессионистларга мойил эдим. Сислей ва
Дег асарларини қўлга киритишни орзу қилардим, Моне
асарларидан лол бўлардим. Унинг «Олимпия» асари янги
даврнинг шоҳ асари бўлиб туйиларди, «Майса устидаги
нонушта» эса бутун қалбимни лол этганди. Бу асарлар-
ни рассомчиликдаги «энг сўнгги кашфиётлар» деб хаёл
қилардим.

Стрикленд менга кўрсатган расмларни шарҳлаб ўтир-
майман. Бундай шарҳлар доимо одамни зериктиради,
бундан ташқари, унинг расмларини рассомчиликдан ха-
бардор одамларнинг ҳаммаси билади.

Эндиликда, Стрикленд санъати замонавий рассомчи-
ликка улкан таъсир кўрсатгани, унинг тамомила янги
йўлдан юрганлиги барча томонидан эътироф этилган
бир вақтда, унинг расмларини илк маротаба кўраётган
одам ҳам руҳан бу асарларни кўришга тайёр бўлади.
Мен эса умрим бино бўлиб, бу каби расмларни мутлақо

кўрмагандим. Шу туфайли бўлса керак, Стрикленднинг расм ишлаш техникаси жудаям тўпори бўлиб туйилганди. Эски рассомларнинг асарларини кўравериб, ўрганиб қолган, «Энг янги даврнинг улуғ рассоми», деб ишонган мен «Стрикленд – қобилиятсиз рассом деган» қарорга келгандим. Рассомчиликдаги соддалик унинг мақсади эканлигини фаҳмлагандим. Эсимда, натюрмортларининг бирида думалоқ идишнинг шакли қийшайган ҳолда, ичидаги апельсинлар ҳам бели ичига ботган ҳолда тасвирланган эди. Портретларда одамларнинг юзлари ҳаётдагидан кўра каттароқ кўрсатилади, бу эса ёмон таассурот қолдирарди. Мен уларни карикатура асарлари сифатида қабул қиларим. Улар мен учун тамомила янги-ча услубда чизилганди. Яратган манзара расмлари ҳам мени ҳайрон қолдирарди. Расмларнинг икки ёки учта-сида Фонтенбло ўрмонлари, қолганларида Париж кўчалари тасвирланган бўлиб, бир қарашда уларни маст аравакаш чизганга ўхшарди. Мен эсанкираб қолдим. Ҳаддан зиёд кўзга ташланадиган ранг қандайдир аҳмоқона, тушуниш қийин бўлган масхарабозлик эди. Буларни эслар эканман, Струвенинг дидига аввалгидан ҳам кўпроқ қойил қолдим. У расмларга илк маротаба назар ташлагандаёқ бу асарлар санъатда инқилоб эканлигини англаб етди, ҳали ҳеч ким танимаган, кейинчалик бутун дунёни лол қолдирган даҳо рассомни илк қадамларида-ноқ эътироф этди.

Саросимага тушиб, гарчи нима қиларимни билмасам-да, бу асарлардан лол қолганлигим ҳақиқат эди. Рассомчиликдан ҳеч қандай билимим бўлмаса-да, бу асарларда қандайдир улуғ куч борлигини англадим. Бутун вужудимни ҳаяжон қоплади. Бу расмлар мен учун жудаям муҳим бўлган нарсалар тўғрисида ҳикоя қилмоқчилигини аниқ билардим-у, лекин бу нарсалар нималигини англай олмасдим. Расмлар менга мажруҳдай туйиларди-ю,

лекин уларда қандайдир улуғ, одамни сескантирадиган ва ҳаяжонга соладиган сирлар яширинганга ўхшарди. Улар менда уйғотган туйғуларни таҳлил қилишдан, сўз билан ифодалаб беришдан ожиз эдим. Менга Стрикленд моддий нарсаларда руҳий моҳиятни ғира-шира бўлса-да, идрок эта бошлагандай туйилди. Шу туфайли ҳам у фикрларини мажхулроқ рамзларда ифодалаш йўллари-ни ахтаришга тушди. Худди чексиз коинот кенгликлари орасидан янги шаклларни қидираётганга ва шу нарсаларни расмлар орқали қайта жонлантиришга ҳаракат қилаётганга ўхшарди. Мен бу расмларда ўзлигини ифодалашга интилаётган ва шу йўл билан озодликка ташна изтиробли руҳни кўраётгандим.

Мен Стриклендга қарадим:

– Назаримда, сиз фикрларингизни ифодалашнинг нотўғри йўлини танлагансиз.

– Нима деб валдираяпсиз?

– Чамаси, сиз нимадир айтишга ҳаракат қиляпсиз. Ба-айни нимани айтмоқчи бўлаётганлигингизни мен билмайман. Лекин шубҳа қиламанки, бу нарсани рассомчи-лик асарларида ифодалаш мумкинмикин ўзи?

Мен Стрикленднинг асарлари унинг ғалати шахсини тушунишга ёрдам беради, деб ўйлаганимда хато қилган эканман. Ҳақиқатда эса бу асарлар мени янада кўпроқ ҳайрон қолдирди. Энди мен бутунлай ҳеч нимани англамай қўйдим. Мен тушуниб етган ягона нарса шу бўлдики, эҳтимол бу ҳам хаёллар ўйини бўлса ажабмас, у ўзини эзиб турган қандайдир кучдан қутулишни истарди. Бу куч нимаю ва ундан озод бўлиш нимани англатиши ҳам мавҳум бўлиб қолаётганди. Ҳар биримиз бу дунёда як-каю яғонамиз. Ҳар бир одам мис минорага қамалган ва ўз қардошлари билан имо-ишоралар орқалигина муомала қилиши мумкин. Лекин бу белгилар ҳамма учун ҳам бир хил эмас ва шу туфайли барча уни тушунавермайди. Биз

бошқалар билан ўз қалб хазинамизни зўр бериб баҳам кўрмоқчи бўламиз, лекин улар бундан қандай баҳраманд бўлишни билишмайди. Зеро, биз ҳаётда улар билан бир-галикда елиб борамиз. Лекин уларни доимо ҳам тушунавермаймиз, улар ҳам бизни тушунавермайди. Биз бегона юртда бу ердагиларнинг тилини деярли билмасдан яшаётган одамларга ўхшаймиз. Улар бизга жуда кўп ажойиб теран фикрларни айтмоқчи бўлишади-ю, аммо биз тушунишимиз учун энг содда сўзларни гапиришади. Уларнинг миясида бир-биридан қизиқроқ ғоялар ғужғон уради-ю, бироқ ўта содда сўзлар билан чекланишади.

Шундай қилиб, Стрикленд расмларини кўришдан чиқарган асосий хулосам, қалбнинг қандайдир ҳолатини ифодалашга зўр бериб интилиш туйғусининг кучлилигидир. Мени ҳайрон қолдирган нарсани ана шу интилишдан қидирмоқ керак, деб ўйладим. Бўёқлар ва шакллар, шубҳасиз, Стрикленд учун аҳамиятга эга бўлган. У ўзи ҳис этган туйғуларни ифодалаш учун кучли эҳтиёж сезган. Бўёқ ва шаклни ҳам шу учун танлаган. У ўзи излаган нарсаларга яқинлаштиргудай бўлса, бўёқ ва шаклларни ҳеч иккиланмай ўзгартирган. Унинг учун далилларнинг аҳамияти йўқ эди, зеро, у шунчаки далиллар уюми остидан ўзи муҳим деб ҳисоблаган нарсаларнигина кўрарди. Чамаси, у коинотнинг қалбини англаб етганди ва шуни ифодалашга ўзида мажбурият туярди. Бу расмлар кишини илк қарашда ҳайрон қолдирса-да, лекин қалбнинг томир-томирларига етиб борарди. Нимаданлигини ўзим ҳам билмаган ҳолда мен тўсатдан ва кутилмаганда Стриклендга раҳмим келиб қолди.

– Нима сабабдан Бланш Струвега яқинлашиб қолган-лигингизнинг сабабини энди тушундим, – дедим унга.

– Нима учун экан?

– Мардлик туйғуси сизни тарк этган. Танангиздаги кучсизлик юрагингизга тазйиқ ўтказган. Мен сизга

қандай алам тинчлик бермаётганини, хавфли изланишларга чорлаётганини, юрагингизга азоб бераётган шайтонни ҳайдаб чиқаришга ундаётганини билмайман. Менимча, сиз эҳтимол, бутунлай мавжуд бўлмаган муқаддас нарсага тинмасдан интиладиган дарвешсиз. Нимага интилаётганингизни фақат мен эмас, ўзингиз ҳам билмайсиз. Эҳтимол, сиз Ҳақиқат ва Озодликни ахтарарсиз. Қачондир севги сиз ўзингиз кутган озодликни келтирадигандай туйилгандир. Сизнинг эзилган руҳингиз, менимча, аёл кишининг бағридан осойишталик қидиргандир. Лекин шунда ҳам ўз мақсадига эришмагач, сиз ўша аёлдан нафратлангансиз. Унга нисбатан шафқатсизлик қилдингиз, чунки сиз ўзингизга ҳам шафқатсизсиз. Сиз уни қўрқув туфайли ўлдирдингиз. Чунки эндигина қутулганингиз – хавф-хатардан ҳамон қалтираётган эдингиз.

У совуққина кулиб қўйди ва соқолини тутамлади.

– Жуда кўнгли бўш одамсиз-да, дўстгинам.

Бир ҳафтадан кейин Стрикленд Марселга жўнаб кетганини эшитдим. Шундан кейин уни бутунлай кўрмадим.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Стрикленд ҳақида ёзганларим, албатта, ҳеч кимни қониқтира олмайди. Буни ўзим ҳам яхши биламан. Кўз ўнгимда содир бўлган баъзи воқеаларнигина қайта ҳикоя қилиб бердим, холос. Лекин улар, чамамда, мажхулроқ бўлиб қолди. Буларнинг ичида энг ғалатиси Стрикленднинг рассом бўлишга қарор қилишидир. Бу ҳолат менинг ҳикоямда шунчаки бир инжиқлик бўлиб туйилган бўлса, ажаб эмас. Табиийки, бундай қарорга бекордан бекорга келмагандир. Лекин мен бунга нима туртки бўлганини билмайман.

Унинг сўзларидан эса мен ҳеч нарса англай олмадим. Агар мен ғаройиб одамнинг ҳаёти тўғрисида ўзимга маълум фактларни шунчаки санаб ўтадиган бўлсам, бундай кескин бурилишнинг турли-туман изоҳларини ўйлаб топган бўлардим. Эҳтимол, Стрикленднинг рассомчиликка жиловлаб бўлмас иштиёқини болалигида ота иродаси туфайли йўққа чиққани ёхуд нон топиш йўлида қурбон қилинганини, ҳаёт талабларига беписандлик билан қараганини, санъатга интилишию биргина даллолик касби ўртасидаги курашни тасвирлаган, ўқувчининг муҳаббатини унга қаратган, унинг ғоят салобатли сиймосини яратган бўлардим. Эҳтимол, шунда кимлардир унинг сиймосида янги Прометейни кўрган бўлармиди? Шунда балки барча азобларга бардош берган қаҳрамоннинг замонавий талқинини яратармидим? Бу эса эътиборни тортадиган сюжет бўларди.

Оилавий ҳаётдаги ҳаракатларининг мотивларини ҳам худди шундай муваффақият билан изоҳлаш мумкин. Шундай қилинса, менга ўнларча вариантлар хизмат қиларди. Масалан, ҳали юзага чиқмаган қобилияти у танишган ёзувчи ва рассомлар давраси туфайли аён бўлиши мумкин эди. Чунки бу даврада унинг хотини ҳам бор. Ёхуд оилавий даврадан қаноатланмаган ҳолда бутунлай ўз дунёсига берилиш ё бўлмаса авваллари қалбида милт-милт этиб турган учкун муҳаббат туфайли алангага айланиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бу ҳолда Стрикленд хонимни бутунлай бошқа қиёфада тасвирлашга тўғри келарди. Шунда далиллар билан ҳисоблашиб ўтирмай, Стрикленд хонимни минғир-минғир қилавериб, жонга тегиб кетадиган, эрининг маънавий эҳтиёжларидан йироқ аёл сифатида тасвирлардим. Улар ўртасидаги оилавий муносабатларни узлуксиз давом этадиган азоб-укубатлардан иборатлигини, бундан фақатгина қочиб қутулиш мумкинлигини кўрсатардим. Шундай бўлганда,

рухий жиҳатдан тамомила бегона аёлга узоқ вақтдан бери дош бериб келаётганлигини ёрқин бўёқлар билан акс эттирардим. Болалари тўғрисида эслатиб ўтишнинг ҳожати ҳам йўқ эди.

Стриклендни бирор кекса рассом билан учраштириш ҳам қизиқарли бўлиши мумкин. Масалан, кекса рассом ё муҳтожлик, ёхуд бойлик орттиришга иштиёқ туфайли қачонлардир ўз истеъдодидан воз кечган Стрикленддаги имкониятларни чамалаб кўрган нуроний уни ўз йўлидан оғиштириб, муқаддас санъатга қайтишга кўндиради. Катта бойлик орттирган ва жамиятда маълум мавқега эга бўлган бу нуроний бошқа одам сиймосида бўлса-да, ўзи орзу қилган «санъат – энг яхши қисмат» деб билувчи ва журъатсизлиги туфайли етолмаган орзусига эришган бўларди.

Стрикленд мактабни битирибоқ биржа даллоллари идорасига ишга киради. Уйлангунгача ҳаёти унинг муҳи-тидаги ёшлар сингари ўтади, озгина-озгинадан биржада ўйнаб туради, отлар ва эшкакчилар пойгасида қатнашади. Бўш вақтларида бокс билан шуғулланади. Камини тепасига Лангтри хоним ва Мери Андерсоннинг расмлари осиб қўйилганди. У «Панч» ва «Спортинг таймс» сингари нашрларни ўқирди, Хампстедда бўладиган рақсларга бориб турарди.

Стриклендни узоқ муддат мобайнида эътибордан қочириб қўйганлигимнинг унчалик зарари йўқ.

Мўйқалам санъатининг сирларини ўрганиш билан ўтган йиллар бир хилда зерикарли кечди. Тирикчилик ўтказиш, у шуғулланган ишларни эслатиш эса ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бу тўғрисида ҳикоя қилиш бошқа одамлар ҳаётидаги воқеаларни ҳикоя қилиш демакдир. Устига-устак, бу воқеалар Стрикленд характерида ҳеч қандай из қолдирмаган. У замонавий Париж тўғрисидаги романга хомашё бўладиган жуда кўп воқеаларни кўр-

ди, лекин улар билан қизиқмади. Гапларига қараганда, Париждаги ҳаёти айтарли таассурот қолдирмаган эмиш. Эҳтимол, унинг Парижга келиши қариб қолган вақтига тўғри келиб қолгандир, шу боис катта шаҳардан унчалик таъсирланмагандир. Энг қизиғи шундаки, у менга ишнинг кўзини биладиган одамга ўхшаб кўринмади. Ўша йиллардаги ҳаёти романтикага тўла эди, лекин бунини сезмасди, шекилли. Романтикани ҳис этмоқ учун, чамаси, одам биров таъсирчан бўлмоғи, ўз ҳаракатларига қизиқиш билан ва четдан баҳо бера билмоғи керак. Стрикленд бунга тамомила қобилиятсиз эди. Мен ҳаётда ўзига бу қадар эътиборсиз одамни учратмаганман. Лекин мен ўз санъатини ўзига бўйсундириш йўлидаги машаққатли йўлни кўрсатиб бера олмайман. Агар мен омадсизликларни матонат билан енгган, умидсизликка мутлақо берилмаган рассомнинг ашаддий душмани – шубҳа ва ишончсизликка қарши дадил курашганини ҳикоя қилсам, унчалик ёқимли бўлмаган одамга нисбатан муҳаббат уйғотиб қўйишимни биламан. Бунга асосим ҳам йўқ. Мен Стриклендни худди бошқалар сингари иш устида кўрмаганман. Ўз курашининг сирларини ҳеч қачон ошкор қилмасди у. Устахонасида танҳоликда қандай кунларни бошидан кечиргани, изтироблари фақат ўзигагина аён эди.

Энди унинг Бланш Струве билан муносабатларига келсак, яккам-дуккам ва бир-бири билан боғланмаган фактлардан ташқари ихтиёримда ҳеч нарса йўқ. Ўз ҳикоямга яхлитлик бағишлаш учун мен уларнинг алоқалари қандай қилиб ва нима сабабдан фожиа билан тугаганини кўрсатишим керак эди. Лекин мен уларнинг уч ойлик ҳаётлари қандай кечганини билмайман. Вақтни қай тарзда ўтказишгани ва нималар тўғрисида гаплашишгани ҳам менга маълум эмас. Бир кеча-кундузда йигирма тўрт соат вақт бор. Лекин жуда кам дақиқалардагина

инсон ҳиссиётларининг чўққисига чиқилади. Куннинг бошқа дақиқаларида улар нима қилишларини тасаввур этишим мумкин эди, холос.

Кундуз кунлари, Бланш ҳали чарчамаган вақтларда, чамаси, унинг расмини чизган, аёл эса рассомнинг ишга муккасидан тушиб кетганини кўриб аччиғланган. Аёл унинг учун маъшуқа, ўйнаш сифатида эмас, модель сифатида керак бўлган. Лекин орадаги бўш соатларда ён-ма-ён яшашса-да, миқ этмай ўтираверишган. Аёлни бу нарсга қўрқитгандир, эҳтимол. Бланш у билан бирга бўлиш орқали ҳаётининг фожиали дамларида ёрдамга шошилган Дирк Струведан ўч олган.

Стрикленднинг ҳаракатлари даҳшатли хаёлларга боришга асос берарди. Инсон қалбининг нозик тебранишларини бошқа бир инсон била олармиди? Ундан олижаноб ва рисоладагидек туйғуларни кутадиган одамларгина бундан холи бўлиши мумкин. Бир неча дақиқа давом этадиган эҳтиросли дамларга қарамай, Стрикленд ўзи учун бегоналигини сезгач, умидсизликка тушади. Бланш Стрикленд учун шахс эмас, фақат лаззатланиш қуроли эканлигига ишонч ҳосил қилгач, зўр бериб уни ўзига боғлаб олишга беҳуда уринади. Аёл унга барча қулайликларни яратиб берди, лекин бу одам учун қулайликнинг сариқ чақача қадри йўқлигини пайқамади. Бланш унга лаззатли таомлар тайёрларди, аммо Стрикленд буларга тамомила бефарқ эди. Аёл уни ёлғиз қолдиришдан қўрқарди, уни эътибор ва меҳрибончилик билан қуршаб олишга интиларди. Аёл Стрикленднинг эҳтироси сўниб қолган пайтларда уни янгитдан аланга олдиришга ҳаракат қиларди. Зеро, у шундай сониялардагина буткул аёл измида бўлишни ҳис этарди. Эҳтимол, аёл Стриклендни чирмаб ташлаган занжир фақат унинг ғазабини қўзғатишини ақлан англари, лекин Бланш қалби ақлига итоат этмасди, ўз йўлидан қолмасди. Бу эса уни

халокатли хатоликка олиб келди. Аёл жудаям бахтсиз эди. Лекин кўр-кўрона муҳаббат, Стриклендга мафтунлик туфайли аёл эркакдан ҳам шундай муносабат қайтишига умид қиларди.

Стрикленд тўғрисидаги ҳикоям унинг ҳаётини яхши билмаганлигим туфайли анча-мунча камчиликлардан холи эмас. Мен унинг аёллар билан муносабатлари тўғрисида кўп ёздим. Чунки бу муносабатлар шундоққина кўзга ташланиб туради. Аслида, бу нарсa унинг ҳаётида унчалик катта ўрин тутмайди. Тақдирнинг ҳазилини қарангки, унга яқинлашган аёлнинг қисмати фожиa билан яқунланаверган. Унинг ҳаёти бир сўз билан айтганда, асос-эътибори билан орзулару мислсиз меҳнатдан иборат бўлган.

Мана шу ерда адабий уйдирма бошланади. Муҳаббат инсон ҳаётининг қирраларидан бири, холос. Романларда эса унга биринчи даражали ўрин ажратилади, бу эса ҳаёт-ий ҳақиқатга мутаносиб эмас. Муҳаббатни ўз ҳаётининг энг муҳим омили, деб ҳисобловчи эркаклар жуда кам топилади. Бундай эркакларни ҳатто муҳаббат ҳаётнинг асосини ташкил этади, деб билувчи аёллар ҳам ёқтиришмайди. Сажда қилиш аёлларга хуш ёқади, ҳаяжонга солади, лекин, барибир, улар эркаклар муҳаббат туфайли ҳамма нарсани эсидан чиқариб юборадиган нотавон кимсалар, деган туйғудан қутула олишмайди. Эркаклар ҳатто аёлларга эҳтирос билан муҳаббатларини изҳор қилиб турган қисқа онларда ҳам бошқа нарсалар ҳаёли билан банд бўладилар. Бирининг эътибори яшаш воситасига айланган ишларида, бошқасининг ҳаёли спорт ёки санъатда бўлади. Кўпчилик эркаклар ўз фаолиятларини турлича соҳалар бўйича ривожлантиришади. Улар айна пайтда ўзларини қизиқтириб турган масалаларга эътиборларини буткул қаратишлари мумкин. Эркак ва аёл севгиси ўртасидаги тафовут шундаки, аёллар бутун

кун мобайнида хаёллари шу нарса билан мунтазам банд бўлса, эркаклар ўқтин-ўқтингина эслаб қўйишади.

Стрикленднинг ҳаётида истак жуда кам ўрин эгаллаган. Бу нарса унга иккинчи даражали ва зерикарли туйилган. Унинг қалби ўзга нарсага интилган. У жиловлаб бўлмас эҳтиросга эга эди, истак эса баъзан унинг вужудини ёриб чиққудай бўларди. Лекин у ўзини назорат қила олмайдиган даражадаги бу инстинктни ёқтирмасди. Назаримда, Стрикленд эҳтиросни ўзи билан биргаликда баҳам кўрадиган одамни ҳам ёқтирмасди. Ўзини қўлга олган дамларда ҳозиргина ҳузурланган аёлга нисбатан ҳам нафрати қўзғаб қоларди. Хаёллари уни тоғли ўлкаларга олиб қочар, шундай пайтларда аёл зоти даҳшатли нарса бўлиб кўринарди. Буни гулдан гулга учиб юрган йўл-йўл қанотли капалакка қиёс қилса бўлади. Назаримда, санъат жинсий инстинктнинг намоён бўлишидир. Чиройли аёлни кўрганда эркаклар юраги бир хил туйғуни бошдан кечириб, ўйноқлаб кетади. Стрикленд жинсий инстинктнинг рисоладагидек намоён бўлишини ёқтирмаган бўлса, эҳтимол. Унинг учун бу нарса бадий ижод бахти билан солиштирганда ҳеч нарсага арзимас туйилган. Менинг ўзимга ҳам шафқатсиз, худбин, қўпол ва ўта таъсирчан одам ҳақида ёзиб бўлганимдан кейин пировард-натижада чинакам идеалист бўлганлиги ҳақидаги хулосага келдим.

У исталган хизматкордан хароброқ турмуш кечирган. Ҳаммадан кўра оғирроқ меҳнат қилган. Пулга, шон-шуҳратга бепарво эди. Кўпчилик сингари жамият билан муросаи мадора йўлини билмаган. Унинг хаёлига лоақал бирор маротаба бўлсин муросасозлик келмаган. У Париждай шаҳарда Фивей даштларида тарки дунё қилиб юрган дарвешга қараганда ҳам танҳороқ яшаган. Одамлардан ҳеч нарса тама қилмасди, тинч қўйганларига хурсанд эди. У фақат бир мақсадга интилган, унга

интилиш йўлида ўзини қурбон қилишга тайёргина эмас – бунга қўпчилик қодир деса бўлади – балки ҳар қандай ишга тайёр бўлган. У қатъиятли эди.

Ҳа, Стрикленд ёмон, шу билан бирга, улуғ одам эди.

ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОБ

Ижодкорнинг санъатга нисбатан қарашлари катта аҳамият касб этади. Шу туфайли Стрикленднинг ўтмишдаги улуғ санъаткорларга қандай муносабатда бўлганлигини айтиб ўтишим зарурдир. Мен, албатта, бу тўғрида кўп нарсa билмайман. Стрикленд сўзамол одам эмасди. Айтадиган фикрини тингловчининг эсида қоладиган аниқ сўзлар билан ифодалай олмасди, гапга тўн кийдира олмасди. Агар юқорида унинг гапириш услубини бироз бўлса-да ифодалаб беролган бўлсам, киноявий характер касб этарди. Ҳазил қилганда ҳам кўпол чиқарди. У гоҳида суҳбатдошини кулишга мажбур этарди, лекин бу ҳазили ғалатилиги, ҳақ гапни тўппа-тўғри айтиши билан ҳайрон қолдирарди. Агар биз кўпроқ ҳақ гапни айтиб ўрганган бўлсак, бу гапларга кулмаса ҳам бўларди.

Стрикленд табиатан унчалик ақлли зот эмасди, санъатга қарашлари ҳам оригиналлиги билан ажралиб турмасди. Мен ҳеч қачон руҳан ўз ижодига яқин бўлган рассомлар, масалан, Сезанн ва Ван-Гог тўғрисида гапирганини эшитмаганман. Мен ҳатто уларнинг асарларини кўрганлигига ҳам ишонмайман. Импрессионистлар ижоди ҳам уни унчалик қизиқтирмасди. Уларнинг техникасини эътироф этгани ҳолда импрессионистик тасвири дағал, деб ҳисобларди, дейиш фикридан узоқ эмасман. Бир куни Струве Моне асарларини обдан мақтаганда: «Менга Винтерхалтер афзалроқ туйилади», – деган эди. Чамаси, бу фикрни Струвенинг аччиғини чиқариш учун айтган ва албатта мақсадига эришган эди.

Илгари ўтган рассомлар тўғрисида Стрикленднинг бирор арзирлироқ, фавқулодда фикрини келтира олмаслигим ғоят ачинарлидир. Бу одам характерида ғалатиликлар шу қадар кўпки, эски рассомлар хусусидаги аблаҳона фикрлари унинг портретини самарали яқунлаш имконини бермайди. Мен унинг ўз ўтмишдошлари тўғрисидаги фавқулодда назарияларини келтиргим келади, лекин афсуски, унинг фикрлари жамоатчиликка аллақачон маълум бўлган фикрлардан нари ўтмаслигини қайд этишга мажбурман. У Эл Грекони билганлигига шубҳаланаман, лекин Веласкесга фавқулодда эҳтирос билан муносабатда бўларди. Шарден уни ҳайратга соларди, Рембрандт эса жазавага туширарди. У Рембрандт асарлари тўғрисидаги таассуротларини шу қадар шалоқсўзлар билан ифодалардики, мен уларни қайтаришга ҳам истиҳола қиламан. Лекин унинг Брейзелларнинг каттасига бўлган фавқулодда қизиқиши бутунлай кутилмаган ҳодиса эди. Стрикленд ўз фикрларини ифодалашнинг уддасидан чиқа олмасди. Мен унинг фикрларидан бирор нарсани англаб олиш қийин бўлганлиги сабаблигина воситачилик қилдим ва бироз бўлса-да, маъно чиқаришга интилдим.

– Бу ҳақиқий рассом, – эътироф этди Стрикленд. – Гаров ўйнаймани, у ўз асарларини яратаётганида бутун аъзои баданидан шашқатор тер чиқиб кетган бўлса керак.

Кейин Венада Питер Брейгелнинг расмларини кўрганнимда Стриклендни рассом асарларининг қайси жиҳатлари ўзига жалб этганини тушундим. Брейгелга олам қандайдир бошқача манзарада намоён бўлган, бунга ўзи ҳам ҳайратланган. Мен ўша вақтларда у ҳақда ёзмоқчи бўлиб, ён дафтарчамга қатор қайдлар қилдим, кейинчалик шу дафтарчам йўқолганлиги туфайли расмлар менда уйғотган таассуротларгина ёдимда қолди. Одамлар

унинг наздида мажруҳ ва кулгили туйиларди, шу туфайли уларга нафрат билан қарарди. Ҳаёт кулгили ва ярамас ҳаракатлар йиғиндисидан иборат, шу боис фақат масҳаралашга арзийди, деган фикрда эди у. Лекин бундай кулги ғоят аламли эди. Менинг назаримда, доимо Брейгел бир санъат воситаси билан ифодалаши лозим бўлган нарсаларни бошқа санъат тури билан ифодалашга интилаётганга ўхшарди.

Эҳтимол, худди шунинг учун у Стриклендни ўзига жалб этгандир. Чамаси, уларнинг ҳар иккаласи ҳам адабиётда ифодалаш осонроқ бўлган ғояларни рассомчилик орқали тасвирлашга интилишган. Стрикленднинг ёши ўша пайтда қирқ еттилар атрофида эди.

ҚИРҚ БЕШИНЧИ БОБ

Юқорида айтиб ўтганимдек, агар тасодифан Таитига бориб қолмаганимда, бу китобни ҳеч қачон ёзмаган бўлардим. Гап шундаки, узоқ сарсон-саргардонликдан сўнг Чарлз Стрикленд Таитида яшаб қолди ва унга шон-шуҳрат келтирган асарларини асосан шу ерда яратди. Фикримча, бирор рассом ҳам бутун вужудини қоплаб олган орзуларини асарларида тўла ифодалай олган эмас. Расм техникасини эгаллаш йўлидаги машаққатли курашдан толиққан Стрикленд ҳам руҳий нигоҳида доимий гавдаланиб турган нарсаларни ифодалашга бошқалардан кўра кам куч сарфламаган бўлса керак. Лекин Таитидаги муҳит унинг учун қулай шароитни яратиб берганди. Бу янги оламчада унинг илҳоми самарали бўлиши зарур элементларни топа билди. Стрикленднинг охириги расмлари у излаган нарсалар тўғрисида баъзи таассуротларни бера олади. Бу асарлар бизнинг фантазиямизга қандайдир янги ва ғалати озуқа бера олади. Худди бутун олам бўйлаб ўзига макон қидириб юрган

унинг руҳи ниҳоят шу жойдан ўзига бошпана топгандай. Сийқаси чиққан сўзлар билан ифодаласак, Стрикленд бу ерда ўзлигини топди.

Аслида, ташқи оламдан узилиб қолган оролга келишим биланоқ, бир вақтлар мени жуда қизиқтирган Стриклендни дарҳол эслашим керак эди. Лекин ишга муккамдан кетдим, ундан бошқа нарсани ўйламадим. Орадан бир неча кун ўтгандан кейингина унинг номи Таити билан боғлиқлигини эсладим.

Мен уни кўрганимга ҳозир ўн беш йил бўлди, вафот этганидан бери эса орадан тўққиз йил ўтди. Бундан ташқари, Таитидан олган таассуротларим ҳатто ишларимни ҳам эсимдан чиқариб юборди. Мен ҳалиям ўзимга келолмасдим. Ҳамон эсимда, бу ерга келганимнинг эртаси кун тонгда уйғониб, меҳмонхона айвончасига чиқдим. Ҳеч қаердан одам шарпаси сезилмайди. Мен ошхонага йўл олдим, лекин у берк эди. Унинг эшиги олдида шу ерлик бола ухлаб ётарди. Нонушта қилиб олиш истagini ҳозирча орқага суриш лозим эди, пастга – денгиз томонга юрдим. Хитойликлар ўз дўкончаларидаги молларини ёйишаётган экан. Тонголди осмони жуда нурсиз эди, кўрфаз устида сукунат ҳукм сурарди. Қирғоқдан ўн чақиримлар нарида худди муқаддас Граал қалъасидай сирли Муреа ороли осилиб турганга ўхшарди.

Мен ўз кўзларимга ҳамон ишонмасдим. Веллингтондан чиқиб кетганимдан бери ўтаётган кунларим ҳаётимнинг аввалги кунларидан бутунлай фарқ қиларди. Веллингтон – озодагина, тўла маънодаги инглиз шаҳарчаси. У Жанубий Англия порт шаҳарларига қуйиб қўйгандай ўхшайди. Денгизда уч кунгача тўлқин шовқин-сурони тинмади. Кулранг тусга кирган паға-паға булутлар бир-бирининг кетидан қувишарди. Сўнг шамол босилди, денгиз тинчиб, яна кўм-кўк бўлиб қолди. Тинч океаннинг чеку чегараси йўқдай. Уларда сузиш саргузаштлар-

га тўла бўлади. Нафас олаётган ҳавомиз бамисоли сирли об-ҳаёт сувига ўхшайди.

Таити қирғоқлари кўз олдида намоён бўла бошлаганда бандасига хаёлотнинг олтин шохлигида сузиб юргандай туйилади. Шунда яна қўшни Муреа ороли ҳам кўзингизга ташланади. У худди поёни йўқ сув ўртасида сирли тарзда кўтарилиб турган тош мўъжизага ўхшайди. Қиррали чўққилари бамисоли Тинч океандаги Монсератнинг ўзи. Наздингизда Поленезий одамлари номатлуб сирларни қўриқлаб, ёввойи маросимларни амалга ошираётгандай. Яқинлашганингиз сари оролнинг гўзаллиги кўзга ташланаверади. Унинг ҳайратомуз чўққилари кўз ўнгингизда аниқ намоён бўлгач, уларнинг нақадар мафтункорлигига амин бўласиз. Агар уни қаршингизда бутунлай йўқ, деб фараз қилсангиз, рўпарангизда поёнсиз океан сувлари жилваланиб ётади.

Таити – баланд ям-яшил орол. Уни тўқ яшил ўт-ўланлар қоплаб олган. Бу ўт-ўланларнинг тагидан муздек ирмоқчалар жилдираб оқади. Кўп асрлардан бери бу ерлардаги ҳаёт тарзи ўзгармай келаётганини ўйлаб қоласиз. Кўнглингизга келган бу туйғу сизни ғамга солади, қўрқув ҳиссини уйғотади. Лекин оний таассурот ўрнини қувонч ҳислари эгаллайди. Сизни қаршилаётган Таити худди кулиб турганча, ўз гўзаллигини кўз-кўз қилаётган мафтункор аёлга ўхшайди. Ёруғ оламда Папезте кўрфазидан кўркамроқ жой йўқдай. Арқонлаб қўйилган елканли кемалар ярқирайди. Қирғоқ бўйлаб ёйилган шаҳар оппоқ ва кўркам. Кўм-кўк осмон остидаги ҳинд хурмолари шамолда тебранади, худди эҳтирос билан қичқираётганга ўхшайди. Уларнинг таъсирчанлигини кўрганингизда юрагингиз орзиқиб кетади. Кемани кутиб олиш учун бандаргоҳга шўх-шодон, қувноқ оломон йиғилади. Оломон шовқин-сурон кўтаради, қийқиради, ҳар хил ҳаракатлар билан ўз хурсандчиликларини ифодалашади.

Тўпланганларнинг уст-бошлари қип-қизил. Ложувард осмон остида гўё камалакнинг барча ранглари товланаётгандай. Оломон ҳамма вақт юklar тушириляётганда ҳам, божхона назоратидан ўтказиляётган пайтда ҳам бетоқат. Куёш шафқатсиз қиздиради. Турли-туман ранглар кўзни қамаштиради.

ҚИРҚ ОЛТИНЧИ БОБ

Таитига келган дастлабки кунларимда капитан Николс билан учрашиб қолдим. Бир куни эрталаб айвонда нонушта қилиб ўтирсам, у кириб келди-да, ўзини таништирди. Капитан Николс Чарлз Стрикленд билан қизиқиб юрганимни эшитиб, мен билан гаплашиш учун келган экан. Таитида ғийбат гапларнинг тарқалиши инглиз қишлоғидагидан кам эмас. Икки-уч маротаба Стрикленд асарларини суриштирганлигим ҳақидаги овозалар яшин тезлигида тарқалиб кетибди. Мен капитан нонушта қилган ё қилмаганлигини суриштирдим.

– Ҳа, – жавоб берди у, – мен тонг саҳарда қаҳва ичиб оламан, лекин бир қултум виски бўлса, «йўқ» демайман.

Мен хизматкор хотинни чақирдим.

– Эҳтимол эрталабдан ичмаган маъқулмикин? – деди капитан.

– Бунн ўз жигарингиздан сўранг, – жавоб бердим мен.

– Аслида, мен ичмайдиган одамман, – деб қўйди капитан ўзига ярим стакан Канада вискисидан қуяркан.

Кулиб туриб сарғайиб кетган синиқ тишини кўрсатди. Капитан ўрта бўйли, оқарган қуюқ сочли, хурпайган мўйлабли, жуда озғин одам эди. Икки кундан бери соқолини қиртишламагани кўриниб турарди.

Ажин босган юзлари доимо куёшли жойларда юрганидан қизаринқираб кетган, кўм-кўк кўзлари муғамбирона боқарди. Менинг ҳар бир ҳаракатимни зимдан кузатаёт-

ган кўзлари уни қаллоброқ одамга ўхшатиб турарди. Аслида, унинг ҳозирги кўриниши самимийлигидан дарак берарди. Мошранг костюми ўзига ўтиришмаган, чамаси, кўллари анчадан бери сув ва совун кўрмаганди.

– Мен Стриклендни яхши билардим, – деб гап бошлади у мен таклиф қилган сигарани чека туриб, оромкурсида ўрнашиброқ ўтириб оларкан. – У мен туфайли бу оролларга келиб қолган.

– У билан қаерда учрашгансиз? – сўрадим ундан.

– Марселда.

– У ерда нима қилардингиз?

У хушомадли табассум қилди.

– Ҳм, мен у ерда, тўғриси, бекорчи эдим.

Янги танишимнинг кўринишига қараганда, ҳозир ҳам унинг аҳволи яхши эмасга ўхшайди. Мен бу танишликни давом эттиришга аҳд қилдим. Одатда бундай такасалтанглар уларга кўрсатган озгина меҳр-мурувватингни унутишмайди, киришимли бўлишади. Улар такаббур бўлишмайди, ичишни таклиф этиш орқали юракларига осонгина қўл солиш мумкин. Уларга алоҳида илтифот кўрсатиб ўтиришингиз ҳам шарт эмас, дарду ҳасратларига қулоқ солсангиз бас. Шунда сизга ишонибгина қолмасдан, балки миннатдор бўлишади.

Улар наздида, ҳаётнинг энг муҳим завқи тилларига эрк бериб, ўз билимдонликларини намойиш этиш. Шунини эътироф этмоқ жоизки, уларнинг аксарияти жуда сўзамол бўлишади. Ҳаётини тажрибалари ҳаёлотларининг жонлилиги билан уйғунлашиб кетади. Уларни «соддадил одамлар» деб бўлмайди, кучга асосланган қонунни ҳурмат қилишади. Улар билан покер ўйнамоқ – хатарли иш. Бу ўйиндаги эпчилликлари энг яхши ўйинлардан бири, покер ўйинига янада жозибадорлик бахш этади. Мен Таитида бўлган вақтимда капитан Николсни жуда яхши билиб олдим. Бу танишлик, шубҳасиз, мени анча

бойитди. Николс чеккан сигараси, ичган вискиси учун тўлаб юборган ҳақим (аслида, ичишни одатга айлантирмаганлиги боис коктейль ичишдан доимо воз кечарди) ва мендан қарзга сўраган бир неча доллар менга қилган яхшиликлари олдида ҳеч нарса эмасдай тутарди ўзини. У мени зериктирмасди. Ўзимни қарздор ҳисоблардим ундан. Ахир бунини фақат сўз билан узиб бўлмайди-ку.

Мен капитан Николс нима сабабдан Англиядан кетиб қолганини билмасдим. У бу тўғрисида гапирмасликка ҳаракат қиларди. Унинг тоифасидаги кишиларга савол беравериш эса одобдан эмас. Николс қандайдир мусибатга шама қилар, ўзини «адолатсизлик қурбони» деб ҳисобларди. Менга гап қандайдир қаллоблик ёхуд ситам устида кетаётгандек туйиларди. Шу боис гапларини маъқуллаб турардим. Ҳа, эски Англиядаги суд амалдорлари ўтакетган расмиятчи бўлишган. Лекин шуниси яхшики, она юртида қанчалик азият чеккан бўлмасин, у барибир ўз мамлакатининг оташин ватанпарвари бўлиб қолди. У «Англия дунёдаги энг яхши мамлакат», деб такрор-такрор таъкидлар, ўзини америкаликлар, колонияларнинг аҳолиси, итальянлар, голландлар ва бошқалардан устунроқ кўрарди. Лекин капитанни, барибир, «бахтли одам» деб ҳисоблаб бўлмасди. У овқатни ҳазм қилиш органларидан азият чекар, тез-тез пепси ичиб турар, эрталаблари ҳеч нарсани кўнгли тусамасди. Ҳаётдан нолишига бошқа асослари ҳам бор эди: бундан саккиз йил аввал енгилтаклик билан уйланиб қўйган эди. Баъзи одамларга бўйдоқларча ҳаёт кечириш афзалроқ эканлиги башорат қилинган. Лекин улар қайсарликлари ёки ҳар хил тасодифлар туфайли башоратни бузадилар.

Ёруғ оламда уйланган бўйдоқдан ёмон нарса йўқ. Капитан Николс уйланган бўйдоқ эди. Мен унинг хотинини танирдим, ёши йигирма саккизлар атрофида эди. У ёшини аниқлаб бўлмайдиган аёллар тоифасига кирар-

ди. Эҳтимол, у йигирма ёшида ҳам шундай кўрингандир, қирқ ёшида ҳам деярли ҳозиргидек кўринса, ажаб эмас. Унинг ҳамма ёғи, назаримда, тортиб қўйилганга ўхшарди. Унинг кулимсирашга мойил оғзи ҳам қийшайиброқ турибди. Сочлари бир тутам қилиб турмаклаб қўйилган. Оқ матодан сириб тикилган кўйлаги ҳам худди қора пахмоқ кўйлакка ўхшаш таассурот қолдиради.

Капитан Николс нима учун унга уйланди, уйлангандан кейин нима сабабдан ундан қочиб қолганлигини тушунмасдим. Ким билсин дейсиз, эҳтимол, бир неча бор бунга уриниб кўргандир. Унинг дилгирлиги бундай уринишларнинг барчаси беҳуда кетганлигидан бўлса, ажабмас. У қанчалик узоққа жуфтакни уриб қолмасин, қанчалик пастқам жойга яширинмасин, қисматдан тутқич бермайдиган, виждон каби шафқатсиз Николс хоним дарҳол уни қидириб топарди. Капитан сабаб-оқибатдан қутула олмагандай, аёлдан ҳеч қутула олмасди.

Лекин Николс хоним ўртачадан пастроқ тоифага мансуб эди. Унинг отаси миршаб, миршаб бўлганда ҳам жуда эпчил миршаб бўлган экан. Қиз капитанни қандай қилиб ўзига ром этганини билмайман. Лекин ўйлашимча, бу севги туфайли бўлмаган, шекилли. Мен ундан бир оғиз ҳам сўз эшитмадим, лекин у уй шароитида сергап аёл бўлиши ҳам мумкин. Нима бўлганда ҳам капитан Николс ундан ўлгудай кўрқарди. Биз баъзида капитан билан меҳмонхона айвончасида гаплашиб ўтирардик. Шунда тўсатдан кўчада юрган хотинига кўзи тушиб қоларди. Аёл эрини кўраётганини на сўз ва на бирор ишора билан сездирарди-ю, у ёққа-бу ёққа бамайлихотир юраверарди. Шунда капитан ғалати безовталиқ ҳолатига тушарди. Тез-тез соатига қараб хўрсинаверарди.

– Кетишим керак, – дерди ниҳоят у.

Шунда уни ҳеч қандай куч, ҳатто, бир стакан виски ҳам ушлаб туролмасди. Ахир у бўронлар, тўфонларни

довюраклик билан қарши ола билар, ўнларча ҳабашларга қарши ёлғиз жангга чиқа оларди.

Николс хоним эрининг кетидан рангпар, жаҳлдор, етти ёшлардаги қизини юборган вақтлари ҳам бўларди.

– Ойим чақиряпти, – дерди у йиғлоқи овоз билан.

– Кетяпман, ҳозир кетяпман, қизгинам, – жавоб берарди Николс.

У ўрнидан сакраб туриб, қизининг орқасидан эргашарди. Бу руҳнинг материя устидан тантанасига мисолдир ва мазкур киришимда маълум бир ҳикмат бор.

ҚИРҚ ЕТТИНЧИ БОБ

Мен капитан Николснинг Стрикленд ҳақидаги узуқ-юлуқ ҳикояларини умумлаштиришга, иложи борича тадрижийроқ қилиб ифодалашга ҳаракат қилдим. Улар мен Стриклендни охириги маротаба Парижда кўрган йилимининг қишида танишган эканлар. Биз учрашганимиздан кейинги ойлар мобайнида Стрикленд қандай яшаганини мен билмайман, лекин, чамаси, оғир аҳволда яшаган бўлса керак. Чунки Николс уни илк маротаба кечаси тунаб кетиладиган уйда учратган экан. Марселда ўша вақтда умумхалқ иш ташлашлари давом этаётган кунлар экан. Шу боисдан Стрикленд очдан ўлмасликка амал-тақал етадиган чақаларни тополмай қолибди.

Марселда ибодатхонага қарашли тунаб кетиладиган уй каттакон қоп-қора иморат эди. Бечораҳол ва ишсизлар паспортсиз дайди эмасликларини, руҳонийларга ҳужжатлари жойида эканлигини исботлай олсалар, бир ҳафтагача шу ерда яшашлари мумкин эди. Капитан Николс баҳайбат гавдаси, ўзига хос кўриниши туфайли оломон ичидаги Стриклендга дарҳол эътибор берди. Тўпланганлар у ёқдан бу ёққа юрганларни ҳам, деворга суяниб жимгина турганларни ҳам кузатишарди. Кўп-

чилик оёқларини ариқ чеккасига қўйганча йўлда ўтиришарди. Ниҳоят, уларни ичкарига қўйишгач, капитан хужжатларни текширувчи руҳоний Стриклендга инглиз тилида мурожаат қилганини эшитиб қолди. Лекин капитан у билан гаплашишга улгурмади. Оломонни катта хонага киритишлари биланоқ руҳоний қўлида каттагина «Библия» билан пайдо бўлди-да, хонанинг нариги томонидаги қахвахонада туриб олганча ваъз ўқишга тушди. Бечора одамлар бу ердан ўзларига бошпана берганликлари эвазига амри маъруфни эшитишга мажбур эдилар. Капитан ва Стрикленд бошқа-бошқа ётоқхоналарга тушишди. Эрталаб соат бешда барваста руҳоний туриш вақти бўлганлигини эълон қилганда капитан ўз ўрнини тузатиб, ювинди. Стрикленд аллақачон ғойиб бўлганди.

Капитан бир соатча шаҳар кўчалари бўйлаб совуқдан қалтираб, дайдиб юрди. Кейин, одатда, ишсиз матрослар йиғиладиган «Виктор Желю» майдонига йўл олди. У ерда капитан ҳайкал тагида мизғиб ўтирган Стриклендга рўбарў келди. Капитан уни оёғи билан туртиб уйғотди.

– Юр, қариндош, овқатланамиз!

– Туёғингни шиқиллат, – жавоб берди Стрикленд. Стрикленднинг табиати, муомала услубини билганим учун капитан Николснинг бу гапларига ишонса бўларди.

– Аҳволинг тангми? – сўради капитан.

– Ўтаверсанг-чи, – деди Стрикленд.

– Кетдик, мен сенга нонушта топиб бераман.

Стрикленд бирор сония иккилангач, ўрнидан турди. Улар «Бир бурда нон» ошхонаси томон юриб кетишди. Ошхонада фақат шу ерда ейиш шарти билан очларга бир бўлақдан нон беришарди. Бу ердан «Бир қошиқ шўрва» томон йўл олишди. Эрталаб соат ўн бир ва кундуз соат тўртда бу ерда камбағалларга бир ликопчадан суюқ овқат тарқатиларди. Ошхоналар шаҳарнинг турли чеккасида эди. Фақат очдан силласи қуриганларгина бундай

нонушталарга боришга мажбур эди. Чарлз Стрикленд ва капитан Николснинг ўзига хос дўстлиги шу зайлда бошланди.

Улар Марселда тўрт ой туришди. Ҳаётлари бир маромда, агар саргузаштни кутилмаган ва ёрқин воқеалардан иборат, деб қарагудай бўлсак, ҳеч қандай саргузаштларсиз, яъни тунаб кетиладиган уйдаги жой, очдан ўлмасликка етадиган даражадаги нон учун озгина маблағ топишга эртадан кечгача уриниш билан ўтарди. Мен бу ерда капитан Николс айтиб берган характерли ва ажойиб расмларни кўз ўнгимизда қайта жонлантиришни жуда хоҳлардим. Николс ва Стрикленд катта порт шаҳридаги ҳаётлари мобайнида шунчалик кўргиликларни кўришганки, буни ҳикоя қиладиган бўлсам, қизиқарли бир китоб дунёга келади.

Капитан Николс ҳикояси қаҳрамонларининг сўзлари безорилар нутқининг тўла луғати учун ажойиб материал бўлиши мумкин эди. Лекин бахтга қарши, мен бу ерда улар ҳаётининг айрим эпизодларинигина келтира оламан. Уларнинг ҳаёти бир хил тарзда, лекин мунгли бўлмаган яшаш тарзидан иборат эди. Мен билган гавжум ва қувноқ, серҳашам меҳмонхона ва ресторанлари бадавлат оломон билан тўла Марсел энди қандайдир оддий ва нурсиз кўрина бошлади. Капитан Николс ҳозиргина менга ҳикоя қилган нарсаларни ўз кўзлари билан кўрган одамларга ҳавасим келарди.

Тунаб кетиладиган уйнинг эшиклари улар учун ёпилгач, қандайдир Ўжар Биллнинг меҳмондўстлигидан фойдаланишди. Бу матрослар ошхонасининг хўжайини, баҳайбат муштли, малла мулат одам эди. У ишсиз матросларга бошпана ва овқат берар, уларга иш жойини ҳам ўзи қидириб топарди. Стрикленд ва Николс унинг қарамоғида бир ойча туришди. Улар швед, ҳабаш, бразил матрослари қатори бутунлай жиҳозланмаган, хўжайин

томонидан ишсизларга ажратилган икки хонанинг бирида ётишаркан. Ишсизлар ҳар куни Билл етакчилигида «Виктор Желю» майдонига боришаркан. Бу ерга кема капитанлари ишчилар ёллаш учун келишаркан. Ўжар Билл хомсемиз америкалик аёлга уйланган экан. Бу ерда истиқомат қиладиган матросларнинг мажбуриятига рўзгор ишларида аёлга галма-галдан ёрдам бериш ҳам кираркан. Капитан Николснинг айтиб беришича, Стрикленд Биллнинг портретини яратиш орқали бу ишдан усталик билан қутулиб қолибди. Билл материал, бўёқ ва мўйқалам пулини беришдан ташқари, бир фунт тамаки ҳам берибди. Тахминимча, бу расм ҳозир ярим хароба уйни безатиб турган бўлса, эҳтимол. Дарё соҳилидан унча узоқ бўлмаган уйга осилган расм ҳозир балки бир ярим минг фунтлар турса керак. Стрикленд Австралия ёхуд Янги Зеландия соҳиллари томон сузадиган бирор кемага ишга киришни орзу қиларди. У ердан Самоа ёхуд Таитига йўл олиш мумкин бўларди. Нима сабабдан Стриклендни Жанубий денгизлар ўзига жалб этганини билмайман. Лекин у ерлар шимолий кенгликлардаги денгизларга қараганда ҳам кўм-кўкроқ денгизлар орасидаги яшил ва қуёшли оролга ўхшаб туйиларди. Капитан Николс бу узоқ ўлкаларни яхши билгани учун Стрикленд унга боғланиб қолгани эҳтимолдан холи эмас. Айни Таитига йўл олиш фикри ҳам Николсдан чиққан.

– Таити ахир французларга қарашли, – тушунтирди капитан, – французлар эса инглизларчалик расмиятчи одамлар эмас.

У нимани кўзда тутаяётганини тушундим.

Стрикленднинг зарур ҳужжатлари йўқ эди. Лекин Билл бундай арзимас нарсалардан хавотирга тушмасди (у кемаларга ишга жойлаган матрослардан биринчи ойдаги иш ҳақларини оларди). Билл Стриклендга ўз ошхонасида ўлиб қолган инглиз ўтёқарининг ҳужжатларини

расмийлаштириб берди. Лекин уларнинг ҳар иккаласи, капитан Николс ҳам, Стрикленд ҳам Шарққа интилишарди. Бахтга қарши, фақат Ғарбга борадиган кемалардан иш чиқаётганди. Стрикленд икки маротаба Қўшма Штатларга кетаётган кемада ишлашдан бўйин товлади, учинчи маротаба эса Ньюкасл томон кетаётган кўмир ташувчи кемадан воз кечди. Ўжар Билл бу қайсарликка чидаб туролмади-да, иккаласини уйдан ҳайдаб чиқарди.

Уларнинг аҳволи яна оғирлашиб қолди.

Ўжар Биллнинг овқати тўйимлилиги билан ажралиб турмасди. Овқатга ўтирган хўрандалар столдан қоринлари тўймай туриб кетишарди. Лекин шундай бўлса-да, Стрикленд ва Николс бир неча кун мобайнида бу овқатланишларни мароқ билан эслаб юришди. «Бир қошиқ шўрва» ва ётиб кетиладиган уйдан маҳрум бўлишганди. Улар фақат «Бир бурда нон»да кўрсатиладиган марҳамат туфайлигина очдан ўлишмасди.

Дуч келган жойларда, захира йўлларда турадиган юк вагонлари, темир йўл пакгаузларида тунаб юришди. Ҳаво совуқ эди. Шу боис икки соат мудраб олишгач, кўчаларда юришарди. Ҳаммадан кўра тамаки йўқлигидан қийналишарди. Капитан пивохоналарга бориб, кечки мижозлар томонидан чала чекиб ташланган папирос ва сигараларни йиғиб кела бошлади.

– Трубкага нималар тиқиб ташлаганимни ўзим ҳам билмайман, – деди капитан елкасини қисиб. – Мен олдига суриб қўйган қутичадан бирданига иккита сигара олиб, биттасини оғзига, биттасини чўнтагига тиқди.

Гоҳида озроқ пул тўплашга муваффақ бўлишарди. Почта пароход келган пайтларда юкларни туширишарди. Бундай пайтларда капитан Николс кеманинг кичик капитани билан дарҳол тил топишиб кетарди. Гоҳида эса инглиз кемаси юқори палубасининг тумшуқ қисмига усталик билан чиқиб олишарди, матросларнинг тў-

йимли нонушталари билан меҳмон бўлишарди. Бундай кезларда кема бошлиқлари билан рўбарў келиб қолиш, кетларига тепки ейиш хавфи ҳам йўқ эмасди.

– Қорнинг тўқ бўлса-ку орқангдан тепки ейиш ҳам ҳеч нарса эмас, – деди капитан Николс. – Шахсан мен бу нарсадан хафа бўлмаган бўлардим. Бошлиқ бўлгандан кейин тартибга қараши керак-да.

Мен тор зиналардан юқорига ўрлаётган ва ҳақиқий инглиз бўлганлиги туфайли савдо флотидаги интизомдан ғурурланаётган капитан Николсни кўз олдимга келтирдим.

Улар кўпроқ балиқ бозорида ишлашни ўзларига касб қилиб олишганди. Бир сафар эса сон-саноксиз апельсин тўлдирилган қутиларни кемага юклаб, бир франкдан пул ишлашди. Кунлардан бир кун эса омад уларга кулиб боқди. Яхши Ният бурни орқали Мадагаскардан келган кеманинг таниш бошлиғи уларни кемани бўйаш ишларига ёллади. Улар бир неча кун мобайнида ликиллаб турган қайиқчаларда тик туриб олганча занглаб кетган кема бортларини бўйашди. Албатта, бу ҳолат Стрикленд томонидан истехзоли кулги уйғотиши табиий эди. Бу синовли кунларда Стрикленд ўзини қандай тутганини Николсдан сўрадим.

– Бирор маротаба бўлсин, унинг сўкинганини эшитмадим, – жавоб берди капитан. – Гоҳида, албатта, қовоғини уйиб оларди у. Лекин эртадан кечгача оғзимизга тамаки ололмасак, кулаверарди.

Мен бундан ажабланмасдим. Стрикленд ҳеч қачон оғир шароитлардан руҳий тушкунликка тушмасди. Бу нарса қатъий характери туфайлими ёхуд мағрурлиги туфайлими – билолмасдим.

«Бутери» кўчасида бир кўзли хитой ифлос ва харобгина ётоқхона ташкил этганди. Олти суга каравот олиш, уч суга ерда ухлаб кетиш мумкин эди бу ерда. Улар ётоқ-

хонада ўзлари сингари шўрпешона одамлар билан ошно бўлишганди. Чўнтакларида сариқ чақа ҳам қолмаган, ташқарида совуқ авжига чиққан пайтларда уялиб ўтирмай, ошналаридан ётоқхонага тўлаш учун қарз олишарди. Бу дайдилар ўзлари сингари мирқуруқ танишларидан охирги чақаларини аяб ўтиришмасди.

Марсел портига дунёнинг турли бурчакларидан одамлар йиғилишарди, лекин миллатлар ўртасидаги тафовутлар улар ўзаро дўстликка монелик қила олмасди. Уларнинг ҳаммалари ҳам ўзларини «Улуғ Кокейн мамлакатининг эркин фуқаролари» деб билишарди.

– Лекин Стрикленд ғазабга минган пайтларида кўрқинчли бўлиб кетарди, – деди хаёлчан бир алпозда Николс. – Кунларнинг бирида биз Ўжар Биллнинг ошхонасига кириб қолдик. Шунда Билл қачонлардир Чарли бериб қўйган ҳужжатларни суриштириб қолди.

– Мана, уни қайтариб олмоқчимисан, овора бўласан! – деди Чарли.

Ўжар Билл жуда бақувват ва баҳайбат одам эди. Лекин Чарлининг қиёфаси унга ёқмасди, шу боис бўлса керак, ҳамманинг кўз ўнгида уни масхаралаб ҳақорат қила бошлади. Билл сўкинганда оғзидан чиқаётган сўзларни эшитиш қизиқ эди. Чарли аввалига чидаб турди, сўнг олдинроққа чиқиб: «Йўқол бу ердан, ҳайвон!», деди. Бу ерда нима дегани эмас, уни қандай айтгани муҳим. Билл бирор сўз билан унга жавоб бермади. Бутун аъзойи бадани сарғайиб кетди-ю, маъшуқасига ошиққан йигитдай шошилиб чиқиб кетди.

Капитан Николс Стрикленд Биллни шундай сўз билан ҳақоратлаганини айтмаган, ҳақиқатга тескарироқ бўлса-да, мен уни юшатиброқ ифодаладим. Лекин Ўжар Билл оддий матросдан ҳақорат эшитиб кетадиганлар тоифасига кирмасди. Унинг обрў-эътибори бу ердаги ҳукмдорлигига таъсир етказиши мумкин эди. У Стриклендни ўлдиришга қасам ичганлиги тўғрисида

миш-мишлар тарқалди. Оқшомларнинг бирида капитан Николс ва Стрикленд «Бутери» кўчасидаги майхонада ўтиришарди. Бу жой ҳайвонлар катагига ёхуд расталарга ўхшаш ягона хонадангина иборат бўлган бир қаватли уйлардан ташкил топган торгина кўча эди. Ҳар бир эшикнинг олдида аёллар туришарди. Улар эшик ёндо-рига суянганларича қандайдир қўшиқни хиргойи қилишар, бўғиқ овоз билан ўткинчиларни чақиришарди, бошқалари эса жимгина нимадир ўқишарди. Улар орасида француз, итальян, испан, япон аёллари ва қора танли аёллар бор эди. Баъзилари ориқдан келган, бошқалари семиз эди. Юзларига қалин қилиб чапланган упу, қошлари ва лабларига обдан сурилган бўёқлар уларнинг ёшлари ўтинқираганини, шахвоний ҳаёт кечиришганини яшира олмасди. Бу аёлларнинг баъзилари қора кўйлак, баданлари рангида пайпоқ кийиб олишганди, бошқалари эса қизчалар каби кўйлакчада, бўялган сочлари эса жамалаклаб қўйилган эди. Очiq эшикдан қизил кафель ётқизилган уйнинг поли, кенг ёғоч каравот, кичкинагина столча устидаги кўза ва тоғора кўзга ташланади. Ранг-рўйи хилма-хил оломон кўчада у ёқдан бу ёққа сандирақлайди. Швед парус кемасидан тушиб келган ҳинд матрослари, оқиш шимолликлар, ҳарбий кемадаги японлар, инглиз денгизчилари, испанлар, французларнинг сайёҳлик кемасидаги сатангсифат ёшлар, Америка савдо кемаларидаги ҳабашлар кўчаларни тўлдиришган.

Кундузлари «Бутери» кўчаси ифлос ва ғарибона кўри-нади, кечалари фақат пастқам уйларнинг дераза тоқчаларига ёқиб қўйилган чироқлардан тушган ёруғлик туфайли қандайдир сирли ва чиройли туйилади.

Ҳавода анқиётган, кўнгилни айнитадиган шахвоний ҳид одамни эзишига қарамай, унда қандайдир сирли, таҳликали ва шу билан бирга, ўзига жалб этувчи нимадир бор эди. Бу ерда барча нарсалар ибтидоий туйилиб, ихлосни қайтаришига қарамай, нима сабабдандир ўзига

тортарди ҳам. Бу кўчанинг одамлари кўнгиллари хира алпозда ҳаёт кечиришар, муҳит таранг ва фожиали эди.

Стрикленд ва Николс ўтиришган майхонадаги пианинонинг рақсга чорловчи баланд овози янграб турарди. Деворлар ёнига қўйилган столлардан бадмаст матрослар ва бир неча аскар жой олишганди, хона ўртасида эса ғуж бўлиб рақс тушишарди. Рақс тушаётган, офтобда обдан пишиб кетган мўйлабдор матрослар бақувват қўллари билан қизларни бағирларига тортиб олишганди. Қизларнинг эгнида эса қўйлақдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Ичиб ўтирган матросларнинг бир-бирлари билан рақс тушган вақтлари ҳам бўларди. Хонадаги шовқин-сурон кулоқни қоматга келтирарди. Мижозлар қўшиқ айтишар, сўкинишар, баланд овоз билан кулишарди. Бирор эркак тиззасида ўтирган қизни ёпишиб олганча тинимсиз ўпаверса, атрофдагилар баланд овозда миёвлашга тушишарди. Ҳаво эркаклар оёғидан кўтарилган чанг туфайли оғир, тамаки тутунидан кўкимтир эди. Хона ҳаддан ташқари димиқиб кетганди. Устун орқасида ўтирган аёл боласини эмизаётганди. Официантлик қилаётган, юзини хуснбўзар босган паст бўйли йигит пиволи кружкалар солинган патнисни кўтарганча у ёқдан бу ёққа юрарди.

Тез орада бу ерга Ўжар Билл икки азамат ҳабаш ҳамроҳлигида кириб келди. Унга кўзингиз тушиши биланоқ, ўлгудай ичиб олганини сезиш қийин эмасди, жанжал чиқаришга шайлиги сезилиб турарди. Уч аскар ўтирган столни туртиб юборди, бир кружка пиво тўкилиб кетди. Тўполон бошланди, майхона хўжайини ичкаридан чиқиб Биллга жуфтакни ростлаб қолишни буюрди. Майхона соҳиби паст бўйли бўлса-да, бақувват одам эди, ўз даргоҳида тўполон чиқишига дош беролмасди. Билл саросималаниб қолди.

Майхона хўжайини билан талашиб ўтиришнинг маъноси йўқ эди, полиция доимо унинг тарафини оларди. Шу туфайли Билл қаттиқ сўкинди-да, эшик томон юрди.

Лекин шу дақиқада унинг кўзига Стрикленд кўриниб қолди. Билл бир оғиз ҳам сўз айтмай, унинг столи яқинига борди-да, Стрикленднинг башарасига тупурди. Стрикленд унга қараб пиво кружкасини отди. Рақс тушаётганлар тўхтаб қолишди. Майхонага бир дақиқа сукунат чўкди, лекин Ўжар Билл Стриклендга ташланганда ҳаммани бирданига муштлашиш иштиёқи қоплади, тасир-тусур бошланди. Столлар ағдарилиб, устидаги идишлар полга учиб тушди. Дўзах шовқини авжга чиқди. Аёллар тумтарақай бўлиб кўчага қочишди, ўзларини панага олишди. Кўчадан ўтиб кетаётган йўловчилар ҳам ичкарига кириб, жанжалга аралашишди. Энди турли тиллардаги сўкишлар, нолалар эшитилди. Хона ўртасида ўнга яқин матрос ғуж бўлиб тўпланиб турарди. Худди ердан чиққандай тўсатдан полиция пайдо бўлди, эпини қилган қочиб қолишга уринди. Хона тўполончилардан тозалангач, бошидан чуқур жароҳатланган Ўжар Билл ўзини билмай ерда ётарди. Капитан Николс Стрикленд-ни кўчага олиб чиқди, қўли яраланган, юзи ва йиртилган кийим-кечаги қон эди. Николснинг бурни ёрилганди.

– Билл касалхонадан чиқмасидан олдин Марселдан жуфтакни ростлаб қолганинг маъқул бўларди, – деди капитан Стриклендга нарироққа бориб ўзларини бироз тартибга келтиргач.

– Бу хўрозлар жангидан ҳалолроқ-ку, – деди Стрикленд.

Бу сўзлардан унинг истехзоли табассуми кўз олдимга келиб кетди. Капитан Николс ташвишда эди. У Ўжар Биллнинг қасоскорлигини яхши биларди. Стрикленд икки маротаба метисни енгди, Билл хушёр маҳалида у билан ўчакишмаган маъқул. У энди зимдан иш олиб боради. Шошилмайди, лекин бирор кун Стрикленд орқасидан пичоқ ейиши, бир-икки кун ўтгач эса номаълум дайдининг жасади қўлтиқнинг ифлос сувидан топилиши ҳеч гап эмас. Эртасига капитан Ўжар Биллнинг уйи-

га разведкага борди. У ҳали касалхонада ётарди, лекин эрини кўргани борган хотини уйга чиқиши билан Стриклендни ўлдиришга қасам ичганини айтди.

Орадан бир ҳафта ўтди.

– Мен доимо мушт туширсанг яхшилаб туширки, рақибинг ўзига келгунча нима қилиш лозимлигини ўйлаб олишга вақтинг бўлади, деган фикрдаман – дерди капитан Николс паришонхотирлик билан.

Лекин кутилмаганда Стриклендга омад кулиб боқди. Матросларни ишга ёллаш бюросига талабнома тушиб қолди. Австралияга кетаётган кемага шошилиш равишда ўт ёқувчи кераклиги айтилганди унда. Кеманинг ўт ёқувчиси Гибралтар яқинида тутқаноқ касали тутиб, қолиб ўзини денгизга ташлаб юборибди.

– Кема раҳбарлари олдига югуриб бор-да, дарҳол шартнома туз, – деди капитан Николс. – Худога шукр, хужжатларинг жойида.

Стрикленд капитаннинг маслаҳати билан иш тутди, шундан кейин улар бошқа учрашишмади. Кема кўрфазда бор-йўғи олти соатгина турди. Кема кечқурун тўлқинларни ёриб, Шарқ томон сузиб бораркан, капитан тобора хиралашиб, кейинроқ бутунлай кўринмай қолган тутунга тикилиб қолди.

Капитандан эшитган нарсаларимнинг барчасини батафсил баён қилишга ҳаракат қилдим. Зеро, мени Стрикленднинг Эшлигардаги биржада операцияларда банд бўлган вақтдаги ҳолати билан кейинги воқеалар ўртасидаги зиддиятлар қизиқтирарди. Лекин бошқа томондан капитан Николснинг ёлғончилигини билганим учун унинг сўзларида заррача ҳақиқат учкуни йўқдир, деб ҳам ўйлаб қоламан. У ҳаётида бирор маротаба Стриклендни кўрмаган, Марсел ҳақидаги уйдирмаларини бирор журналдан ўқиган бўлса ҳам ажабланмаган бўлардим.

ҚИРҚ САККИЗИНЧИ БОБ

Ўз китобимни шу ерда тугатишни мўлжаллаган эдим. Аввалига, Стрикленднинг Таитида яшаган охирги йиллари ва умрининг даҳшатли тарзда хотима топганлигини кўрсатмоқчи, кейин орқага қайтиб, рассом сифатидаги менга маълум илк қадамлари тўғрисида ҳикоя қилмоқчи бўлдим. Кўнглим шуни тусаб қолгани учун эмас, балки Стрикленднинг ҳаёлини анчадан бери ўғирлаб келаётган номаълум оролга Европадан жўнаб кетиш манзаралари билан баённи тугатмоқчи эдим. Қирқ етти ёшга етган, бошқалар умрининг бу палласида бир меъёрда ҳаёт кечиришга одатланиб қолган маҳалда янги одамларга интилиши менга жуда ёқарди. Кўз ўнгимда кўм-кўк денгиз, унда сузиб кетаётган кема бортидан энди ҳеч қачон қайтмайдиган Франция томон қараб турган Стрикленд намоён бўлди. Мен, барибир, у қўрқмас одам бўлганлиги ҳақида ўйладим. Китобимнинг хотимаси умидбахшлик руҳи билан тугадини хоҳлардим. Инсон қалбининг қудрати енгилмаслигини кўрсатишни истардим. Лекин бунинг эпини қилолмадим. Неғалигини аниқ билмайман-у, лекин ёзаётган қиссам ҳадеганда қовушавермади. Бир неча марта уриниб кўрганимдан кейин аввалги режамдан воз кечдим. Ва Стрикленд ҳаёти тўғрисида нимаики билсам, батартиб ҳикоя қилишга қарор бердим...

Ихтиёримда эса маълумотлар етарли эмасди. Мен бир бўлак суяк орқали қадим даврларда яшаган ҳайвоннинг ташқи кўринишинигина эмас, унинг яшаш тарзини ҳам аниқлаши зарур бўлган биолог ҳолатига тушиб қолдим. Стрикленд Таитида ўзи билан муносабатда бўлган одамларда кучли таассурот қолдира олмаганди. Улар учун Стрикленд қандайдир ғалати расмларни чизиб юрадиган, чўнтагида сариқ чақаси йўқ оддийгина дайди эди, холос. Фақат орадан бир неча йил ўтиб, у ўлиб кетгани-

дан кейин расмларни олиб-сотиш билан шуғулланадиган йирик савдогарларнинг вакиллари Париж ва Берлиндан Стрикленд ижодига тегишли асарлардан топиш илинжида келишгандан кейин ўз юртларида фавқулодда одам яшаганлигини фаҳмлаб қолишди. Эндиликда улар жуда катта пулга сотиш мумкин бўлган расмларни арзимас чақага сотиб олиш имкониятини қўлдан бой берганликлари учун ўзларини кечира олишмасди.

Стриклендни биладиган Папеезе аҳолиси орасида Коен исмли француз яҳудийси бўлиб, унинг қўлига тасодифан рассомнинг бир асари тушиб қолган экан. Кўзлари кулиб турадиган паст бўйли бу самимий чол ярим савдогар, ярим денгизчи сифатида ўз елканли кемасида Паумоту ва Маркиз ороллари орасида қатнар экан. У жойларга турли-туман моллар олиб бориб, қайтишда кокос ёнғоғи ва марварид келтираркан. Катта қора марваридни унча қиммат бўлмаган нархга сотишини менга хабар қилишганда унинг олдида бордим. Марваридга ақчам етмаслигини билганимдан кейин у билан Стрикленд тўғрисида гаплашдим. Мўйсафид уни яхши билар экан.

– Биласизми, рассом бўлгани учун у билан қизиқиб қолдим. Зеро, рассомлик бизнинг оролларда камёб ҳодиса. Касбини унчалик яхши билмаганлигига ачинардим унга. Мен унга биринчи бўлиб иш берганман. Яриморолда плантациям бор. Шу жойга назоратчи керак эди. Оқтанли назоратчилар қараб туришмаса, ерли халқнинг ишлаши мушкул. Мен унга: «Анча вақтингиз бўш бўлади, расмингизни ҳам чизаверасиз, озгина пул ҳам ишлайсиз», – дедим. Мен унинг очин-тўқин юришини билардим, шу туфайли яхшигина иш ҳақи таклиф этдим.

– У яхши назоратчи бўлмагандир, – кулиб қўйдим мен.

– Мен бунга унчалик эътибор бермасдим. Зеро, ўзим рассомларни доимо яхши кўрганман. Бу нарса бизнинг қонимизда бор. Лекин у менда бор-йўғи икки ёки уч

ой ишлади, бўёқ ва мато учун озроқ пул топгач, кетиб қолди. У бу жойларнинг табиатидан ғоят завқланарди, дайдиларча ҳаёт кечиришга интиларди. Лекин мен у билан аҳён-аҳёнда кўришиб турардим. У гоҳида Папеезда пайдо бўлиб қолар, бир неча кун шу ерда яшар, бирор одамдан озроқ пул ундиргудай бўлса, яна изсиз йўқолиб кетарди. Бу ерга келган кунларининг бирида мендан икки юз франк қарз бериб туришимни илтимос қилди. Кўриниши шундай афтодаҳол эдики, гўё бир ҳафтадан бери ичига туз кирмаганга ўхшарди. Шу ҳолатни кўриб турганим учун «йўқ» дейишга кўнглим бўлмади. Бу пуллар, албатта, изсиз йўқолади, деган фикрда эдим. Лекин тўсатдан бир йилдан сўнг, яна пайдо бўлди-да, менга расм келтирди. У қарзи ҳақида лом-мим деб оғиз очмади-ю, айтган гапи шу бўлди: «Мана плантациянгизнинг кўриниши, уни сиз учун чиздим». Мен расмга қарадим-у, нима дейишимни билолмай қолдим, лекин барибир унга ташаккур билдирдим. Стрикленд чиқиб кетгач, расмни хотинимга кўрсатдим.

– Қанақа расм эди у, – сўрадим ундан.

– Яхшиси, сўрамай қўяқолинг. Мен расмдан ҳеч нарса англай олмадим, чунки бу сингари расмни умримда кўрмагандим. Буни нима қиламиз-а? – дедим хотинимга. Уни уйга осиб қўйиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, – деди хотиним. – Одамлар устимиздан кулишади. Хотиним расмни уйнинг чордоғига, ҳар хил эски-тускилар сақланадиган жойга олиб чиқиб ташлади. У бу матоҳларнинг бирортасини ҳам ташлаб юборишга кўзи қиймасди. Хотиним эски-туски йиғиш васвасасига дучор бўлганди. Уруш бошланиши арафасида укам Париждан менга хат йўллаб, «Таитида яшаган инглиз рассоми тўғрисида бирор нарса биласанми, деб ёзганида қандай аҳволга тушганимни тасаввур ҳам қилолмайсан. Маълум бўлишича, у даҳо рассом экан, унинг асарлари жуда

юқори баҳода сотилар экан. «Унинг асарларидан бирор-тасини топишга ҳаракат қил ва менга юбор. Яхшигина пул ишлаб қолиш мумкин», – деб қўшимча қилганди укам. Стрикленд менга ҳадя этган расм қаердалигини хотинимдан суриштирдим. Эҳтимол, ҳали ҳам чордоқда турибдими? «Албатта, чордоқда-да, – деди хотиним. – Ахир ҳеч нарсани ташлаб юбормаслигимни ўзинг биласан-ку».

Хотиним билан чордоққа чиқдик-да, бу уйдаги ўттиз йиллик турмушимиз мобайнида тўпланиб қолган эски-тускилар орасидан расмни қидириб топдик. Мен расмга тикилиб туриб: «Плантациямда назоратчи бўлиб ишлаган, мен икки юз франк қарз бериб турган одам бир кун келиб даҳо рассом бўлишини ким хаёлига келтирибди, дейсан? Марҳамат қилиб айт-чи, бу расмнинг нимаси зўр?

– Билмадим, – жавоб берди хотиним, – бу бизнинг плантациямизга сира ўхшамайди. Яшил ранг баргли ко-косларни мен ҳеч қачон кўрмаганман.

– Ҳамонки, Парижда унинг расмларини кўриб, ақлдан озаётган эканлар, эҳтимол, бу расмни икки юз франкка сотиб, сен Стриклендга берган қарзнинг ўрни қопланар.

– Айтилган гап – отилган ўқ. Биз расмни яхшилаб жойладик-да, Парижга жўнатиб юбордик. Тез орада укамдан хат олдик. У хатида нималар ҳақида ёзибди, деб ўйларсиз?

– Юборган расмингни олиб, аввалига, акам мени лақиллатибди-да, деб ўйладим. Шахсан мен бу расмни уни жўнатиш харажатларига кетадиган пулга ҳам олмаган бўлардим. Ҳатто расмни мени сенга илтимоснома ёзишга ундаган одамга ҳам кўрсатишга кўрқдим. Бу расмни «Санъатнинг гўзал намунаси» деб эътироф этганида ва ўттиз минг франк таклиф қилганида қанчалик ҳайрон қолганимни тасаввур ҳам қилолмайсан. Эҳтимол, у бундан ортиқроқ ҳам тўлаган бўларди-ю, аммо мен аз-

баройи эсанкираб қолганимдан фикрларимни жамлаб олмасданоқ розилик бериб юбордим.

Кейин Коен хоним шундай гапни айтди:

– Бечора Стрикленд бу кунларга етиб келолмади. Чизган расми учун унга йигирма тўққиз мингу саккиз юз франкни берганимда нақадар ҳайрон бўлишини тасаввур қиялпман.

ҚИРҚ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Мен «Отель де ла флёр» меҳмонхонасида турганимда унинг соҳибаси Жонсон хоним бахтли тасодифни қўлдан чиқарганлиги тўғрисидаги маъюс тарихни сўзлаб берди. Стрикленд вафотидан сўнг мол-мулкининг бир қисми Папеезе бозорида сотилибди. Жонсон хоним ўша жойга борибди. Чунки рассомнинг нарсалари орасида америка печкаси ҳам бор экан. Шуни сотиб олишни мўлжаллаган экан. Пировард-натижада, хоним печкани йигирма етти франкка сотиб олибди.

– Ўша ерда бошқа лаш-лушлар қатори ўнга яқин расм бўлиб, улар рамкага олинмаган экан, – ҳикоя қиларди хоним, – ҳеч ким бу асарлар билан қизиқмасди. Расмларнинг баъзилари ўн, кўпчилиги эса беш ёки олти франкка пуллаб юборилди. Ўша расмларни сотиб олганимда, ҳозир бадавлат аёл бўлиб ўтирдим.

Йўқ, Тиаре Жонсон хоним ҳеч қандай шароитда ҳам бадавлат аёл бўлолмасди. Унинг қўлида пул турмасди. У маҳаллий аҳоли вакили билан Таитида ўрнашиб қолган инглиз капитанининг қизи эди. Мен аёл билан танишганимда эллик ёшларга чиққан эди, ниҳоятда барваста аёл бўлганлиги туфайли ёшига нисбатан катта кўринарди. Баланд бўйли, анчагина семиз бу аёлнинг қиёфаси улуғвор, боқишлари самимий эди. Қўллари сон гўштини, кўкраклари ғовлаб кетган карамни эслатарди. Жонсон

хонимнинг юзлари ғоятда кенг ва гўшtdор эди. У эртадан кечгача уй кийимида ва кенг айвонли сомон шляпада юрарди. Лекин у ўзининг қоп-қора, узун ва жингалак сочларини орқасига ташлаб юборганда – сочлари фахри бўлганлиги учун ҳам у бу ишни тез-тез такрорлаб турарди – беихтиёр ҳавасингиз келарди, кўзлари ҳамон ёш ва қувноқ кўринарди. Мен ҳеч қачон ҳеч кимда уникидан завқлироқ табассум кўрмаганман. Унинг томоғида бошланган енгилгина кулги тобора кучая борар, охирида авж пардасига кўтарилиб, бутун баҳайбат гавдасини ҳаракатга келтирарди. Ёруғ оламда барча нарсалардан юқори кўядигани шўх ҳазил, бир стакан вино ва келишган эркак эди. У билан танишиш одамга чинакамига завқ бағишларди. Оролдаги энг яхши пазанда бўлган Тиаре лаззатли таомларни хуш кўрарди. У эртадан кечгача ошхонадаги пастаккина стулда ўтирар, хитойлик ошпаз ва маҳаллий уч қиз унинг атрофида иш билан андармон эдилар. Хоним турли буйруқлар берар, барча билан шўх ҳазиллашар, ўзи ихтиро этган лаззатли таомлардан татиб кўрарди. Дўстларидан бирортасига иззат кўрсатишни хоҳлаб қолса, ўз қўли билан унга овқат тайёрларди. Унинг меҳмондўстлигига чегара йўқ эди. Оролда «Отель де ла флёр» меҳмонхонасида овқатланмаган бирор одам топилмасди. Тиаре ҳеч қачон пулини ўз вақтида тўламаган мижозларини ҳам ошхонадан ҳайдаб чиқармасди. Уларнинг ишлари юришиб кетишига, бир куни келиб қарзларини узишларига умид қиларди. Мижозларидан бирининг иши юришмай қолганида бир неча ой мобайнида ундан яшаши ва овқатланиши учун ҳақ сўрамади, хитой кирхонасида унинг кийимларини бепул ювишдан бош тортганларида эса ўша одамнинг кийим-бошини ўз кирлари билан биргаликда бериб турди. «Ахир бечора кир кўйлақда юрадим», – дерди Тиаре. Боз устига, хоним эркаклар чекиши керак, деб ҳисобларди – папирос

учун унга кунига бир франкдан пул бериб турди. Аёл у билан ҳам худди бошқалар сингари хушмуомала муносабатда бўлди.

Ёши ўтиб қолганлиги ва ҳаддан ташқари семизлиги туфайли муҳаббат ўйинларида ўзи қатнашмаса-да, ёшларнинг севги саргузаштларини зўр иштиёқ ва қизиқиш билан кузатарди. Унинг эътиқодича, севги эркак ва аёлнинг табиий машғулотиدير. Бу соҳада у ўзининг бой тажрибалари билан доимо ўртоқлашарди, маслаҳатлар берарди.

– Отам севгилим борлигини сезиб қолганда ёшим ҳали ўн бешга ҳам тўлмаган эди. Севгилим «Тропик қуш» кемаси капитанининг учинчи ёрдамчиси бўлиб, келишган йигит эди.

Аёл хўрсиниб қўйди. Айтишларича, аёллар доимо ўзларининг биринчи муҳаббатларини мароқ билан эслашади, лекин ҳамма вақт ҳам унинг кимлигини эслай олишармикин?

– Отам ақлли одам эди.

– Кейин у нима қилди? – қизикдим мен.

– Аввалига, мени ўласи қилиб урди, кейин капитан Жонсонга эрга бериб юборди. Мен қаршилиқ кўрсатмадим. Албатта, капитан мендан анча катта, лекин у ҳам ғоят келишган одам эди.

Тиаре – ота уни ҳидли оқ гулнинг номи билан шундай атаганди (тайтиликлар бу гулни бир маротаба ҳидлаган одам қанчалик узоққа кетмасин, муқаррар равишда Таитига яна қайтиб келади, дейишарди).

Тиаре Стриклендни яхши эслар экан.

– У гоҳида ошхонамизга кириб турарди. Бундан ташқари, мен уни кўпинча Папезте кўчаларида кўриб қолардим. Унга раҳмим келарди, озиб-тўзиб доимо оч юрарди. Унинг шаҳарга келганини эшитишим билан хизматкорни юбориб, овқатланиб кетишга таклиф

қилган пайтларим ҳам бўлган. Бир-икки маротаба унга иш ҳам топиб бердим, лекин ишда ҳеч қўним топмасди. Орадан озроқ вақт ўтиши билан у қаёққадир ғойиб бўларди.

Стрикленд Марселни тарк этгандан кейин ярим йил деганда Таитига етиб келди. Йўлкирасини Окленд ва Сан-Франциско ўртасида қатнайдиغان кемада матрослик қилиб топарди. Ниҳоят, у Таити соҳилига этюд қутичаси, мольберт ва ўнга яқин мато билан тушиб қолди. Чўнтагида Сиднейда ишлаб топган бир неча фунт стерлинги бор эди. Таитида тушиб қолиши билан ўзини уйдагидек сеза бошлади. Стрикленд шаҳар чеккасида яшайдиган маҳаллий аҳолининг кичкинагина уйида турарди.

Тиаренинг сўзларига қараганда, кунлардан бир кун Стрикленд унга айтган экан: «Мен палубани юваётгандим, шунда тўсатдан матрослардан бири «Мана етиб келдик!» деб қолди. Бошимни кўтарганимда тобора яқинлашаётган оролга кўзим тушди. Бутун умрим мобайнида қидираётган жой шу орол эканлигини дарҳол англадим. Оролга яқинлашганимизда, назаримда, мен бу жойларни илгаридан биладигандай туйилди. Менга ҳозир ҳам аввалдан таниш бўлган жойларда юргандек сезилаверади. Қачонлардир шу жойларда яшаганга ўхшайвераман.

– Бу учраб турадиган ҳодиса, – деди Тиаре, – мен кемадан юк тушириლაётган вақтда бир неча соатга қирғоққа тушиб, бутун умр шу ерда қолиб кетган одамларни биламан. Бошқалар бир йил мобайнида хизмат қилишга келиб, Таитини бўралаб сўкишганини, бу жойларга қайтиб келгандан кўра, одам ўзини осгани афзал дейишганини ҳам эшитганман. Орадан бир неча ой ўтгач эса улар яна оролда пайдо бўлиб, эндиликда ҳеч қаерга сиғмаётганларини айтишган.

ЭЛИГИНЧИ БОБ

Назаримда, шундай одамлар бўладики, улар туғилишлари керак бўлган жойда туғилмай, бошқа масканларда таваллуд топишади. Тасодифият уларни муайян ўлкага итқитиб ташлайди-да, умр бўйи ўзлари кўрмаган ватанлари фироқида азоб чекадилар. Улар туғилган юртларида бегонадирлар, болаликларидан таниш серсоя хиёбонлар, бир вақтлар ўзлари ўйнашган, одамлар билан гавжум кўчалар ҳаёт йўлларида бир бекат бўлиб қолади, холос. Туғилган юртида бегоналар билан яшайди, ўзлари ҳам бошқаларга бегона бўлиб қолишади. Эҳтимол, мана шу бегоналик уларни узоқ-узоқларга чорлар, бу жойлардан топмаган нарсаларни қидиришга ундар. Балки бу қандайдир яширин суяк суриш натижаси бўлиб, ғалати саргузашт талабларнинг аждодлари қадим замонларда яшаб, кейинчалик ташлаб кетишган ўлкаларга интилишидир. Баъзан шундай ҳам бўладики, инсон зоти тўсатдан сирли занжирлар билан боғланган ерларга келиб қолади. Ниҳоят, у ўзи истаган, қидирган уйида, илгари кўрмаган табиат оғушида, таниш бўлмаган одамлар орасида пайдо бўлиб қолади-ю, худди шу жойлар менинг Ватаним, деган тўхтамга келади. Фақат шу жойдагина у таскин топади.

Мен Тиарега Лондондаги муқаддас Фома касалхонасида танишган одамнинг тарихини гапириб бердим. Бу Абрагам исмли оқишдан келган, ёшгина, миқти, тортинчоқ ва камтар, лекин ғоят иқтидорли одам эди. Тиббиёт мактабида ўқиганида унга стипендия бериб туришган, бутун ўқиш мобайнида энг яхши талаба бўлганди. Ўқишни битиргач, Абрагамни касалхонада жарроҳ ва терапевт сифатида қолдиришади. Унинг фавқулудда истеъдоди барча томонидан эътироф этилади. Тез орада у доимий ишга тайинланади, энди у ҳеч иккиланмасдан келажагидан

хотиржам бўлиши мумкин эди. Агар бирор инсон зотига келажагини ишонч билан башорат қилиш мумкин бўлса, Абрагамнинг истиқболи порлоқлиги ўз-ўзидан аён эди. Унинг истиқболида иззат-хурмат ва бойлик ўз кучоғини очиб турарди. Абраҳам янги вазифасига киришишдан олдин таътил олишга қарор қилди. Пули бўлмаганлиги туфайли Левант мамлакатларига кетаётган кемада врач вазифасида ишлашга ёлланди. Сирасини айтганда, кемада унга эҳтиёж кам эди. Лекин касалхонанинг етакчи жарроҳларидан бири кемалар қатновининг директори билан яқин бўлганлиги туфайли шу ишга жойлаб қўйди.

Орадан бир ёки бир ярим ой ўтгач, Абрагам врачлар бошқармасига хат ёзиб, энди ҳеч қачон касалхонага қайтмаслигини маълум қилибди. Бу хабар ҳаммани ҳайрон қолдирди ва турли-туман миш-мишларнинг тарқалишига сабабчи бўлди. Одам қандайдир кутилмаган ҳаракатга қўл урса, бошқалар у тўғрисида, одатда, турли-туман гап тарқатишади. Лекин тез орада Абрагам ўрнини эгаллашга тайёр номзод ҳам топила қолди ва уни унутиб юборишди. Абрагамнинг сояси ҳам кўринмай кетди.

Орадан ўн йилча вақт ўтгач, мен кетаётган саёҳат кемаси Александрия кўрфазига кирганида бошқа йўловчилар қатори врачлар назоратидан ўтишимга тўғри келиб қолди. У эгнига уриниб кетган костюм кийиб олган семиз эркак экан. Шляпасини ечганида кўзим тушди: бошида умуман сочи йўқ эди. У билан қаердадир учрашгандайдайман. Тўсатдан уни таниб, лол бўлиб қолдим.

– Абрагам, – дедим мен.

У ҳайрон бўлиб менга тикилди, кейин таниб, қўлимни қаттиқ силкитиб кўришди. Ҳар иккаламиз кўришганимиздан хурсандлигимизни ифодалаганимиздан кейин менинг Александрияда тунаб қолмоқчилигимни эшитгач, инглиз клубида овқатланишга таклиф этди. Кечқурун учрашиб, стол атрофида ўтирганимизда ундан

қандай қилиб бу ерларга келиб қолганини сўрадим. У камтарона лавозимни эгаллаб турар ва анчагина ноқулай шароитда фаолият олиб бораётганлиги кўриниб турарди. Абрагам ўз тарихини сўзлаб берди. Ўртаер денгизи бўйлаб саёҳатга кетаётганида Лондонга қайтиб борганидан сўнг муқаддас Фома касалхонасига ишга жойлашишига ишонган экан. Лекин ажойиб кунларнинг бирида у тушган кема Александрияга яқинлашибди, палубадан порлаб турган оппоқ шаҳарга, пристанда уймалашиб юрган оломонга, жулдур кийимли маҳаллий одамларга, тўполончи, қўл ҳаракатлари билан гапирадиган итальян ва греклар, ҳожидўппи кийган салобатли туркларга кўзи тушибди, ўткир нурларини сочаётган қуёшу мусаффо осмонга тикилибди. Шу дақиқада унда қандайдир кескин ўзгариш рўй берибди, бунинг нима-лигини ўзи ҳам тушунтириб бера олмади. «Бу яшин уришига ўхшаш ҳолат эди», – деди у ҳамда ўз изоҳидан ўзи ҳам қаноат қилмай: «Худди кашфиётдай» деб қўшиб қўйди. Юраги бир орзиқиб кетибди, кейин эркинликнинг лаззатли ҳислари Абрагамни жунбишга келтирибди.

Унга ватани шу ердадек туйилибди ва ўша ондаёқ бутун умрга Александрияда яшаб қолишга қарор қилибди. Унинг қарорига кемада қаршилиқ кўрсатишмабди, йигирма тўрт соатдан кейин у бутун лаш-лушлари билан соҳилга тушиб қолибди.

– Капитан сизни телбага чиқарган бўлса керак, – дедим кулиб туриб унга.

Мен ҳақимда нима деб ўйлашлари мен учун аҳамиятсиз эди. Бундай ҳаракатни менинг ўзим эмас, ичимдаги қандайдир енгиб бўлмас куч қилаётганди. Шаҳардаги камтарона грек меҳмонхонасига боришга қарор қилдим, шунда тўсатдан мен унинг қаерда жойлашганини билишимни англадим. Ҳақиқатан ҳам тўппа-тўғри меҳмонхона олдига бориб қолдим-да, дарҳол уни танидим.

– Илгари Александрияда бўлган эдингизми?

– Шу вақтгача Англиядан ҳеч қаёққа чиқмаган эдим.

Тез орада у Александрияда давлат хизматига кирибди ва шу лавозимда ҳали ҳам ишлар экан.

– Қилган ишингиздан пушаймон бўлган вақтингиз ҳам бўлганми?

– Ҳеч қачон, бирор дақиқа ҳам. Мен яшаш учун етарли даражадаги иш ҳақи оламан, шунинг учун ҳам ҳаётимдан мамнунман. То умримнинг охиригача қисматимдан бундан ортиқ нарсани илтижо қилмайман. Ўлаётганимда ҳам мен ажойиб тарзда ҳаёт кечирдим, дейман.

Мен эртасига Александриядан жўнаб кетдим, шундан кейин Абрагам ҳақида ўйламадим ҳам. Яқинда эса эски мўйсафид танишим – у ҳам врач – Англияда ном чиқарган Алек Кармайл билан бирга овқатланиб қолдим. Мен уни кўчада учратиб қолдим-да, уруш давридаги буюк хизматлари учун яқинда унга берилган рицарлик унвони билан табриклашга шошилдим. Ўтган кунларнинг хотираси учун бирга овқатланишга, оқшомни биргаликда ўтказишга қарор қилдик. Бемалол гаплашишимиз учун у бошқа ҳеч кимни айтмасликни таклиф этди. «Қиролича Анна» кўчасида ниҳоятда нозик дид билан ясатилган ажойиб уйи бор эди. Ошхона деворларига ниҳоятда ёқимтой Беллоттонинг асари ва Зоффанининг иккита расми қўйилган экан. Бу расмлар ҳавасим ва ҳасадимни келтирди. Олтинранг парчадан қўйлак кийиб олган баланд бўйли гўзал аёли бизни холи қолдиргач, мен унга талаба-шифокор бўлган вақтимиздан кейин унинг ҳаётида рўй берган ўзгаришларни кўрсатдим. Ўша вақтларда Вестминстер – Брижроуддаги кўримсиз итальян ресторанида овқатланишни ҳам ўзимизга эп кўролмасдик. Эндиликда эса Алек Кармайл бир қанча касалхоналарда ишларди, йилига ўн минг фунтдан кам ишламасди. Рицарлик унвони уни келгусида муқаррар

равишда кутиб турган фахрий мукофотларнинг илк деб-бочаси эди.

– Ҳа, мен шикоят қилсам, уят бўлар, – деди у, – лекин энг ғалати жойи шундаки, мен буларнинг барчасига бахтли тасодиф туфайли эришиб турибман.

– Сен нимани кўзда тутяпсан?

– Абрагамни эслайсанми? Унинг олдида ажойиб истиқбол эшиги очилиб турганди. Талабалик йилларида у барча соҳаларда мендан олдинда эди. Мен мўлжаллаган, интилган барча мукофотлару стипендияларни у оларди. У бор жойда мен доимо иккинчи ўринда эдим. Касалхонадан кетиб қолмаганида, бу эътиборли мавқени мен эмас, у эгаллаган бўларди. Абрагам даҳо жарроҳ эди. Ҳеч ким у билан баҳслаша олмасди. Уни муқаддас Фома касалхонасига олишганда касалхонада қолишга менда ҳеч қандай имконият йўқ эди. Мен катта йўлга тушиб кетиши қийин бўлган шунчаки оддий амалиётчи врач бўлиб қолардим. Лекин Абрагам кетди, унинг ўрни менга қолди. Бу биринчи муваффақият эди.

– Ҳа, чамаси, сен ҳақсан.

– Бахтли тасодиф. Абрагам ғалати табиатли одам. У бечора бутунлай тўкилиб тушибди. Александрияда санитар-врач даражасида хизмат қилади, арзимас чойчақа ишлайди. Эшитишимга қараганда, бадбашара ва ёши ўтган грек аёли билан яшаркан. Аёл унга бир-қанча сап-сариққина болаларни туғиб берибди. Ҳа, инсонга фақат ақлу қобилиятнинг ўзи кифоя қилмайди. Энг муҳими – характер экан. Абрагам мустаҳкам характерга эга эмас экан.

– Характер? Мен эса ярим соатлик мулоҳазадан сўнг қаршингда очилган янгича ҳаётий йўл, деб истиқболдаги ажойиб мавқедан воз кечишни характер кучлигининг белгиси бўлса керак, деб ўйлагандим. Лекин ҳеч кутилмаганда қўйилган қадам учун бирор марта

афсусланмаслик унинг кучлилигини кўрсатмайдими? Аммо мен баҳслашиб ўтирмадим, танишим хаёл суриб гапини давом эттирди.

– Албатта, Абрагамнинг бу ҳаракатидан афсусдаман, десам мунофиқлик қилган бўламан. Ахир мен бундан жуда кўп нарса ютдим. У қимматбаҳо сигарани мамнуният билан ичига тортди. – Агар мен бу ишдан шахсан манфаатдор бўлмаганимда, шундай иқтидорнинг бекор кетганига афсусланган бўлардим. Ўз ҳаётини бунчалик барбод қилиш унга нимага зарур бўлиб қолди экан?

Мен Абрагам ўз ҳаётини поймол қилганига шубҳа билан қарардим. Ахир юраги чопган ишни қилса, ўзи хоҳлаганидек яшаса, ҳаётини барбод қилган бўладими? Фақат таниқли жарроҳ бўлиш, йилига ўн минг фунт ишлаш гўзал хотинли бўлишгина бахтми? Назаримда, ҳаммаси сенинг ҳаётдан нимани қидиришингга, ўзингдан ва бошқалардан нимани талаб қилишингга боғлиқ. Лекин мен яна тилимни тишлаб қолдим. Мен ким бўлибман ўзи, рицар билан баҳслашадиган?

ЭЛИК БИРИНЧИ БОБ

Бу тарихни Тиарега сўзлаб берганимда ўзимни вазмин тутганим учун у мени мақтаб қўйди. Бир неча дақиқа давомида миқ этмай ишладик – нўхатнинг пўстини тозаладик. Ошхона ишларида устасифаранг бўлиб кетган аёл хитой ошпазининг овқат тайёрлашдаги қандайдир хатосини топди. Бундан фиғони фалакка чиқди. Аёл хитойликни ҳар хил сўзларни қалаштириб қарғади, сўкди. Хитойлик ҳам бўш келмади, жанжал авжига чиқди. Улар бир-бирларига маҳаллий тильда бақиришарди. Мен бу тилда ўндтача сўзни билардим, холос. Томошанинг зўри бошланадиганга ўхшарди. Лекин кутилмаганда жанжал тинчиди, Тиаре ошпазга сигара узатди. Ҳозиргина жан-

жаллашаётганларнинг иккаласи ҳам бамайлихотир чекишга тушишди.

– Биласизми, мен унга хотин топгандим, – тўсатдан гап очди Тиаре, унинг баркашдай юзига табассум югурди.

– Ошпазгами?

– Йўқ, Стриклендга.

– Лекин у уйланган эди-ку.

– У буни менга айтди, лекин мен хотининг Англияда, Англия эса дунёнинг нариги чеккасида, дедим.

– Бу тўғри, – унинг гапига қўшилдим мен.

– У Папезтеда ҳар икки ёки уч ойда, бўёқ, тамаки ва пул керак бўлган пайтларда пайдо бўлиб қолади, кўчаларни дайди итдек кезади. Унга жуда раҳмим келарди. Шу ерда бир хизматкор қизим бор эди, исми Ата, узоқ қариндошим. Ота-онаси ўлиб кетганлиги сабабли ўз уйимга олиб келгандим уни. Стрикленд баъзида дурустроқ овқатланиш ёхуд шахмат ўйнаш учун бу ерга келиб турарди.

Мен хизматкорим Стриклендга қараб-қараб қўяётганини сезиб қолдим-да, унинг ёқиш-ёқмаслигини қиздан сўрадим. Қиз «У менга жудаям ёқади», деб жавоб берди. Бу қизларни ўзингиз биласиз-ку, улар доимо оқ танлига эрга тегишга тайёр.

– Қиз шу ерликмиди? – сўрадим мен.

– Ҳа, маҳаллий аҳолининг соф вакиласи эди. Шундай қилиб, қиз билан гаплашганимдан кейин Стриклендга хат юбордим: «Ақлингни йиғиштириб оладиган вақтинг келди, Стрикленд. Сенинг ёшингда қизчалар билан соҳил бўйлаб сайр қилиш ярашмайди. Бу талоқ қизлардан ҳеч қандай яхшилик кутиб бўлмайди. Ёнингда пулинг йўқ, бирор ерда икки ойдан ортиқ ишлай олмайсан. Энди сени ҳеч ким ишга қабул қилмайди. Сен маҳаллий аёлларнинг гоҳ униси, гоҳ буниси билан дон олишиб бемалол яшайвераман, деб ўйлайсан. Дарҳақиқат, улар оқ танли эркакларга ўч. Лекин бундай яшаш оқ танли ки-

шиларга жоиз эмас. Энди эса гапимга яхшилаб қулоқ сол, Стрикленд...»

Тиаре француз ва англиз сўзларини чалкаштириб юборарди. Зеро, у ҳар икки тилда ҳам қийналиб бўлса-да, гаплашарди. Тиаренинг сўзларига қулоқ соларканман, мабодо бирор қуш англизча гаплашса, худди шундай гаплашса керак, деб ўйлардим. «Атага уйланиш масаласига қандай қарайсан? У жуда яхши қиз, эндигина ўн еттига чиқди. У бошқа қизларга ўхшамайди, нозик табиатли эр, йигитлардан бирортаси хоҳ капитан, хоҳ унинг ёрдамчилари бўлсин, қўлини ҳам ушламаган. У ўзини ҳурмат қиладиган қизлардан. «Оаху» хўжалигининг бошлиғи бу ерда бўлганида шу атрофдаги оролларда бундан гўзалроқ қиз кўрмаганини айтган эди. Унинг ҳам оила қурадиган пайти келди. Бундан ташқари, қари капитан ва унинг энг яқин ёрдамчилари ҳам турли гулларни ҳидлаб кўргилари келади. Мен қизларни узоқ вақтгача ўз ҳузуримда сақлаб туролмайман. Кўрфазга кираверишдаги Таравао яқинида Атанинг озроқ ери бор. Кокоснинг ҳозирги нарх-наволари эътиборга олинадиган бўлса, шу ердан чиқадиған ҳосилга бемалол тирикчилик ўтказишларинг мумкин. Яшайдиган уйи ҳам бор, бемалол расмларингни чизаверасан. Хўш, ёқадими?»

Тиаре нафасини ростлади.

– Шундан кейин менга Англиядаги хотини тўғрисида гапириб берди. «Бечорагина Стрикленд, – жавоб бердим, – ҳар бир эркакнинг ҳам қаердадир хотини бор, шунинг учун ҳам улар бизнинг оролимизга қочиб келишади. Ата – ақлли қиз, ортиқча расмиятчиликларни ёқтирмайди. У протестант мазҳабида, сенга маълумки, протестантлар бу масалага католикларга нисбатан бошқачароқ қарайдилар». Шу ерга келганда у гап қўшди: «Атанинг ўзи қандай фикрда?»

– Менимча, Ата, сенга бефарқ эмас, – дедим мен. Масала Атага тақалгудай бўлса, бунинг чораси осон. Уни

чақиртирайми? У жаҳл қилгандай пишқириб қўйди. Шунақа одати бор эди унинг. Мен Атани чақирдим. Қиз мен Стрикленд билан нима тўғрисида гаплашаётганимни билиб турарди. Кўзимнинг қири билан гарчи қўйлагимни дазмоллаётган бўлса ҳам суҳбатимизни эшитиб турганини кўргандим. Ата ёнимизга келди. У бироз ҳадиксираб туришига қарамай куларди.

Стрикленд ҳеч нарсга демай қизга тикиларди.

– Қиз ёқимтоймиди? – сўрадим мен.

– Чакки эмас. Сиз, эҳтимол, уни расмларда кўргансиз. Стрикленд тўхтовсиз равишда унинг расмини гоҳ кийимда, гоҳ яланғоч кўринишда чизаверарди. Ҳа, у ёмон қиз эмасди. Жуда яхши пазанда эди. Бу ҳунарни унга ўзим ўргатганман. Мен Стрикленд ўйланиб қолганини кўрдим-да, гапимни давом эттирдим: «Ата мендан яхшигина иш ҳақи оларди, топганини йиғарди. Капитанлар ва уларнинг биринчи ёрдамчилари гоҳида унга чойчақа ташлаб кетишарди. Чамаси, бир неча юз франкни йиғиб қўйганди». У сарғиш соқолини тутамлаб кулимсираб қўйди. «Хўш, Ата, сенга эрликка ярайманми?» Қиз ҳеч нарсга демай фақат куларди. «Мен ахир қиз сенга бефарқ эмас деяпман-ку, Стрикленд», – қайтардим мен. «Мен сени дўппослаб тураман», – деди Стрикленд, – Атага қараб. «Бўлмаса, мени яхши кўришингни қаердан биламан?» – жавоб берди қиз.

Тиаре ҳикоясини тўхтатди, бироз ўйлаб тургач, давом этди:

– Биринчи эрим капитан Жонсон мени мунтазам равишда уриб турарди. У ҳақиқий эркак эди. Ўзи ғоят келишган, баланд бўйли – олти фут уч дюм келарди. Ўлгудай ичарди, роса урарди. Бунақа пайтларда ҳамма ёғим моматалоқ бўлиб юрарди. У вафот этганида мен қанчалар йиғлаганимни кўрсангиз. Унинг вафотини кўтара олмасам керак, деб ўйлагандим. Нақадар катта нарсани

йўқотганимни Жорж Рейнига турмушга чиққанимдан кейин билдим. Одамни яхшироқ билиш учун у билан бир ботмон тузни егунча яшамоқ керак экан. Ҳаётда Жонсонни йўқотишдан кўра аламлироқ нарсa кўрмаганман. Рейни ҳам кўрса кўргудай эркак эди. Бўйи капитан Жонсонга қараганда пастроқ бўлса-да, бақувват кўринарди. Лекин бу фақат кўринишга шундай эди. Ичимлик деган нарсани оғзига ҳам олмасди. У бирор маротаба ҳам мени урмаган. Худди ерли халқни насронийликка даъват этишга келган одамга ўхшайди. Мен кўрфазимизга кириб келган барча кемалардаги офицерлар билан ишқий романларни йўлга қўйгандим, Жорж Рейни эса ҳеч нарсани фаҳмламасди. Пировардида тоқатим тоқ бўлди, у билан ажрашдим. Бунақа ландовур эркакнинг нима кераги бор? Баъзи эркакларнинг аёлларга бўлган муносабатидан даҳшатга тушади одам.

Мен ҳам Тиарега ўхшаб хўрсиниб қўйдим, «эркаклар азалдан алдамчи бўлишади» деган хаёлга бориб, Стрикленд тўғрисидаги ҳикоясини давом эттиришини илтимос қилдим.

– Майли, шошилишнинг ҳожати йўқ, – дедим унга. – Яхшилаб ўйлаб кўр. Атанинг яхшигина уйи бор. Бирор ой яшаб кўр, ёқиш, ёқмаслигини сина. Бизнинг ресторанчамизда овқатланиб юришинг мумкин. Бир неча ойдан кейин унга уйланишга қарор қилсанг, уйларига кўчиб ўтиб яшайверасизлар. У рози бўлди, ваъда берганимдек, бизнинг тамаддихонада овқатланиб юрди. Стрикленд хушлайдиган овқатлардан бир нечасини Атага ўргатиб қўйдим. Бу вақтларда у жуда кам расм чизарди, кўпроқ тоғларда изғиб юрарди ва чўмиларди. Кўпинча соҳилда денгиз қўлтиғига тикилганча ўтираверарди. Кечкурунлари эса Муреа оролини томоша қилгани борар ёхуд балиқ тутарди. Кемалар тўхтайдиган жойларда кезишни ва ерли халқ кишилари билан валақлаб ўтиришни ҳам

ёқтирарди. Ҳа, Стрикленд донгдор, сокин одам эди. Ҳар кун кечкурун овқатдан кейин Атанинг уйига жўнаб кетишарди. У ўрмонда кезишни хушлашини ҳам сезиб турардим, ойнинг охирига борганда қандай қарорга келганини сўрадим. У Ата рози бўлса, қиз билан кетишга тайёрлигини айтди. Мен ўз қўлим билан тўй дастурхонини тузатдим, нўхатли шўрва, қисқичбақадан тайёрланадиган португалча таом, кокос ёнғоғидан салатлар тайёрладим. Айтгандай, сиз ҳали менинг бундай салатимни татиб кўрмадингиз, шекилли. Сиз шу ердалик вақтингизда, албатта, шундай салат билан сизни меҳмон қилмоғим лозим. Охирида эса дастурхонга музқаймоқ тортдим. Қанча шампань виноларию унинг устидан ликёрларни ичганимизни қўяверасиз. Зўр зиёфат ўтказишга қарор қилгандим-да. Овқатланиб бўлганимиздан кейин меҳмонхонада рақсга тушдик. У вақтларда анча ихчам эдим, ҳолдан тойгунимча ўйинга тушдим.

«Отель де ла флёр»да меҳмонхона вазифасини бир чеккасига эски пианино қўйилган, девор бўйлаб кимхоб қопланган қизил мебеллар ўрнатилган унча катта бўлмаган хона бажарарди. Думалоқ столлар устида фотоальбомлар турарди, деворларга эса Тиаре ва унинг биринчи эри капитан Жонсоннинг катталаштирилган фотопортретлари осилганди. Гарчи Тиаре эндиликда анча кексайиб ва семириб кетган бўлса-да, биз кунларнинг бирида унинг шарафига гилам тўшаб, дўстларидан баъзиларини чорлаб, ўйин-кулги уюштирдик. Пешайвонда ҳаво ғоят ёқимли эди, тепамизда юлдузлар чарақлаб турарди. Тиаре маъюсгина табассум қилиб, аввалги хурсандчилик пайтларини эслади.

– Кечаси соат учларгача ўйинга тушардик, – ҳикоясини давом эттирди у. – Ухлашга кетаётганимизда ҳам кайфиятимиз чоғ бўларди. Мен ёшларга бориш мумкин бўлган жойгача икки кишилик аравачаларида кетишла-

рини айтардим. Ундан у ёғига ҳам анча йўлни пиёда босиб ўтишларига тўғри келарди. Атанинг уйи анчагина нарида, тоғ дарасида эди. Улар эрта тонгдагина ўз жойларига етиб боришар, улар тушган аравача эртасига қайтиб келарди.

ЭЛИК ИККИНЧИ БОБ

Кейинги уч йил, эҳтимол, Стрикленд ҳаётининг энг бахтли даврлари бўлгандир. Атанинг уйи оролни ўраб олган катта йўлдан саккиз чақирим ичкарида эди. Катта йўлга икки томони сершоҳ тропик дарахт билан қопланган илонизи сўқмоқдан бориларди. Ёғочдан ясалиб ҳали ҳам бўялмаган иморат икки хонадан иборат эди. Хоналарга туташ қурилган айвонда ошхона жойлашганди. Уйнинг бутун жиҳози бир неча бўйрадан иборат бўлиб, улар ўрин вазифасини бажарар, айвонда беланчак турарди. Худди сургундаги қироличанинг кийимларидек хурпайган баҳайбат баргли банан чор атрофни эгаллаганди. Бундан ташқари, тимсоҳлар ноки, жуда кўп кокос дарахтлари ўсиб ётарди. Кокос ёнғоқлари бу жойларнинг асосий даромади ҳисобланарди. Атанинг отаси ўз уйининг атрофига турфа хил гуллар экиб ташлаган бўлиб, улар эндиликда ҳам ял-ял ёниб турар, ҳам тўсиқ вазифасини бажарарди. Шунингдек, шундоққина уйланининг олдида улкан манго дарахти қад кўтарган, икки ҳинд хурмо дарахти бир-бири билан баҳс бойлашаётгандай роса ҳосил қилганди.

Стрикленд табиат неъматлари билан овқатланиб ҳаёт кечирди, аҳён-аҳёндагина Папезтега тушиб турди. Уларнинг уйлари яқинидан дарёча оқарди, Стрикленд шу дарёда чўмиларди. Гоҳида шу дарёга денгиз балиқларининг тўдаси кириб қоларди. Бундай пайтларда ерли халқ найзалар билан қурулланган ҳолда қирғоқда тўплани-

шар, шовқин-сурон билан кўрқиб кетган, орқага, денгизга тартибсиз қочаётган улкан балиқларга найзаларини санчишарди. Стрикленд гоҳида денгиз бурнига борар, у ердан каттакон денгиз қисқичбақаси ёхуд ранг-баранг тусдаги балиқлар билан тўла саватни кўтариб келарди. Ата эри келтирганларини кокос ёғида қовуларди. У бу ўлкаларда тез-тез учраб турадиган оддий қисқичбақалардан ҳам лаззатли таом тайёрлашни ўрганиб олганди. Тоғларда ёввойи апельсинлар ўсарди, Ата қўшни қишлоқдаги аёллар билан гоҳида тоғларга чиқиб, ҳиди анқиб турган кўм-кўк, ширин мевалардан кўтарганча олиб келарди. Кокос ёнғоқлари пишгач, унинг жиянлари (бундай жиянлар барча ерли халқлар сингари уларда ҳам кўп бўларди) дарахтларга чиқишиб, катта-катта меваларни териб пастга ташлашарди. Сўнг кўпчиликлашиб пўстлоғини шилиб қуриштириш учун офтобга ёйишарди. Кейинроқ уларни чақиб қопларни мағизларга тўлдириб денгиз яқинидаги қишлоқда турадиган савдогарга элтишарди. Ёнғоқ мағзи эвазига гуруч, совун, гўшт консервалари ва озроқ пул олишарди. Байрамлар шарафига гоҳ-гоҳида қишлоқда чўчқа сўйилар, шунда меҳмонлару мезбонлар бурунларидан чиққудай овқатланишар, рақсга тушишар, диний ашулалар айтишарди. Лекин Атанинг уйи овлоқда эди, таитиликлар жуда дангаса халқ бўлишади. Улар аравада юришни, ғийбат қилишни ёқтиришади, лекин пиёда юришни хуш кўришмайди. Стрикленд ва Ата ойлар мобайнида танҳо яшашарди. Стрикленд расм чизар, китоб ўқир, атрофга қоронғилик чўккач, айвонда тунга тикилганча ўтираверарди. Кейин Ата бола дунёга келтирди, чақалоққа доялик қилган кампир уларникида яшай бошлади. Тез орада кампирнинг қиз набираси, унинг кетидан эса яна қандайдир ўспирин бола пайдо бўлди. Боланинг кимлигини ҳеч ким айтиб беролмасди, шунга қарамай, шу уйда қолиб кетди.

Ҳаммалари биргаликда яшай бошлашди.

ЭЛИК УЧИНЧИ БОБ

– Мана, капитан Брюно ҳам келиб қолди, – деди Тиаре кунлардан бир кун ундан Стрикленд ҳақидаги тафсилотларни суриштириб ўтирганимда. – У Стриклендни яхши биларди, уйда ҳам бўлганди.

Қаршимда катта ёшли, бутун юзини эндигина оқ оралай бошлаган қора соқолли, кўзлари ялтираётган француз турарди. У оппоқ сочиқсимон йўл-йўл костюм кийиб олганди. Мен унга нонушта маҳалидаёқ эътибор берган эдим, хитойлик ошпаз А.Лин у бугун эрта-лаб кемада Паумотудан келганлигини айтган эди. Тиаре бизни таништириб қўйди, у менга ташриф қоғозини берди. Ташриф қоғозида «Рене Брюно», пастроғида эса «Узоқларга қатнайдиган кема капитани» деб ёзилганди. Биз ошхона яқинидаги кичкинагина айвончада ўтирардик, Тиаре хизматчиларидан бири бўлган қизнинг қўйлагини тикиб ўтирарди. Капитан бизнинг ёнимизга келиб ўтирди.

– Ҳа, мен Стриклендни яхши билардим, – деди у, – мен шахматга жудаям ишқибозман. Стрикленд эса жонжон деб шахмат ўйнарди. Мен ҳар йили Таитига иш билан уч-тўрт мартаба келиб турардим. Келганларимда уни Папезтеда учрата олсам, «Отель де ла флёр»га келиб шахмат ўйнардик. У уйлангандан кейин, – капитан Брюно табассум билан елкасини қисиб қўйди, – Тиаре тикиштирган қиз билан яшай бошлагандан кейин у мени уйига чақирди.

Капитан Тиарега қараб қўйди ва уларнинг ҳар икка-лалари кулиб юборишди.

– Орадан бирор йил ўтгач, қандай сабаб биланлиги ҳозир хотирамда йўқ, мен оролнинг ўша қисмига бориб қолдим. Ишларимни тугатганимдан кейин ўзимга ўзим: «Бечора Стриклендни бир кўриб кетмайманми», дедим.

Мен ерли кишилардан уни суриштиришга, у тўғрисида бирор нарса билиш-билмасликларини аниқлашга тушдим. Натижада у мен турган жойдан беш чақиримча нарида яшадини билдим. Уникига йўлга тушдим. Бу борганимни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман. Мен ҳалқа шаклидаги маржонлар оролида яшардим. Ернинг бу паст қисмида денгиз ва осмоннинг кўриниши ажойиб манзара касб этганди. Лекин Стрикленд истиқомат қилаётган жойларни «жаннатмакон» десам, муболаға бўлмас. Эҳ, мен оламнинг кўзидан яширин бу овлоқ жойларнинг бутун гўзаллигини, беғубор осмоню айқириб ўсиб ётган дарахтларини чиза олганимда эди! Бунинг «турфа хил бўёқлар ўйини» деса бўларди. Ҳавоси хушбўй ва муздеккина. Йўқ, бу жаннатмакон жойларнинг таърифини сўз билан келтириб бўлмайди. У шу жойларда дунёни ўйламасдан умргузаронлик қилар, дунё ҳам уни унутганди. Эҳтимол, европаликларнинг кўзи билан қараганда, бу жойлар жуда ғарибона кўринар.

Уй яримхароба ва устига-устак, унчалик озода ҳам эмас. Мен бу ерга келганимда айвонда бир неча ерли халқ одамлари ётишарди. Сиз биласизки, бу ернинг одамлари жуда киришимли бўлишади. Бир йигитча узола тушиб чўзилиб ётганча чекар, эгнида фақат оқ йўли қизил лахтак бор эди, холос. Ўн беш ёшлардаги қизча панданус япроғидан шляпа тўқирди, – давом этади Брюно, – қандайдир кампир эса чўккалаб ўтирганча трубка чекарди. Кейин Атага кўзим тушди. У чақалоқни эмизиб ўтирарди, тамомила яланғоч бошқа болакай эса Атанинг оёқлари тагида уймалашарди. Ата менга кўзи тушгач, Стриклендни чақирди, у шу заҳоти эшик олдида пайдо бўлди. Унинг ҳам эгнида лахтакдан бошқа нарса йўқ эди. Унинг шу топдаги кўринишини ҳеч қачон эсдан чиқармасам керак: ҳурпайган сочлар, сап-сариқ соқол, кенг жундор кўкрак. Оёқлари шилинган, тилинган. Унга қа-

раб туриб, доимо оёқяланг юришини тушундим. У буткул ерли халққа ўхшаб кетганди. Келишимдан хурсанд бўлиб кетди, шекилли, шу ондаёқ Атага тушлик учун товуқ сўйишни буюрди. Кейин мени ҳозир ишлаётган расмини кўрсатиш учун уйга бошлаб кирди. Хонанинг бир бурчагида бир неча бўйра айқаш-уйқаш бўлиб ётар, ўртада эса мольберт қўйиб расм ишлаётганди. Стриклендга раҳмим келиб кетди ва ўзим Франциядаги ўртоқларим учун унинг бир неча расмини арзон-гаровга сотиб олдим. Гарчи бу расмларни раҳм-шафқат юзасидан сотиб олган бўлсам-да, лекин вақт ўтиши билан уларни яхши кўриб қолдим. Чин сўзим шуки, уларда қандайдир яширин гўзалликни кўрардим. Ҳамма бу расмларни сотиб олганим учун мени телбага чиқариб қўйди, мана кейинчалик маълум бўлишича, мен ҳақ эканман. Мен унинг оролдаги биринчи мухлиси эдим.

У Стрикленд мол-мулкини сотишаётган маҳалда расмларга эътибор бермай, йигирма етти франкка америка ўчоғини сотиб олганини афсус-надоматлар билан сўзлаб бераётган Тиарега ичиқоралик билан қараб турарди.

– Ўша расмлар ҳамон ўзингиздами? – қизиқиб сўрадим ундан.

– Ҳа, уларни сақлаб турибман. Қизим турмушга чиқаётганда уларни сотиб, сепига ишлатаман.

Кейин у Стриклендларникига боргани ҳақидаги ҳикоясини давом эттирди.

– Ўша оқшомни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман. Мен уникида бирор соат бўларман, деб ўйлагандим, лекин у ётиб қолишимни ўтиниб илтимос қилди. Мен иккилардим. Эътироф этишим керакки, ётиш учун таклиф қилинаётган бўйра менга унчалик ёқмасди. Лекин шундай бўлса-да, охири қолишга рози бўлдим. Паумотуда ўзим учун уй қурганимда бир неча ой мобайнида жуда ёмон ўринларда ётгандим, бошимда фақат тропик ўсим-

ликлар бўларди. Ҳашаротлар масаласига келадиган бўлсак, терим қалин бўлганлиги учун унча-мунчасидан қўрқмасдим. Биз Ата тушлик тайёрлагунгача дарёга тушиб чўмилдик. Овқатланиб бўлганимиздан кейин айвонда тамаки чекиб, валақлашиб ўтирдик. Хонадондаги ўспирин бундан ўн йиллар илгари мюзик-холларда айтиладиган қўшиқлардан хиргойи қиларди. Бу қўшиқлар маданий дунёдан мингларча чақирим узоқда, тропик кечада жуда ғалати эшитиларди. Мен Стрикленддан «бундай овлоқдаги ҳаёт, ундай одамлар орасидаги турмуш жонингга тегмадими», деб сўрадим. «Йўқ, расмларим қаҳрамонлари орасида яшаш менга жудаям қулай», деди у. Тез орада уйдагилар ҳомуза тортганларича ухлаш учун ичкарига кириб кетишди, биз ёлғиз қолдик. Бу туннинг ўзига хос сокинлигини сира ифодалай олмасам керак. Мен яшайдиган оролда ҳеч қачон бундай тўла сукунат ҳолати бўлмайди. Денгиздан тирик мавжудотларнинг, қуруқликда қисқичбақаларнинг турли товушлари тинимсиз эшитилиб туради. Аҳён-аҳёнда балиқларнинг сувда шалоплагани эшитилади. Гоҳида эса балиқлар талвасага тушиб қаёққадир қочаётган бўлади. Бу эса балиқларнинг акуладан қутулиб қолиш учун жон-жаҳди билан қилаётган ҳаракатидан даракдир. Қирғоққа урилаётган тўлқиннинг шовқини эса сираям тинмайди. Лекин бу ерларда сукунатни ҳеч нарса буза олмайди, ҳаво эса тунги оппоқ гулларнинг ёқимли ҳидлари билан тўла. Тун шу қадар мароқлики, юрагингиз ўз жойига сиғмай ташқарига чиқиб кетгудай бўлади.

Қалбингиз жойидан кўзғалиб, тоғли ўлкаларга парвоз қилаётганини сезгандай бўласиз.

Тиаре хўрсиниб қўйди.

– Эҳ, ҳозир менинг ёшим ўн бешда бўлганда эди!

Тиаренинг кўзи ошхона столи устида турган майда қисқичбақа солинган идиш олдига бориб қолган мушук-

ка тушди. Тиаре унга қараб китобни улоқтирди, бу билан қаноатланмай, ғазабини сўкиш ва қарғишлар билан чиқармоқчи бўлди.

Мен Стрикленддан «Ата билан бахтлимисиз?» – деб сўрадим. «Ата менга инжиқлик қилавермайди, – жавоб берди Стрикленд. – У овқатимни пиширади, болаларига қарайди. Нима буюрсам, шуни бажо келтиради. Аёл сифатида сўраган нарсамни беради».

– Европадан кетиб қолганингизга ачинмайсизми, Париж ва Лондоннинг чароғон кўчаларини, дўстларингиз, ўзингиз билан баробар гаплаша оладиган одамларни, театрлар, газеталарни соғинмайсизми? Кўп ўринли извошларнинг тош ётқизилган кўприк устидан ўтаётгандаги «тарақа-туруқ» овозларини эшитишни хоҳламайсизми?

У анчагача жим турди-да, сўнг жавоб берди: «Мен то қазо кунимгача шу ерда қоламан». «Наҳотки ёлғизликдан зерикмасангиз, азият чекмасангиз?» У пишқириб қўйди: «Бечора дўстим, сиз рассомлик нималигини билмайсиз, шекилли».

Капитан Брюно кулимсираб қўйди, унинг қоп-қора самимий кўзларида ғалати ифода зуҳур этди.

– Стрикленднинг менга нисбатан айтган бу гапи асоссиз эди. Ахир мен орзу нималигини биламан, хаёлимда турли нарсалар намоён бўлади. Шу туфайли маълум маънода мени ҳам рассом, деса бўлади.

Биз жим бўлиб қолдик, Тиаре чўнтагидан бир қутича папирос чиқарди, учаламиз папиросдан олиб чека бошладик. Ниҳоят, Тиаре жимликка чек қўйди:

– Ҳамонки, бу жаноб Стрикленд билан қизиқаётган эканлар, нима сабабдан сиз уни доктор Кутра билан учраштирмайсиз? Доктор Стрикленднинг касаллиги ва ўлими тўғрисида баъзи нарсаларни гапириб берган бўлармиди!

– Мамнуният билан таништириб қўяман у билан, – жавоб берди капитан менга қараб.

Мен унга миннатдорчилик билдирдим. У ёнидан соатини чиқариб қаради.

– Соат еттига қараб кетибди. Агар биз ҳозироқ турсак, уни уйдан топамиз.

Мен дарҳол ўрнимдан турдим, биз йўл бўйлаб докторнинг уйига қараб юрдик. У шаҳар чегарасига туташ ерда яшаркан. «Отель де ла флёр» шаҳар чеккасида жойлашгани учун биз тез орада шаҳардан чиқдик. Кенг йўлни қалампирнусха баргли дарахтлар қоплаган, йўлнинг икки томонида кокос ва хушбўй мевали тропик ўсимлик майдонлари ястаниб ётибди. Қароқчи қушлар меваларга қирон келтиришни маслаҳатлашаётгандай дарахтларнинг шохларида чуғурлашади. Саёз сувли дарё устидаги тош кўприкдан ўтарканмиз, чўмилаётган болакайларни томоша қилиш учун бирпас тўхтадик. Улар шовқин-сурон кўтарганча бир-бирларини қувлашар, офтобда куйган пишган жигарранг баданлари қуёш нурлари остида йилтилларди.

ЭЛИК ТЎРТИНЧИ БОБ

Йўлда келаётганимизда кейинги вақтларда Стрикленд ҳақида эшитганларим яна беихтиёр ёдимга тушди. Бу узоқ оролда унга Англиядагидек қаҳр-ғазаб билан эмас, аксинча, хайрихоҳона муносабатда бўлишган, унинг барча инжиқликларига кўнишган. Бу ердаги одамлар – ерли халқ вакиллари ҳам, Европадан келганлар ҳам уни «демона» деб билишган, девоналик уларга ҳам бегона эмасди. Улар дунё ғалати одамлар билан тўла, ғалати қилиқли одамларнинг бўлиши табиий бир ҳол, деб ҳисоблашарди. Англия ва Францияда Стрикленд ўз ўрнини топа олмади, бу ерларда эса ҳеч қандай мезонларга сиғмайдиган турфа табиатли кишиларга ҳам жой топиларди. У Таитида аввалгига нисбатан кўнгилчанроқ

бўлиб қолгани, худбинлиги ва кўрслигидан қутулиб қолгани йўқ, лекин аввалгига қараганда мақбулроқ муҳитга тушиб қолди. Агар у бу ерда бутун ҳаётини кечирганида бошқалардан кўра ёмон одам ҳисобланмаган бўларди. Бу ерда у ватандошларидан ўзи истамаган ва кутмаган нарсасини – раҳмдилона муносабатни топди.

Мен капитан Брюнога нима сабабдан буларнинг барчаси мени ҳайрон қолдираётганини тушунтиришга уришиб кўрдим. У бир неча дақиқа жим бўлиб қолди.

– Бунинг ҳеч қандай ажабланарли жойи йўқ, – деди ниҳоят у. – Мен Стриклендга хайрихоҳларча муносабатда эдим. Ахир бизнинг интилишларимиз бир хил эди-да.

– Марҳамат қилиб айтинг-чи, сиз билан Стрикленддек бир-бирингизга тамоман ўхшамайдиган одамларда қанақасига умумий интилиш бўлиши мумкин? – кулиб туриб сўрадим ундан.

– Гўзалликка ошуфталик.

– Бу жудаям умумий гап, – минғирлаб қўйдим мен.

– Муҳаббатга гирифтор бўлган одамлар ўз муҳаббатлари билан овора бўлиб, ер юзидаги бошқа барча нарсаларга кар ва кўр бўлишлигини биласиз. Улар пойдеворга мустаҳкамланган ҳайкаллардек, ўзлари интилган нарсаларга ёпишиб олишади. Стрикленд қалбини муҳаббатдан кам бўлмаган эҳтирос эгаллаб олганди.

– Бундай дейишингиз жуда ғалати! – хитоб қилдим мен. – Мен анчадан бери Стрикленд шайтон васвасасига учраган, деб ўйлардим. Унинг эҳтироси гўзаллик яратиш эди. Бу унга тинчлик бермасди. Ўлкалардан ўлкаларга ҳайдарди. Унинг ичидаги шайтон шафқатсиз эди, шу туфайли Стрикленд мангу дарбадар бўлиб қолди, Ватан соғинчи унга азоб берарди. Шундай одамлар бўладики, ҳақиқатга эришиш учун улар бутун дунёни бузиб ташлашга тайёр турадилар. Стрикленд худди шундай одам эди. Фақат бу ерда ҳақиқат ўрнини гўзаллик эгаллаганди. Унга жудаям раҳмим келарди.

– Бу ҳам ғалати. Стрикленд жуда қаттиқ ҳақорат қилган одам ҳам унга ачинишини айтган эди. – Мен бироз жим қолдим. – Наҳотки сиз мен шу вақтгача ҳеч англаб бўлмас одам, деб биладиган Стрикленднинг шахсига нисбатан тўғри таъриф топа олдингиз? Бу хаёлингизга қандай келди?

У табассум билан менга қаради.

– Ахир мен ҳам ўз йўлимга рассомман, деб айтмадимми сизга? Менинг қалбимни ҳам худди Стриклендни сингари истак эгаллаганди. Лекин унинг учун ифода воситаси рассомчилик, мен учун эса ҳаётнинг ўзи бўлган.

Капитан Брюно мен бу ерда қайтаришим лозим бўлган тарихни гапириб берди. Бу ҳикоя менинг Стрикленд тўғрисидаги тасаввурларимга ҳам баъзи нарсалар қўшиши мумкин.

Аслида, бретонлик бўлган капитан Бруно француз флотида хизмат қилган. Уйланганидан сўнг у нафақага чиқиб, Кемпер яқинидаги ўз мулкида қолган умрини осойишта ўтказмоқчи бўлади. Лекин унинг хотини бошқарган нотариус корхонаси кутилмаганда синиб, сариқ чақасиз қолишади. Капитан Брюно ҳам, хотини ҳам яқиндагина катта мавқеда яшаб турган жамиятда қашшоқларча яшашни исташмайди. Ўз вақтида капитан Жанубий денгизларда сузиб юрган, энди эса ўз бахтини шу ерлардан топмоқчи бўлишади. У бир неча ой мобайнида шароитни ўрганиш ва маълум тажриба орттириш учун Папеедеда яшайди. Кейин Франциядаги дўстидан олган қарзига Паумоту оролларида бирини харид қилади. Бу қўлтиққа яқин жойдаги узун, ингичка, турли ўт-ўланлару дарахтлар ўсиб ётган қаровсиз орол экан.

Ҳеч нарсадан қўрқмайдиган ёш хотини ва бир неча ерли кишилар билан бу оролчага тушиб иморат қуриш учун ер, кокос дарахtlари экиш учун майдонни тозалашга киришишибди. Бу йигирма йил олдин рўй

берган экан, ҳозир қаровсиз орол гулдай боққа айланбди.

– Аввалига, дўзах азобини кўрдик, хотиним билан иккаламиз силламиз қуригунча ишлардик. Эрта тонгда турганимча кечгача тўнка ковлардим, иморат қуардим, дарахт экардим, кечалари ўринга ўзимни ташлаганимча ўликдай ухлардим. Хотиним мен билан баробар ишларди. Кейин ўғил ва қизларимиз туғилди. Хотиним билан иккаламиз ниманики билсак, болаларимизга ўргатдик. Мен Францияга хат ёзиб пианино олиб келтирдим. Хотиним болаларимизни мусиқа ва инглиз тилига, мен эса лотин тили ва математикага ўргатдим. Ҳаммамиз биргалашиб тарих китобларини ўқирдик. Болаларим парусни бошқаришни ҳам ўрганиб олишган. Сузишда ҳам ерли кишилардан қолишишмайди. Бу ўлка тўғрисидаги барча гаплардан улар хабардор. Дарахтларим мўл ҳосил беради, яқин атрофлардан садаф топса ҳам бўлади. Ҳозир мен Таитига кичикроқ елканли кема сотиб олгани келдим. Мен кема ёрдамида анча-мунча садаф топиб оламан, кеманинг пули ҳам чиқиб кетади. Эҳтимол, марварид ҳам учраб қолар. Илгари ҳеч нарса бўлмаган жойлар эндиликда гуллаб яшнаяпти. Менда гўзаллик яратяпман. Азим тупли бақувват дарахтларга қараб, шуларнинг ҳар бири менинг қўлларим билан экилган деб, ифтихор билан қараш қанчалик мароқли эканлигини тушунармикинсиз? Сизга қачонлардир ўзингиз Стриклендга берган саволингизни сўрашга ижозат этинг. Наҳотки сиз Франция ва Бретанидаги уйингизни соғинмасангиз, ундан узоқдалигингиздан ачинмасангиз?

– Вақти келиб, қизимиз турмушга чиқиб, ўғлим уйланиб, оролдаги менинг вазифамни адо этишга киришгач, хотиним билан биргаликда ватанимизга қайтамиз ва умримизнинг охирини мен туғилган эски уйда ўтказамиз.

– Ҳаётимизнинг бахтли дамларини хотирлаб, – дедим мен.

– Ҳа, албатта. Менинг оролимда ўйин-кулгига имконият йўқ. Ташқи оламдан жуда узоқда яшаймиз. Ҳатто Таитига етиб олгунча ҳам тўрт кун керак бўлади, лекин биз бахтлимиз. Камдан-кам одамлардагина бир ишни бошлаб охиригача етказиш насиб этади. Ҳаётимиз жуда-ям одми ва покиза.

Биз манманликни билмаймиз, фақат бир нарса – ўз меҳнатимиз самарасини кўраётганимиз ва баҳраманд бўлаётганимиздан ифтихордамиз. Хусумат ҳам, кўролмаслик ҳам бизга азоб бера олмайди. Эҳ, жаноб, мен меҳнатнинг таги роҳатлиги тўғрисида кўп гап эшитганман, одатда, бундай гаплар қуруқ сафсата бўлади, лекин мен учун бу сўзлар чуқур маънога эга. Мен бахтиёр одамман.

– Сиз, шубҳасиз, бунга сазовор одамсиз, – кулимсираб қўшиб қўйдим.

– Мен ҳам шундай бўлишини истардим. Лекин пешонамга шундай хотин – дўст, ёрдамчи севимли маҳбуба, болаларимнинг ажойиб онаси ёзилганига қандай сазовор бўлганимни ўзим ҳам билмайман.

Мен капитан Бруно гапириб берган нарсалар тўғрисида ўйланиб қолдим. Шундай машаққатли ҳаёт кечириб, кўп нарсаларга эришиш учун сизлар кучли иродаю қатъий характерга эга бўлгансизлар.

– Эҳтимол, лекин буларга яна бир нарсани қўшмоқ керак, акс ҳолда ҳеч нарсага эришиб бўлмасди.

– Бу айни нима эди?

У тўхтади ва нафис ҳаракат билан қўлини тепага кўтарди.

– Худога имон келтириш... Бусиз адои тамом бўлардик.

Худди шу дамда биз доктор Кутранинг уйига етиб келдик.

ЭЛЛИК БЕШИНЧИ БОБ

Доктор Кутра барваста бўйли, жуда семиз, кекса француз экан. Унинг гавдаси улкан ўрдак тухумини эслатарди. Тешиб юборгудай кўм-кўк самимий кўзлари тез-тез қандайдир мамнуният билан семиз қорнига қараб кўярди. Юзлари қип-қизил, сочлари оппоқ эди. Бундай одамларни бир кўрганингаёқ ёқтириб қоласан. Доктор Кутра бизни француз чекка шаҳарчаларидаги истаган уйда учратиш мумкин бўлган хонада қабул қилди: хонага осилган икки-уч полинезияликлар тасвирланган расмлардаги одамлар сизга ғалати қараб туришарди. У менинг қўлларимни забардаст қўллари билан силкитиб қўйди ва дўстона, аммо айёр кўзлари билан тикилди. Капитан Брюно билан сўрашаркан, назокат билан хотини ва болаларини ҳам суриштирди. Бир неча дақиқа мобайнида бир-бирларига хушомадга бой гаплар айтишиб, озроқ ғийбат ҳам қилишди, кокос ва ваниль ҳосили тўғрисида гаплашишди ва пировардида менинг ташрифим мақсадига ўтишди.

Мен доктор Кутранинг жонли образли ҳикоясини ўзидай бера олмаганим туфайли ўз сўзларим билан ундан эшитганларимни баён қиламан. Докторнинг пастроқ, аммо баҳайбат гавдасига мувофиқ равишда жарангдор овози, шунингдек, санъат кишиларига хос иқтидори бор эди. Унинг ҳикоясига қулоқ солиш, театрда томоша кўришдан ҳам қизиқарлироқ эди.

Қачонлардир доктор Кутра бетоб бўлиб қолган қабила бошлиғини кўргани Тараваога борибди. Бу семиз кампир баҳайбат каравотда папирос чекиб ётгани, қоратанли яқинларидан бир галаси унинг атрофида гирдика-палак бўлишаётганини у ниҳоятда жонли қилиб гапириб берди. Беморни кўриб бўлганидан кейин уни бошқа хонага чақириб, тушликка таклиф этишибди – хом балиқ,

қовурилган банан, жўжалар билан – хуллас, ерли халқнинг севимли таомлари билан меҳмон қилишибди. Лекин тушлик маҳалида эшикда йиғлаб турган ёш қизчага кўзи тушибди. У бу ҳолатга унчалик аҳамият бермабди, лекин эшикдан чиқиб, уйига кетиш учун икки отли арвасига ўтираётганда ҳалиги қизни яна кўрибди. У бир чеккада кўзларидан шашқатор ёш оққанча турар экан. Доктор қандайдир болакайдан қиз нима учун йиғлаётганини суриштирибди. Қиз боғдан тушиб келганини, оғир бетоб бўлиб қолган оқ танли одамни кўриб қўйиши учун атайин келганини айтибди. Бу ерда эса унга шифокорни овора қилиш мумкин эмас, деб ҳайдашаётган экан. Шунда у қизчани чақириб, нима ишташини сўрабди. Уни илгари «Отель де ла флёр»да ишлаган Ата юборганини, Қизилнинг касаллигини айтибди. Қизча унинг қўлига гижимланган газета парчасини тутқазибди. Унинг ичида юз франкли пул бор экан.

– Қизил ким ўзи? – деб сўрабди доктор ерли одамларнинг биридан.

Унга Ата билан бирга етти чақиримлар наридаги водийда яшайдиган одамни айтишларини тушунтиришибди. Тушунтириб беришларига кўра, бу Стрикленд эканлигини англабди. Лекин водийга фақат яёв етиб олиш мумкин экан. Докторнинг яёв юриши жоиз бўлмаганлигидан, қизчани ҳайдашаётган экан.

– Ўтироф этишим керакки, – деди доктор мен томон ўгирилиб, – мен иккиланиб қолдим. Тоғ сўқмоғидан ўн тўрт километр йўл босиш унчалик нашъа бағишламайди кишига, бунинг устига, тонг отгунгача уйингга ҳам қайтиб боролмайсан. Устига-устак, Стрикленд кўнглимга ўтирмайдиган одам эди. Нонини ерли аёлга уйланиш орқали топмоқчи бўлган ишёқмас, ўзимиз сингари гуноҳкор бир банда-да. Худойим-эй, бир замонлар келиб бутун дунё уни даҳо сифатида тан олишини ким билиб-

ди, дейсиз? Мен қиздан «Наҳотки у ўзи келолмайдиган даражада касал бўлса», деб сўрадим.

Ва у билан қандай ҳодиса рўй берганини суриштирдим. Қизча жим турарди. Мен, чамаси, жаҳл билан жавоб беришни талаб қилганимда ерга қараганча яна йиғлаб юборди. Мен елкамни қисдим. Пировард-натижада, менинг бурчим уни кўришга боришим керак, деган тўхтамга келдим-да, кайфиятим хуноб ҳолда қизчанинг орқасидан эргашдим.

Албатта, докторнинг кайфияти ниҳоят манзилга етиб олишганда ҳам яхшиланмади. Аъзойи баданидан тер оқарди, ташналикдан ўлар ҳолатга келди. Ата уларни кутиб турган экан истиқболларига – сўқмоқ бўйлаб пастга тушди.

– Аввало, менга ичиш учун сув беринглар, – қичқириб юборди у, акс ҳолда ташналикдан жон таслим қиламан. Барака топкурлар, кокос ёнғоғидан беринглар.

Аёл қандайдир болага қараб қичқирди, у югуриб кетди, дарахтга чиқиб, пишган ёнғоқдан ташлади. Доктор одамни тетиклаштирадиган мева шарбатига ютоқиб ёпишди. Кейин у папирос чекди, кайфияти кўтарилди.

– Хўш, қаерда у сизнинг Қизилингиз?

– У уйда, расм чизяпти; мен сизнинг келишингизни унга айтмаганман. Марҳамат қилиб, уни бир кўриб қўйинг.

– У нимадан шикоят қилади. Ҳамонки у расм чизаётган экан, Тараваога ўзи борса, мени бу лаънати юришдан қутқарса бўлмасмиди? Менинг вақтим уникидан кам қимматга эга эмас, деб ўйлайман.

Ата ҳеч нарсa дея олмади, бола билан бирга докторнинг орқасидан уй томон юришди. Уни бу ерга бошлаб келган қизча эса айвонда ўтирарди, шу ерда девор ёнида эса қандайдир кампир папирос тутатиб ётарди.

Ата эшикни кўрсатди. Доктор атрофдагиларнинг ўзларини ғалати тутишларидан жаҳли чиқиб, эшикдан

ичкарига кириб, бўёқ қориладиган тахтачани тозалаётган Стриклендга кўзи тушди. Стрикленд фақат лахтакда бўлиб, эшикка тескари ўгирилганча расм ўрнатилган мольберт ёнида турарди. У қадам товушини эшитиб ўгирилди ва докторга ғижиниб қараб қўйди. У бундай бўлишини кутмаганди. Эти жимирлашиб кетди.

– Сиз бетакаллуф кириб келдингиз бу ерга. Қандай хизмат?

Доктор энди ўзини бироз тутиб олганди, лекин овози ҳали аслига қайтмаганди. У бирданига жаҳлдан тушди.

– Ҳа, мен буни рад этолмайман. Мен доктор Кутра бўламан. Мен Тараваодаги кекса уруғ бошлиғиникида эдим. Ата мени чақиртирибди.

– Ата тентак. Тўғри, бўғинларимда озроқ хасталик бор эди, озроқ безгак тутаётганди. Лекин буларнинг барчаси арзимаган нарсалар, тез орада ўтиб кетади. Бирор одам Папезтега боргудай бўлса, хинин олиб келишни илтимос қиламан.

– Кўзгуга бир қараб қўйинг.

Стрикленд унга кулимсираб қараб қўйди-да, ингичка ёғоч рамкага солиб, деворга осиб қўйилган оддийгина кўзгуга қаради.

– Хўш, нима бўпти?

– Юзингиздаги ўзгаришни кўрмаяпсизми ахир? Юзларингиз шишганини сезмаяпсизми? Наҳотки даҳшатли касалингизни айтишга мажбур қилсангиз?

– Мендами?

– Ойнага яна бир қараб кўринг, касалликнинг типик белгиларини кўрасиз.

– Ҳазиллашяпсизми? – сўради Стрикленд.

– Ҳазил қила олганимда, ўзимни бахтиёр ҳисоблардим.

– Сиз мохов бўлиб қолгансиз, демоқчимисиз?

– Бахтга қарши, бунга шубҳа йўқ.

Доктор Кутра жуда кўп одамларга ўлим ҳукмини айтган. Лекин ҳар сафар ўзи айтган даҳшатли хабардан кейин ўзини йўқотгудай талвасага тушади. Ҳар сафар бу хабарни айтганда ўша бемор гулдай очилиб турган соғлом, бебаҳо ҳуқуқ – яшашга ҳаққи бўлган докторга ғазаб билан боққанини, ёмон кўриб қолганини сезган. Стрикленд унга бамайлихотир ва индамай тикилиб турди. Даҳшатли касалликдан ўзгара бошлаган юзида ҳаяжонланиш ва ташвишнинг заррача ифодаси кўринмасди.

– Улар билишадими? – сўради ниҳоят Стрикленд боши билан айвонда ғалати, одатдан ташқари сукунатда ўтирганлар томонига имо қилиб.

– Ерли халқ бу касалнинг белгиларини яхши билади, – жавоб берди доктор. – Улар сизга буни айтишдан кўрқишган.

Стрикленд эшик томон қадам ташлади ва ўтирганларга қараб қўйди. Унинг юзи даҳшатли кўринишга эга эди. Зеро, айвонда ўтирганларнинг барчаси бирданига фарёд кўтариб юборишди, кейин йиғлашга тушишди. Стрикленд жим эди. Уйдагиларга бир неча сония қараб турди-да, хонага қайтиб келди.

– Сизнингча, қанча вақтгача бу касалликка дош бера оламан.

– Ким билади дейсиз? Гоҳида бу касаллик билан йигирма йил ҳам яшаш мумкин. Агар тез ўтиб кетса, бахтим чопти, деяверинг.

Стрикленд мольберт ёнига келди, паришонхотир унга тикилди.

– Сиз машаққатли йўл босиб келдингиз. Муҳим хабар етказган одамни рағбатлантириш адолатдан бўлади. Бу расмни олинг. Ҳозир у сизга ҳеч қандай аҳамиятсиз бир нарса, эҳтимол, қачонлардир бу расмга эгалигингиздан хурсанд бўласиз.

Доктор Кутра «Расмни олмайман», деди. Унга ҳеч қандай ҳақ керак эмас: юз франкли пулни эса аллақачон Атага қайтариб берди. Лекин Стрикленд расмни олишга мажбур қилаётганди. Кейин улар айвонга чиқишди. Уйдагилар овоз чиқариб йиғлашарди.

– Тинчлан, хотин. Кўз ёшларингни арт, – деди Стрикленд Атага. – Сен нимадан кўрқасан. Тез орада бу ердан кетаман.

– Сени мендан жудо қилишмайдими?

Ўша вақтларда оролларда моховларни соғлом одамлардан ажратиб ташлаш тўғрисидаги қонун йўқ эди, улар озодликда юришлари ман этилмаганди.

– Мен тоғларга чиқиб кетаман, – деди Стрикленд.

Шунда Ата ўрнидан туриб, унинг кўзига тик қаради.

– Агар хоҳлашса бошқалар кетаверишсин. Мен сени ёлғиз қолдирмайман. Сен менинг эримсан, мен сенинг хотинингман. Агар сен мени ташлаб кетсанг, уй орқасидаги анави дарахтга ўзимни осаман. Бунга худо номи билан қасам ичаман.

У шиддаткор ва ҳукмдорона гапирарди. Бу мискин ва итоаткор қиз эмасди, кучли ва қатъиятли аёл эди. Уни таниб бўлмасди.

– Мен билан бўлиб нима қиласан? Сен Папезтега қайтишинг, тез орада у ерда ўзингга бошқа оқ танли эркакни топишинг мумкин. Кампир болаларингга қарайди, Тиаре бўлса сени жон деб яна ишга олади.

– Сен менинг эримсан, мен хотинингман. Сен қаерда бўлсанг, мен ҳам ўша ердаман.

Бир сония Стрикленд ўзини тута олмади. Кўзларига ёш келиб, юзидан оҳиста оқиб туша бошлади. Кейин у одатдагидек истехзоли кулди.

– Бу аёллар ажойиб мавжудот-да, – деди у докторга. – Уларга итдан ҳам баттар муносабатда бўлишинг, қўлинг оғригунча уришинг мумкин, улар эса барибир сени яхши кўраверишади.

У елкасини қисди. Насронийликнинг энг бемаъни сафсаталаридан бир – гўёки уларда қалб бор эмиш.

– Докторга нималар деяпсан, – хавотирланиб сўради Ата. – Сен мени ташлаб кетолмайсан.

– Агар хоҳласанг, сен билан қолавераман, қизгина.

Ата эрининг ёнига чўк тушиб, оёқларини қўллари билан қучоқлаб олиб ўпди. Стрикленд доктор Кутрага ним табассум қилиб қараб қўйди.

– Пировард-натижада, улар ўзларига ром этиб олишадди ва сиз улар олдида ожиз қоласиз. Оқдир, қизил танлидир – ҳаммаси бир гўр.

Доктор Кутра бундай даҳшатли бахтсизликка ҳамдардлик билдириб ўтириш телбалик бўлишини биларди, шу боис индамай эшик томон юрди. Стрикленд Танега, уйдаги йигитчага қишлоққача кузатиб қўйишини тайинлади.

Доктор жим бўлиб қолди, кейин менга мурожаат қилиб, гапида давом этди:

– Мен сизга Стриклендни хуш кўрмаслигимни айтган эдим. Лекин Таравао томон аста-секин тоғдан тушиб келаётганимда даҳшатли бахтсизлик тўғрисидаги ҳақиқатни сабот билан кутиб олган бу одамнинг мардоналигига беихтиёр қойил қолдим. Хайрлашаётганимда Танега баъзи дорилар бериб юборишимни айтдим. Лекин бу дориларни Стрикленд ичишга, бунинг устига, улар бирор фойда келтиришига унчалик ишонмасдим. Шунингдек, боладан Атага қачонки одам юборгудай бўлса, келишимни ҳам билдириб қўйдим.

Ҳаёт ўта шафқатсиз нарсa, табиат гоҳида ўз фарзандларини мазах қилади. Папезтедаги шинамгина уйимга оғир кайфиятда қайтиб келдим. Анча вақтгача ҳаммамиз жим қолдик.

– Лекин Ата менга одам юбормади, – яна гапини бошлади доктор. Вазият шундай бўлдики, анча пайт-

гача оролнинг ўша қисмига боришга тўғри келмади. Стрикленд тўғрисида ҳеч нарсга эшитмасдим. Ата икки маротаба Папеэтега бўёқлар сотиб олиш учун келиб кетибди, лекин уни кўра олмадим. Орадан икки йилдан кўпроқ вақт ўтгач, Тараваога, яна ўша кекса қабила бошлиғи бўлган кампирникига боришга тўғри келди. У ердагилардан «Стрикленд тўғрисида бирор хабар биласизларми», деб сўрадим. Энди ҳамма унинг мохов бўлиб қолганини биларди. Биринчи бўлиб уйдан Тане чиқиб кетибди, тез орада кампир ва набираси кетиб қолишибди. Стрикленд Ата ва болалари билан ёлғиз қолишибди уйда. Ҳеч ким уларнинг мевазор боғларига яқин йўламабди. Бу ердаги одамлар моховдан нақадар қўрқишларини тасаввур ҳам қилолмайсиз. Қадим замонларда эса бирор кимсада мохов аломати пайдо бўлиши биланоқ уни дарҳол ўлдиришган. Фақат қўшни қишлоқлик болаларгина тоғ тепаликларига чиқиб юришганида гоҳида пахмоқ сариқ соқолли, оқ танли одамга кўзлари тушаркан. Шунда улар қўрқиб жуфтакни ростлаб қолишаркан. Гоҳида кечалари Ата қишлоққа тушиб, зарур нарсаларни харид қилиш учун дўкондорни уйғотаркан. Одамлар ундан Стриклендга нисбатан ҳам кўпроқ қўрқишларини, нафрат билан қарашларини биларкан. Бир куни тасодифан уларнинг мевазорлари яқинида пайдо бўлиб қолган аёллар Атанинг дарёда кир ювиб ўтирганини кўриб қолишганда унга тош отишибди. Шундан кейин дўкондорга агар Ата яна бир маротаба дарёда кир ювгудай бўлса, қишлоқ эркаклари уйига ўт қўйиб юборишларини айтиб қўйишни тайинлашибди.

– Ваҳшийлар, – дедим мен.

– Ундай эмас, жаноб, одамлар доимо одамликларича қолишади. Кўркув уларни шафқатсизликка етаклайди... Мен Стриклендни кўриб келишга қарор қилдим, бемор

кампирни кўрганимдан кейин йўл бошловчиликка бирор одамни беришларини сўрадим. Лекин ҳеч ким мен билан боришга журъат эта олмади.

Доктор Кутра мевазорга келганда одамни зирқира-тиб юборадиган ғусса юрагини эзди. Юришдан қизиб кетган бўлса-да, титрарди. Ҳавода қандайдир ёвуз бир нарсанинг шарпаси кезиб юрар, олға силжишга изн бермасди. Худди муайян сирли кучлар унинг йўлини тўсиб тургандай, кўринмас кўллар орқага тортаётгандай. Ҳеч ким бу ерга кокос ёнғоқларини териш учун келмасди. Улар ер билан битта бўлиб чириб ётарди. Ҳамма ёқ харобага айланган, ўтлар одам бўйи ўсиб кетганди. Оғир меҳнат ва машаққат эвазига чўлдан юлиб олинган ер яна аслига қайтгудай ҳолатга тушиб қолганди. «Изтироблар маскани бўлиб қолибди бу ер», – ичида ўйлади доктор. У уйга яқинлашганда бу ердагиларга хос бўлмаган сукунат ҳукм суларди. Доктор «уйни ташлаб кетишган» деган қарорга келди. Кейин унинг кўзи Атага тушди. У ошхона вазифасини ўтайдиган бостирмада чўккалаб ўтирар ва қозонда нимадир пиширарди. Аёлнинг ёнгинасидаги болакай тупроққа қорилганча ўтирарди. Докторга кўзи тушган аёл ҳатто кулиб ҳам қўймади.

– Мен Стриклендни кўриб қўйиш учун келгандим, – деди доктор.

– Кириб, унга айтаман.

Аёл уй томон юрди, зиналардан кўтарилиб, айвонга чиқди-да, эшикни очди. Доктор Кутра унинг орқасидан юрди, лекин аёлнинг ишораси билан қадамини секинлатди. Эшик очилганда ичкаридан яқин орада мохов борлигидан дарак берувчи юракни орзиқтирувчи ҳид гупурди. Доктор Атанинг нимадир деганини, кейин Стрикленднинг овозини эшитди, лекин унинг овозини танимади. Овози хириллаб чиқар, бирор сўзни англаб бўлмасди. Доктор Кутра қошини чимирди, касаллик овоз

пардаларига таъсир қила бошлаганини тушунди. Ата яна айвонга чиқди.

– У сизни кўришни истамаяпти. Сиз кетишингиз керак.

Доктор ичкарига киришга интилди, лекин Ата уни ичкарига қўймади. Шунда у елкасини қисди-да, орқасига ўгирилиб кета бошлади. Ата унинг орқасидан юрди. Доктор аёл уни тезроқ кузатиб қўйишни истаётганини ҳис этди.

– Демак, мен сизларга ҳеч қандай ёрдам беролмайманми? – сўради у.

– Сиз унга бўёқлар бериб юборишингиз мумкин. Бундан бошқа ҳеч нарса истамайди.

– У ҳамон ишлай оляптими?

– У уйнинг деворларига расм чизяпти.

– Ҳаётингиз нақадар даҳшатли, болагинам.

Шунда у кулимсираб қўйди, кўзларида эса мислсиз муҳаббат ёлқини алангаланди. Доктор Кутра ҳайратдан лол қолди. Қалбида аёлга эҳтиром туйғуси жўш урди. Бу туйғусини ифодалашга интилди.

– У менинг эрим, – деди Ата.

– Иккинчи болангиз қани? – сўради у. – Ўтган сафар келганимда икки болани кўргандим.

– У ўлди. Биз уни манго дарахтининг тагига кўмдик.

Ата у билан яна бироз юрди-да, уйга қайтиши кераклигини айтди. Доктор Кутра аёл қишлоқдошларидан бирортасини учратиб қолишдан чўчиётганини тушунди. У «Зарурат туғилгудай бўлса, одам юборсангиз, дарҳол етиб келаман», деб аввалги гапини қайтарди.

ЭЛЛИК ОЛТИНЧИ БОБ

Орадан икки йил, эҳтимол, уч йил ўтди. Зеро, Таитида вақт қандай ўтганини илғай олмайсан. Доктор Кутрага Стрикленднинг ўлими яқинлашиб қолганини хабар қилишди. Ата Папезетга борадиган почта аравасини тўхта-тиб, докторга кириб ўтишни илтимос қилганди. Лекин доктор уйида йўқ экан, у бу нохуш хабарни фақат кечкурингина эшитди. Бундай пайтда йўлга чиқиш маънисизлигини билган доктор эртасига тонг маҳалида йўлга тушди. У Тараваогача енгил извошда етиб олди ва Атанинг уйигача бўлган етти чақиримлик йўлни сўнгги маротаба пиёда босиб ўтди. Сўқмоқ йўлни ўт қоплабди, чамаси, бу йўлдан сўнгги йилларда ҳеч ким ўтмаган. Юриш қийин эди. У гоҳ ирмоқчанинг қотиб қолган йўлидан қоқила-қоқила юрар, гоҳ шохлари тарвақайлаб кетган дарахтда осилиб турган асалари инларига тегиб кетмаслик учун тиканли чакалакзор орасидан энгаша-энгаша олға одимлар, юришнинг ҳеч иложи бўлмаган қояларга тирмашиб тепага интиларди. Чор атрофда гўристон сукунати ҳукм суларди.

Ниҳоят, узоқдан кичкина, бўялмаган, эндиликда харобага айлана бошлаган уйга кўзи тушганда доктор енгил нафас олди. Лекин уй атрофини ҳам чидаб бўлмас сукунат қоплаганди. У уйга яқинроқ борди, қиздира бошлаган офтобни ҳам парво қилмай ўйнаб юрган болакай унга кўзи тушганда қўрқиб ўзини орқага олди. Бу ерда ҳар қандай нотаниш одам душман ҳисобланарди. Докторга болакай ўзини пальма дарахти панасидан кузатиб тургандай туйилди. Уйнинг айвонга қараган эшиги ланг очиқ эди. У баланд овозда чақирди, ҳеч ким овоз бермади. У ичкарига кирди. Уйнинг эшигини тақиллатди, лекин бу сафар ҳам жавоб бўлмади. У эшикни очиб кирди. Димоғига урилган сассиқ ҳиддан эсини йўқотгудай даража-

га келди, дастрўмолини бурнига босиб, хонага киришга ўзини мажбур этди. Уйни қоронғилик ўз домига тортганди. Чарақлаётган офтоб тиғида юриб келгани учун аввалига ҳеч нарса кўрмади. Кейин сесканиб кетди. У қаерда турганини тушунмасди. Уни қандайдир эртаклар олами ўраб олганди. Дарахт тагларида яланғоч одамлар юрган ўрмонда тургандай ҳис этди ўзини. Кейин у деворларга шундай расмлар чизилганини англади.

– Худойим-эй, наҳотки мени офтоб урган бўлса, – минғирлади доктор.

Хонадаги қандайдир енгил ҳаракат унинг эътиборини ўзига тортди ва Атага кўзи тушди. У ерда ётар ва ҳиқиллаб йиғларди.

– Ата, – чақирди у, – Ата!

У бошини ҳам кўтармади. Бадбўй ҳиддан докторнинг кўнгли айниди, сигара тутатди. Кўзлари энди қоронғиликка ўрганди ва атрофидаги деворларга чизилган расмларга нигоҳи тушганда юрагини бениҳоя ҳаяжон қоплади. У рассомчиликдан ҳеч нарса тушунмасди, лекин бу ерда кўраётганлари докторни лол қолдирди. Уйнинг полидан шифтигача ғалати ва мураккаб композицияли расмлар қоплаганди. Бу расмлар ғаройиб ва сирли эди. Докторнинг юраги орзиқиб кетди. Қалбида уйғонган туйғуларни тушуниш ҳам, таҳлил этиш ҳам мумкин эмасди. Унинг ҳайрати дунёнинг яратилишини ўз кўзи билан кўриб турган одамнинг олижаноб ва улуғ ҳайрати эди. Бу ғоят буюк, таъсирчан ва ғалати таассурот эди. Шу билан бирга, қандайдир даҳшатли туйғулардан ҳатто кўрқиб кетди. Чамаси, бу мўъжизавий расмлар табиатнинг бошқалардан яширин қаърига кира олган, у ердаги гўзал ва кўрқинчли сирларни илғай олган одамнинг қўллари билан яратилган эди. Инсон зоти тушуниши ман этилган нарсаларни англаб етган одамнинг қўллари билан яратилган эди булар. Ва ҳатто булар қандайдир

ибтидоий ва даҳшатли кўринарди. Фақат бугина эмас, ноинсоний туйиларди ҳам. Доктор беихтиёр равишда сеҳргарлик тўғрисида ўйлади. Кўриб турган нарсалари ниҳоятда гўзал ва шу билан бирга ҳаёсизларча чизилганди.

– Худо ҳаққи, бу даҳо-ку!

Бу сўзлар докторнинг оғзидан беихтиёр равишда чиқиб кетди. Кейин нигоҳи бурчакдаги бўйра уюмига тушди. Доктор у томонга яқинлашиб, Стрикленднинг даҳшатли, бадбашара, дабдаласи чиқиб кетган афтини кўриб қолди. Стрикленд жон таслим қилган эди. Доктор Кутра ўзини қўлга олиб сасиб кетган мурдага энгашди. Лекин шу сониядаёқ сесканиб кетди. Юраги қўрқувдан тўхтаб қолгандай бўлди: кимдир унинг орқасида турарди! Бу Ата эди. Аёлнинг яқинлашганини у сезмай қолганди. Ата докторнинг ёнгинасида турар, у ҳам Кутра қараётган нарсаларга қарарди.

– Эй, Худойим, асабларим тамом бўлибди, шекилли. Мени ўлгудай қўрқитиб юбордингиз.

У яна бир маротаба кўриб юрган одамнинг аянчли қолдиғига қаради ва орқасига тисарилди.

– У кўр бўлиб қолганмиди?

– Ҳа, бундан бир йил илгариёқ кўр бўлиб қолганди.

ЭЛЛИК ЕТТИНЧИ БОБ

Кутра хоним хонага кириши билан гапимиз узилиб қолди. У тўладан келган, барваста қоматли, қиррадор катта бурунли, келишган аёл эди. Хоним доимо қоматини тик тутиб юарди. У бирор дақиқа бўлсин тропик иқлимнинг одамни бўшаштирувчи кучларига бўйсунмас, қайтага мўътадил иқлимда яшайдиган аёлларга қараганда ҳам фаолроқ ва ҳаракатчанроқ эди. Гапиришдан чарчамайдиган хоним бирпасда бизга қатор янгилик ва

шов-шувларни тўкиб ташлади. Ўртамизда ҳозиргина бўлиб ўтган гапларимиз хонимнинг келтирган хабарлари олдида ҳақиқатдан узоқ, алмисокдан қолгандай туйилди.

– Хонамда Стрикленднинг расми осиглиқ турибди. Уни кўришни истайсизми?

– Жон-жон деб.

Биз ўрнимиздан турдик, у мени айвонга, тўғрироғи, уй атрофини эгаллаган пешайвонга бошлади.

Пешайвонда туриб боғдаги қийғос очилган гулларга завқланиб тикилдик.

– Мен узоқ вақтларгача Стриклендлар уйи деворларига ишланган расмлардаги ғаройиб дунё ҳақидаги таассуротлардан қутула олмадим, – деди доктор парижонхотирлик билан.

Мен ҳам шу ҳақида ўйлардим. Назаримда, Стрикленд шу расмлардагина кўнглида бор нарсаларини тўкиб солганди. Стрикленд сокинликда, бу охириги имконият эканлигини тамомила англаган ҳолда, ҳаёт ҳақида ниманики ўйласа, нимагаки ақли етган бўлса, рўйирост кўрсата олди. Эҳтимол, ўзининг ҳам мана шу асари туфайлигина кўнгли таскин топгандир. Ниҳоят, бутун умри мобайнида зўр бериб тайёрланган асари битиши биланоқ, унга азоб бериб келган шайтон васвасасидан ҳам қутулади. Бутун умр азоб чеккан исёнкор қалби ҳам хотиржамлик топади. У энди ўлимга тайёр эди. Зеро, у ўз вазифасини адо этиб бўлганди.

– Деворлардаги расмларда нималар тасвирланганди?

– Бунни айтиб бериш қийин. Сизга қандай тушунтирсам бўларкин, ҳаммаси жуда ғалати ва ғаройиб эди, худди оламнинг бошланишини, жаннатни, Одам Ато ва Момо Ҳавони кўргандай тасвирланган эди. Хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин, умуман, инсон танаси гўзаллигига алқов, улуғвор ва лоқайд, мафтункор ва шафқатсиз табиат мадҳияси эди. Расмда тасвирланган маконнинг кенгли-

ги, вақтнинг тугамаслигини ҳис этишдан юрак ларзага келарди.

Стрикленд мен ҳар куни кўрган дарахтлар – кокос, банан, тамаринда, кок дарахтларини тасвирлаганди. Ўша расмни кўрганимдан бери мен бу дарахтларга бошқачароқ кўз билан қарайман ва бошқачароқ кўраман. Уларда қандайдир тирик руҳ ва сирлар яширинганини ҳис этаман, буларни билишга интиламан, лекин ҳар сафар буни эплолмайман. Ранглар ҳам менга танишдай туйилади, шу билан бирга, бутунлай бошқача. Расмларнинг ҳар бир қисмида ранглар ўзига хос маъно касб этади.

Яланғоч эркаклар ва аёллар-чи! Улар ер одамларига ўхшайди, биз кўриб юрган одамлардан тамомила бошқача. Улар худди лойдан ясалгандай ва уларда илоҳийлик учқунлари ҳам сезилади. Қаршингизда ибтидоий инстинктларидан халос бўла олмаган одамлар намоён бўлади, шу билан бир вақтда уларда ўзингиз тасвирланганингизни кўриб, этингиз жимирилашиб кетади.

Доктор Кутра елкасини қисди ва кулди.

– Сиз балки устимдан куларсиз. Мен моддиюнчи ҳамда семиз одамман. Лирика менга ярашмайди. Мен ўзимни масхара қилишга асос беряпман. Лекин сизга айтадиган чин сўзим шуки, ҳаётимда ҳеч қачон санъат менга бу қадар кучли таъсир кўрсатмаганди. Тўғри, Сикстин ибодатхонасида хорчилар турадиган жойнинг шифтини кўрганимда ҳам шундай ҳолатга тушгандим. Бу шифтни ишлаган одамга таҳсинлар ўқигандим. Бу буюк ва ғоят маҳобатли иш эди. Унинг олдида ўзимни арзимас чувалчангдай ҳис этгандим. Лекин Микеланжелонинг улуғлигига биз тайёрланганмиз ва ўрганиб қолганмиз. Маданий дунёдан олисда жойлашган Таравао тепасидаги тоғ дарасидаги ғариб бир кулбадаги кўрганим мўъжизага эса тайёр бўлиш мумкин эмасди. Микеланжело соғлом ва рисоладаги одам бўлган. Унинг ижодида ваз-

мин улуғворлик бор. Бу ерда эса нимадир қалбингизни жунбишга келтиради. Бу нарса айнан нималигини билмасдим. Лекин мен ўзимни йўқотиб қўйгандим. Бу туйғуни сизга қандай тушунтирсам экан? Бу ҳолат худди ичкаридаги хонада «ҳеч ким йўқ» деган ишонч билан эшик олдида ўтирганингда, бирданига кимдир борлигини англаганингда даҳшатга тушганингдаги ҳолатга ўхшайди. Бундай вақтда ўз-ўзингни сўкасан, асабингдан шикоят қиласан. Шундай бўлса ҳам... Бир-икки дақиқа қўрқувдан қутула олмайсан, нимадир томоғингдан бўғаётгандай бўлади. Тўғриси айтишим керак, ўша ғалати шоҳ асарлар бузиб ташланганини эшитганимда ҳам унчалик хафа бўлганим йўқ.

– Нобуд бўлдимми?

– Ҳа, сиз бунга билмаганмидингиз?

– Мен қаердан билай? Бу асарлар тўғрисида илгари ҳеч нарса эшитмаган эдим. Лекин сизнинг гапингизни эшитиб ўтирганимда улар расмларни йиғиш билан шуғулланувчи бирор ҳаваскорнинг қўлига тушганмикин, деб умид қилгандим. Ахир Стрикленд асарларининг тўлиқ рўйхати ҳалигача йўқ-да.

– У кўр бўлиб қолгач, деворларини расмлар билан безаб ташлаган икки хонада соатлаб ўтирарди, кўрмайдиган кўзлари билан ўзи ижод этган нарсаларга тикилар, эҳтимол, аввалгига қараганда ҳам, балки бутун умри мобайнида кўрганидан кўра кўпроқ нарса кўрарди. Ата менга у ҳеч қачон ўз қисматидан шикоят қилмаганини, жасорат ҳеч қачон уни тарк этмаганини гапириб берди. Сўнгги нафасигача унинг руҳи нурафшон ва олижаноб бўлиб қолди. Лекин у хотинидан дафн маросими ўтгач, уйни ёқиб юборишга сўз олган. Чамаси, мен сизга ўз қўлларим билан унга гўр қазиганимни, ерли одамлардан бирортаси заҳарланган уйга яқинлашишга журъат эта олмаганини, мурдани Ата билан бирга бир-бирига улаб

тикилган уч қаватли кийимга ўраб, манго дарахти тагига кўмганимизни айтмадим, шекилли. Шундай қилиб, Ата уйни ёқиб юбориш ва уй батамом қул бўлгунча бу ердан кетмасликка эрига сўз берган экан.

Мен анча вақтгача жим қолдим, хаёл сурдим ва охирида шундай дедим:

– Демак, у охиригача қандай бўлса шундайлигича қолибди-да.

– Шундай деб ҳисоблайсизми? Мен бу телбаликдан Атани қайтаришни ўз бурчим, деб билдим.

– Ҳатто менга айтиб берган гапларингиздан кейин ҳам-а?

– Ҳа. Мен бу нарса даҳонинг ижоди эканлигини тушундим, инсоният бундан баҳраманд бўлмоғи кераклиги тўғрисида ўйладим. Лекин Ата мени эшитишни ҳам истамасди. У эрига сўз берган эди. Бундай ваҳшийларча ҳаракат кўз ўнгимда содир бўлмаслиги учун кетиб қолдим. Кейинчалик Ата эрининг истагини ўринлатиб бажарганини, уйларга, бўйраларга керосин сепиб ёқиб юборганини, орадан ярим соат ўтгач, ўрнида йилтиллаб турган чириндилар қолганини, санъатнинг улуғ асари нобуд бўлганини эшитдим.

– Менимча, Стрикленд бунинг шоҳ асар эканлигини билган. У ўзи яратишни истаган асарни чиза олган эди. Унинг ҳаёти хотима топди. У оламни яратди ва гўзаллигини кўра олди. Кейин мағрурлиги ва манманлиги туфайли уни барбод этди.

– Хўш, расми сизга кўрсатадиган вақт бўлди, – деди доктор Кутра ва эшик томон юрди.

– Ата ва боласининг тақдири нима билан тугади?

– Улар Маркиз оролларига кетиб қолишди. У ерда Атанинг қариндошлари бор экан. Унинг ўғли қайсидир кемада хизмат қиларкан. Айтишларича, отасига жуда ўхшаб кетаркан.

Доктор хона эшиги олдида тўхтади.

– Бу мевали натюрморт, – деди у кулиб. – Сиз бу шифокор хонаси учун унчалик мос расм эмас, дерсиз. Лекин хотиним бу расм меҳмонхонада осиглиқ туришини сираям истамайди. Унинг фикрича, жудаям беадаб расм эмиш.

– Беадаб! Ахир бу натюрморт-ку! – ҳайронликдан хитоб қилиб юбордим.

Биз хонага кирдик. Расм дарҳол кўзимга ташланди. Мен унга узоқ вақт тикилиб қолдим.

Бу банан, манго, апельсин ва яна қандайдир мевалар уюми тасвирланган расм эди. Бир қарашда оддийгина натюрморт. Постимпрессионистларнинг кўрғазмасида бепарворок томошабин бу расмни оддийгина асар сифатида қабул қилиши мумкин. Кейинроқ бу расм кўз ўнгидан қайта-қайта жонланавериши ва ўзига ўзи нега шундай, деб савол беради. Лекин сурат бутун умрга эсида қолади. Расмларнинг бўёқлари шу қадар одатдан ташқарики, улар уйғотган туйғуларни сўз билан ифодалаш қийин. Қорамтир-кўкиш, англаш қийин бўлган қандайдир ранглар жилоси ҳаётнинг сирли тебранишларини акс эттирарди. Қип-қизил, сасий бошлаган хом гўштдай даҳшатли ранглар қандайдир туйғулар уйғотиб, Гелиогабала давридаги қадимги Рим салтанати даврларини эсга туширади. Найзабарг ўсимликлар меваси сингари ўткир ранглар Англиядаги янги йил байрамини, оппоқ қор, ўйин-кулги, болаларнинг қувноқ кичқириқларини ёдга солади. Бу рангларнинг ҳаммаси сирли тарзда уйғунлашиб, каптарлар кўксидаги момикдай нозиклик касб этади. Буларнинг ёнидан тўқ сариқ ва баҳорий муаттар ҳидлар тарқатувчи ўт-ўланлар, тошдан тошга урилиб, пастга интилаётган шаффоф тоғ ирмоғи сувининг турфа, таърифлаш қийин ранглари ўрин олган. Булар қандай ҳаёлотнинг меваси ўзи? Улар Гестериднинг Полинезий боғларида етишган.

Расмлардаги нарсалар худди жонлига ўхшарди, улар ер тарихининг ҳали нарсалар тўла шаклланмаган бир даврида яратилгандай туйиларди. Мевалар ҳаддан ташқари қулф уриб ўсганди, худди нафас олаётганга ўхшарди. Улар сеҳрланган мевалар эди. Буларни татиб кўрмоқ, инсон қалбининг сирларини очмоқ, чиқиб бўлмас осмоний қалъаларни эгаллаш билан баробар эди. Улар кутилмаган хавф-хатарлар билан тўлиб тургандай, татиб кўрган одам ҳайвонга ёхуд маъбудга айланиб қоладигандай. Барча соғлом, қалби тоза одамлар булардан чўчиб, ўзларини орқага олишлари табиий. Лекин шунга қарамай, уларда қандайдир жозиба, ўзига тортувчи куч бор эди. Худди яхшилик ва ёмонлик дарахтидай уларда қандайдир мавҳумлик яширинганди.

Мен чидаб туrolмадим, ерга қарадим. Стрикленд ўз сирларини ўзи билан бирга қабрга олиб кетганига иқрор бўлгандим.

– Дўстгинам Рене, гапимга қулоқ солинг! – Кутра хонимнинг шаҳдам овози эшитилди. – Нима бало билан бунчалик ўралашиб қолдингиз. Сизни кутишяпти. Жанобдан сўра-чи, бирор қадаҳ май ичармикинлар?

– Ташаккур, хоним, – дедим айвонга чиқа туриб.

Май ичишга ҳожат қолмаганди.

ЭЛИК САККИЗИНЧИ БОБ

Таитидан жўнаб кетадиган вақтим келди. Оролда қабул қилинган меҳмондўстлик одатига кўра, бу ерда учрашган одамларимнинг барчаси менга совға-саломлар келтира бошлашди: кокос дарахти новдаларидан тўқилган сават, панданусдан тўқилган бўйра, елпиғич. Тиаре менга учта кичкина марварид ва пўрсилдоқ қўллари билан ўзи тайёрлаган уч банка гуавили желе ҳада қилди.

Веллингтондан Сан-Франциско томон йўл олган ва бир кечаю-кундуз Таитида тўхтаган почта кемаси йўловчиларни бортга чорлаб, охирги чақирув хабарини ча-лаётганда Тиаре мени ўзининг баҳайбат кўкракларига босиб кучоқлади – мен бамисоли ўзимни мавж ураётган тўлқин бағрида тургандай ҳис этдим ва лабларимдан қаттиқ ўпди. Унинг кўзларида ёш милтилларди. Кема аста-секин кўрфаздан сувости қояларига чап берган ҳол-да ниҳоят очиқ денгизга чиқиб олганимиздан сўнг қал-бим бўшаб, ғамгин бўлиб қолдим. Енгил шамол ҳамон оролнинг ўзига тортувчи мафтункор ифорини етказиб турарди. Таити жуда ҳам олис ўлка, шу боис бундан ке-йин уни ҳеч қачон кўрмаслигимни билардим.

Ҳаётимнинг яна бир боби хотима топганди ва мен муқаррар ўлимга яқинлашаётганимни ҳис этдим. Орадан бир ой ўтгач, мен Лондонда эдим. Энг зарур ишларимни йўлга қўйиб юборганимдан кейин Стрикленд хонимга хат ёздим. Эри ҳаётининг сўнгги йиллари тўғрисидаги менинг ҳикоям уни қизиқтирса керак, деб ўйладим. Охирги маро-таба уни уруш бошланишидан сал олдинроқ кўрган эдим.

Эндиликда эса унинг манзилини шаҳар телефон даф-таридан қидириб топишга тўғри келди. У бир кунни та-йинлади. Мен тайинланган куни унинг Кемпден-Хилл-даги шинамгина янги уйига кириб бордим. Хоним ҳозир олтмишларга яқинлашиб қолган бўлиши керак, лекин ёш кўринарди, ҳеч ким уни эликдан ошган, деб ўйла-масди. Унинг унчалик ажин босмаган озгин юзи худдики кексайганида ҳам фариштамонанд кўринадиган аёллар тоифасига кирарди. Аёлнинг ҳозирги ҳолатига қараб, Стрикленд хоним ёшлигида жуда гўзал бўлган, деб тах-мин қилиши мумкин эди. Аслида эса ҳеч қачон бундай бўлмаган. Сочларига оқ оралаган, аммо уларни жуда чиройли турмаклаб юради у. Эгнидаги қора кўйлаги эса охирги урф бўйича тикилган. Кимдир менга айтган

ва ҳозир эсимга тушган гапга қараганда унинг опаси Мак-Эндрю хоним эри вафотидан кейин икки йилгина умр кўрган. Вафоти олдидан мол-мулкини синглисига васият қилган.

Уйнинг кўриниши ва менга эшик очган, чиройлики-на кийиниб олган хизматкорга қараганда, мерос қолган мулк бева аёлнинг яхшигина яшаши учун етарли даражадаги маблағ эди.

Меҳмонхонада яна бир меҳмонга дуч келдим. Унинг кимлигини билганимдан кейин нима учун айти шу соатга чақирилганимнинг сабабини тушундим. Стрикленд хоним мени меҳмон, жаноб ван Бюсе-Тейлорга шу қадар ёқимли табассум билан таништирдик, гўё бу иши учун мўътабар америкаликдан узр сўраётганга ўхшарди.

– Биз, инглизлар жуда жоҳил халқмиз. Изоҳ беришга мажбурлигим учун узр сўрайман сиздан, – Стрикленд хоним бу сўзларни айтиб мен томонга ўгирилди. – Жаноб ван Бюсе-Тейлор – улуғ америка танқидчиси. Агар унинг китобларини ўқимаган бўлсангиз, маълумотингизда катта бўшлиқ бор, деб билаверинг. Буни дарҳол тўлдириб олишингиз керак. Жаноб Тейлор ҳозирги кунда бизнинг қимматли Чарли ҳақида китоб ёзиптилар. Баъзи масалаларда унга ёрдам бериб юборишимни илтимос қилиб келибдилар.

Жаноб ван Бюсе-Тейлор ориқдан келган, тақир катта бошли одам экан. Чуқур ажин босган сарғиш юзлари жуда кичкинага ўхшаб кўринарди. У американча лаҳжада гапирар, ғоят назокатли ва босиқ эди. Унинг ўта вазминлигига қараб туриб, Чарлз Стрикленд билан нима сабабдан қизиқиб қолдийкин, деб ўзимга ўзим савол бердим. Стрикленд хоним ўз эрини мулойимлик билан эслаши мени ҳайрон қолдирди.

Ўзаро гаплашиб туришганида мен хонага разм солдим. Стрикленд хоним замонадан орқада қолмаслик-

ка интилаётгани сезилди. Илгариги уйидаги Моррис гулқоғозлари, қалин ип газламадан нишона ҳам қолмабди. Худди шунингдек, Эшли-Гарденздаги қачонлардир меҳмонхонани беаб турган Эрендел гравюралари ҳам кўринмайди. Эндиликда бу ерда ёрқин бўёқлар ҳукмрон эди. Стрикленд хоним ҳозир урфга айланган фантастик ранглар Жанубий денгизлардаги узоқ оролда яшаган бечора рассом орзулари туфайли майдонга келганини билармикин, деб ўзимга ўзим савол бердим. Бу саволимга хонимнинг ўзи жавоб берди.

– Диван ёстиғингиз жудаям ғаройиб-ку, – деди жаноб ван Бюсе-Тейлор.

– Сизга ёқадими улар? – сўради табассум билан. – Бу Бакст ижодига тегишли.

Деворларга қайсидир Берлин ношири томонидан чиқарилган Стрикленд энг яхши расмларининг рангли нусхалари осилганди.

– Сиз менинг расмларимни томоша қилинг, – деди Стрикленд хоним менга. – Табиийки, бу асарларнинг асл нусхаларини мен ололмайман, лекин бу нусхаларга эгалгимдан хурсандман. Уларни нашр этган ношир юборди бу расмларни. Бу менга жудаям таскин беради.

– Бундай расмлар орасида яшаш жуда мароқли бўлса керак, – деди жаноб ван Бюсе-Тейлор.

– Ҳа. Улар жудаям файзли кўринади.

– Менинг чуқур эътиқодим шундайки, чинакам санъат асари доимо файзли бўлади.

Танқидчи ва Стрикленд хоним нигоҳларини боласини эмизаётган яланғоч аёл тасвирланган расмга қаратишди. Расмдаги аёл ёнида турган ёш қизча чўккалаган ҳолатда ўзини кўрмаётган чақалоққа гул узатарди. Уларга юзини ажин қоплаган мункиллаган жодугар кампир қараб турарди. Бу муқаддас оила тўғрисидаги Стрикленднинг талқини эди. Мен расм учун асос бўлган қиёфалар-

га Таитидаги оила аъзолари, аёл ва чақалоқ эса Ата ва унинг тўнғичи бўлса керак, деб гумон қилдим.

«Лекин булар тўғрисида Стрикленд хоним бирор нарса билармикин?» деб ўзимдан сўрадим. Ўртадаги суҳбат давом этарди, жаноб ван Бюсе-Тейлор хонадон соҳибасини хижолатга солиши мумкин бўлган нарсаларга усталик билан чап бериш одобига, Стрикленд хоним эса бирор калима ҳам ёлғон қўшмай, эри билан ўзаро муносабатлари доимо яхши бўлганини усталик билан тушунтираётганига ҳайрон қолардим. Ниҳоят, жаноб ван Бюсе-Тейлор ўрнидан туриб хайрлаша бошлади. Стрикленд хонимнинг қўлларини ушлаб хайрлашаётганда назокат билан миннатдорчилик билдирди.

– У сизни зериктириб қўймаган бўлса керак, деб умид қиламан, – деди хоним Тейлор эшикдан чиқиб кетиши биланоқ. – Албатта, бу одамни толиқтирадиган машғулот, лекин Чарли тўғрисида одамларга гапириб беришим мумкин бўлган нарсаларни ҳикоя қилишга ўзимни бурчли, деб ҳисоблайман. Даҳонинг хотини бўлиш одамга жуда катта масъулият юклайди.

Аёл менга бундан йигирма йил аввалдагидек очиқ юз билан тик қаради. «Аёл устимдан кулмаяптими ўзи?» – деб ичимда ўйлаб қўйдим.

– Сиз, албатта, ўз ишингизни тўхтатиб қўйган бўлсангиз керак? – сўрадим ундан.

– Ҳа, – беихтиёр жавоб берди аёл. – Мен ўша пайтлардаёқ бу ишлар билан кўпроқ зерикканимдан шуғуланганман, бошқа сабаби йўқ эди. Болаларим идорани сотиб юборишга мени кўндиришди, чарчаб қоласиз, деб ҳисоблашади.

Стрикленд хоним ўша вақтларда тирикчилик ўтказиш учун шунчалик «пастлашганини» унутган эди. Гўзал аёлнинг инстинкти ўзгалар ҳисобига ҳам яхшигина яшаш мумкинлигини билдирганди.

– Болаларим ҳозир шу ерда, – деди у. – Ўйлайманки, отаси тўғрисидаги гапларни эшитиш уларга ҳам қизиқарли бўлади. Робертни эслайсизми? Мақтаниб қўйишим мумкин: у ҳарбий хоч орденига тавсия қилинган.

Аёл эшикни очиб, болаларини чақирди. Хонага мошранг газламадан кийим кийган, лекин руҳонийларники сингари ёқали, барвастандан келган, семизгина, келишган эркак кириб келди. Худди болалик вақтидагидек кўзлари ёниб турарди. Унинг орқасидан опаси келарди. Аёл худди онаси тенгига ўхшарди.

Мен Стрикленд хоним билан танишганимда худди шу аёлга ўхшаб кетарди. Бу аёлнинг кўринишидан болалигида жуда чиройли бўлгандай туйиларди, аслида эса бундай бўлмаган.

– Сиз, албатта, уларни танимайсиз, – мағрурона табассум билан сўз бошлади Стрикленд хоним. – Менинг қизим эндиликда Роналдсон хоним. Эри артиллерия майори.

– У ҳақиқий аскар, – шодон гапирди Роналдсон хоним. – Зеро, у майордан юқорига кўтарилмади.

Менинг эсимга негадир ўша пайтларда у муқаррар равишда ҳарбий одамга турмушга чиқади, деб ишонганим тушди. Жуда латофатли ва камтарингина хоним Роналдсон, чамаси, ўзи ҳамма қатори эмаслигига ишончи қатъийлигини яшира олмасди. Робертнинг ҳаракатлари самимийлиги кўриниб турарди.

– Менинг Лондонга келишим сизнинг қайтган вақтингизга тўғри келганлиги жуда соз бўлибди-да, – деди у. – Менинг таътилим бор-йўғи уч кун.

– У бутун қалби билан орқага, ўз қисмига интилмоқда, – деди онаси.

– Яшириб ўтирмайман, мен у ерда вақтни жуда кўнгилли ўтказаман. Анчагина ошналар орттирдим. Бу ҳақиқий ҳаёт. Уруш, албатта, жудаям даҳшатли нарсa, ле-

кин у одамдаги энг яхши фазилатларни уйғотиб юбориши шубҳасиздир.

Мен уларга Чарлининг Таитидаги ҳаёти тўғрисида барча эшитганларимни сўзлаб бердим. Ата ва унинг ўғли хусусида гапиришни ортиқча, деб билдим. Лекин бошқа барча масалаларда иложи борица аниқ сўзлашга ҳаракат қилдим. Ҳикоямни унинг даҳшатли ўлими билан тугатдим.

Хонада бир неча дақиқа сукунат ҳукм сурди. Кейин Роберт Стрикленд гугурт ёқиб чекишга тутинди.

– Тангрининг тегирмони секин бўлса-да, доимо ун чиқараверади, – деди у.

Стрикленд хоним ва Роналдсон хоним бу сўзлар муқаддас китобданлигини сезиб, бошларини қуйи эгишди. Назаримда, Роберт Стрикленд ҳам бу янглиш фикрга қўшиладигандай туйилди. Негалигини билмадим-у, лекин тўсатдан Стрикленд ва Атанинг ўғли тўғрисида ўйлаб қолдим. Менга Таитида айтиб беришларига қараганда, у қувноқ, хушмуомала ўспирин экан. Мен уни ҳозир, шу дақиқаларда ярим яланғоч, калта иштонда қайсидир кемада турганини кўргандай бўлдим. Унинг бутун куни меҳнат билан ўтади. Кечқурунлари кема шамол эпкинида тўлқинлар узра оҳиста кезиб юрганда матрослар юқори палубага йиғилишади, капитан ёрдамчилари билан трубка тортганча оромкурсиларда дам олишади, у эса ўзига тенгқур ўспирин билан чийилдоқ мусиқага ўйинга тушади. Тепасида эса қўм-қўк осмон, сон-саноқсиз юлдузлар, чор атроф бепоён Тинч океани.

Библиядан келтирилган иқтибос тилимда айланади, лекин мен «миқ» этмайман. Биламанки, руҳоний одамлар оддий кимсаларнинг уларнинг мулкларига аралашади-ёқтиришмайди. Менинг йигирма етти йил мобайнида Уитстебледа поп ёрдамчиси бўлиб ишлаган амаким Генри бундай ҳолатларда шайтон истаган пай-

тида Библиядан иқтибослар топиб, ўз фойдасига келти-
ра олади, деб айтарди. У бир шиллингга бутун бошли ўн
учта энг яхши денгиз моллюскасини сотиб олиш мумкин
бўлган вақтларни яхши эсларди.

Адабий-бадиий нашр

Уильям Сомерсет Моэм

ОЙ ВА САРИҚ ЧАҚА

Муҳаррир
Сайёра ҲАЛИМОВА

Бадий муҳаррир
Дилфуза САЛИХОДЖАЕВА

Компьютерда саҳифаловчи
Маъмуржон РАҲМОНОВ

Техник муҳаррир
Иброҳим ИНҚИЛОБОВ

Лицензия рақами: АІ № 252. 02.10.2014 да берилган.

Босишга 26.05.2021 йилда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1/32.

Гарнитура «Cambria». Офсет қоғози.

Босма табағи 17,0. Шартли босма табағи 28,56

Адади 1000 нусха. Буюртма № 147.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» МЧЖда чоп этилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – (78) 147-00-14; (78) 129-09-72.

Маркетинг бўлими – (98) 128-78-43.

**«Ёшлар матбуоти» МЧЖ ва «Янги аср авлоди»
нашриёт матбаа-марказининг фаол ҳамкорлари
манзиллари**

1. «Book.uz» китоб дўкони. Тел.: 99-891-03-24.
1000113. Тошкент ш. Чилонзор-8, Қатортол кўчаси-60.
2. «Ўздавкитобсавдо». Тел.: 93-550-55-90.
а) Тошкент ш. Навоий кўчаси, 30-уй.
б) Тошкент вил. Бекобод ш. Металлургия заводи ёнида.
3. «Истиқлол барака». Тел.: 99-871-78-85.
Тошкент ш. Юнусобод тумани. Мўлжал: Унверсам, Аҳмад
Дониш, Амир Темур ва Муродова кўчалари кесишувида.
4. «Ҳилол» нашриёти. Тел.: 91-192-00-40.
Тошкент ш. Чилонзор тумани. Сўгалли ота кўчаси, 5.
5. «Андижон Канс». Тел.: 90-258-24-79
Андижон вил. Андижон ш. Истиқлол кўчаси, 8-уй. Мўлжал:
Бобур ҳайкалининг орқа ён томонидаги сайилгоҳда.
6. «BENET» МЧЖ. Тел.: 91-600-90-36, 97-472-94-97.
Андижон вил. а) Андижон ш. Истиқлол кўчаси, 9-уй.
Мўлжал: Бобур ҳайкалининг орқа ён томонидаги сайил-
гоҳда. б) Андижон ш. Мустақиллик кўчаси, 10-уй.
7. ЯТТ «Таджибеков Орифхон». Тел.: 90-222-21-21.
Наманган вилояти, Наманган шаҳар, «Сардоба» бозори
остидаги (подвал) 2-китоб дўкони. Тел.: 91-362-17-77.
8. «Жет иқлим» МЧЖ (Нукус) Тел.: 90-652-40-92.
Қорақалпоғистон Республикаси, Нукус шаҳар, Ипак йўли кў-
часидаги китоб дўкони. Мўлжал: Савицкий музейи ёнида.
9. Самарқанд «Гулобод савдо». Тел.: 97-911-87-69.
Самарқанд шаҳар. Абдурахмон Жомий кўчаси, 52.
10. «SHERZOD STATIONERY» МЧЖ. Тел.: 91-532-72-72.
Самарқанд вил. Самарқанд шаҳар. Мармар бозори, Мўл-
жал: Бош Марказий дўкон (ГУМ). рўпарасидаги китоб
дўкони.

11. «Кутлуғ қадам» МЧЖ Тел.: 97-222-00-11.
Қашқадарё вилояти Қарши шаҳри Ислон Каримов кўчаси,
245/1-уй. Мўлжал: «Атлас» савдо маркази ёнида.
12. «Фарғона китоблар олами» МЧЖ. Тел.: 90-272-28-12.
Фарғона вилояти, Фарғона шаҳар, Каштанзор кўчаси, 7А-
уй, «Фарғона китоб олами». Тел.: 95-400-78-79.
13. «Бухоро китоб олами» (Белый лист) Тел.: 97-238-03-05.
Бухоро вилояти Бухоро шаҳри Алишер Навоий шоҳқўча-
си, 5-уй. Тел.: 65-223-51-84.
14. «Гранд Тред». Тел.: 90-392-46-53.
Қашқадарё вил. Қарши шаҳар. Ислон Каримов кўчаси, 15-
уй. Телефон: 75 -223-23-34.
15. «Илм нури» МЧЖ. Тел.: 91-258-91-71.
Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл тумани, Нукус
кўчаси, 10-уй, китоб дўкони. Тел.: 94-909-40-04.
16. «Илҳом» хусусий фирма. Тошкент вилояти (дўкон Сур-
хондарёда). Тел.: 99-632-55-24.
Сурхондарё вилояти Узун тумани Ўзбекистон шоҳқўчаси.
«Китоб олами» китоб дўкони. Мўлжал: «Ислонбек» рес-
торани. Тел.: 91-514-17-71.
17. «Қашқадарё китоб олами» МЧЖ. Тел.: 93-422-57-57,
91-461-97-77.
Қашқадарё вилояти Қарши шаҳар Ўзбекистон кўчаси,
«Қашқадарё китоб олами» китоб дўкони. Мўлжал: Амир
Темур чорраҳасида.
18. «Узоқ бобо» фирма. Тел.: 91-471-21-55.
Қашқадарё вилояти Қарши шаҳар. Ислон Каримов кўча-
си, «Узоқ бобо» китоб дўкони.
19. «Муҳаммад Юсуф» МЧЖ. Тел.: 99-476-69-55.
Сирдарё вилояти Янгиер шаҳар. «Шодлик» маҳалласи,
Алишер Навоий кўчаси, 7- уй. Тел.: 99-476-69-55.
20. ЯТТ «Эшонқулов». Тел.: 93-242-77-75.
Қашқадарё вилояти Қарши шаҳри Амир Темур кўчаси
(Педагогика коллежи ёнидаги китоб дўкони).
Тел.: 97-200-37-75.

СОМЕРСЕТ МОЭМ

...Ҳар бир одам мис минорага қамалган ва ўз қардошлари билан имо-ишоралар орқалигина муомала қилиши мумкин. Лекин бу белгилар ҳамма учун ҳам бир хил эмас ва шу туфайли барча уни тушунавермайди. Биз бошқалар билан ўз қалб хазинамизни зўр бериб баҳам кўрмоқчи бўламиз, лекин улар бундан қандай баҳраманд бўлишни билишмайди. Зеро, биз ҳаётда улар билан биргаликда елиб борамиз. Аммо уларни доимо ҳам тушунавермаймиз, улар ҳам бизни тушунавермайди. Биз бегона юртда бу ердагиларнинг тилини деярли билмасдан яшаётган одамларга ўхшаймиз. Улар бизга жуда ажойиб фикрларни айтмоқчи бўлишади-ю, аммо биз тушунишимиз учун энг содда сўзларни гапиришади. Уларнинг миясида бир-биридан қизиқ ғоялар ғужгон уради-ю, бироқ ўта содда сўзлар билан чекланишади.

